Yrd. Doç. Dr. Hikmet Toker

Haliç Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Türk Mûsikîsi bölümünden 2005'te mezun oldu. 2012'de Marmara Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında *Sultan Abdülaziz Döneminde Osmanlı Sarayında Mûsikî* adlı çalışmasını tamamlayarak doktor unvanını aldı. 2013 yılından beri İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarında Müzikoloji Bölümü Geleneksel ve Modal Müzikler Anabilim Dalında Yardımcı Doçent olarak görev yapan Toker, aynı zamanda Türk Mûsikîsi Tarihi alanında çalışmalar yapmaya devam etmektedir. 2014'te yayınlanan Dr. Fikri Soysal ile birlikte hazırladığı *Üzeyir Hacıbeyli'nin Maarif ve Medeniyet Mecmuasındaki Beş Makalesinin İncelenmesi* adlı kitabının yanı sıra ulusal ve uluslararası dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi yer alır.

HÂTIRA-İ ÂTIF

HÂTIRA-İ ÂTIF

Hazırlayan

Doç. Dr. Nurettin Gemici - Y. Doç. Dr. Hikmet Toker

Doç. Dr. Nurettin Gemici

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 1990'da mezun oldu. 1999'da Bamberg/Almanya şehrinde Prof. Dr. Klaus Kreiser yanında doktora eğitimini tamamladı. 2007 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları bölümünde doçent olarak görev yapan Gemici, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti hakkında ve özellikle Evliya Çelebi ve Hac seyahatnameleri üzerine çalışmalarını yürütmektedir. Yazarın eserlerinden bazıları:

Evliya Çelebi in Medina, Tectum Verlag (Almanca) 1999.
Evliya Çelebi in Medina, Brill yayınevi/Hollanda, 2012 (İngilizce).
17. yüzyılda kadınlar: Evliya Çelebi'nin gözlemleriyle, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 2011. Ahilik ve Meslek Eğitimi, Akis, 2010.
Ben Neyim? (Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa - Materyalizme Reddiye) Ahmet Mithat Efendi, (Haz: Nurettin Gemici), 2014.

خاطرۀ عاطف

HÂTIRA-İ ÂTIF

Mabeyin Başkâtibi
Mehmet Âtıf Efendi

MÜSTENSİHLER

İbnülemîn Mahmut Kemâl

Mehmet Emin Paşa

Ahmet Tevfik Bey

Yayın No. 107??
Akademi Dizisi 1

TBMM Milli Saraylar Adına Yayınlayan
Dr. Yasin Yıldız
Genel Sekreter Yardımcısı (Milli Saraylar)

Yayın Kurulu
Dr. Kemal Kahraman
Dr. Halil İbrahim Erbay
İlhan Kocaman
Dr. T. Cengiz Göncü
Dr. Jale Beşkonaklı

Hazırlayan
Doç. Dr. Nurettin Gemici
Y. Doç. Dr. Hikmet Toker

Editör
Dr. Kemal Kahraman
Dr. Halil İbrahim Erbay

Yayına Hazırlık
Dr. İlona Baytar

Yayın ve Tasarım Koordinasyonu
Esin Öncü

Grafik Tasarım
Metin Tolun

Düzelti
Sema Yazıcı

Baskı
TBMM Basımevi - Ankara

ISBN 978-605-4700-80-6 ????

خاطرۀ عاطف

HÂTIRA-İ ÂTIF

Mabeyin Başkâtibi Mehmet Âtıf Efendi

Hazırlayan
Doç. Dr. Nurettin Gemici
Y. Doç. Dr. Hikmet Toker

İstanbul 2015

İçindekiler

Sunuş

Toplumlar kendi medeniyetlerini, ortaya koydukları yazılı ve görsel ürünleriyle geleceğe aktarırlar. Üzerinde yaşadığımız bu topraklar, sahip olduğu kültürel çeşitliliği ile bizlere kapsamlı bir bakış açısı verirken aynı zamanda bu değerleri, gelecek nesillere doğru bir biçimde aktarabilmek gibi büyük bir misyonu da üzerimize yüklemektedir.

Bu anlamda, tarihî ve kültürel mirasımız noktasında Milli Saraylar, hem bünyesinde bulunan saray, kasır ve köşklerin korunmasını hem de kültürümüze ait çeşitli araştırmaların kültür ve düşünce hayatımıza aktarılmasını hedeflemiş olup, bu doğrultuda faaliyetlerini aralıksız sürdürmektedir.

Bu çerçevede, "MS Akademi" adıyla başlatılan yeni dizide üniversitelerde ve araştırma dünyamızda ortaya konan tezler ve dosyalar Milli Saraylar konseptine uygun olarak ve yeni bir formatta okuyucusuyla buluşturulacaktır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde görev yapan önemli devlet adamlarından birisi olan Atıf Bey'in hatıraları ilk defa gün yüzüne çıkarılmaktadır. Bir döneme ışık tutan bu tür eserlerin hem akademi hem kültür dünyamıza büyük bir katkı sağlayacağını ümit ediyorum.

Bu yayına katkıda bulunan araştırmacıları, hazırlık ve basımını gerçekleştiren personelimizi tebrik ediyorum.

Dr. İrfan NEZİROĞLU
Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Sekreteri

Önsöz

Milli Saraylar olarak bünyemizde bulunan tarihî eserler ve onların ortaya koyulduğu dönemle ilgili yapılan araştırmalara, akademik çalışmalara büyük önem veriyoruz. Onlar kurumsal projelerimizde ve faaliyetlerimizde bize ışık tutuyorlar. Çünkü bir insanlık mirası olan tarihî eserlerimizle ilgili yapılacak her çalışma bilimsel bir temele oturmak zorundadır.

Bu çerçevede kurum olarak bizimle ilgili olan araştırma ve yayınlara büyük önem veriyoruz. Yeni araştırmaları teşvik ediyoruz ve sonuçta ortaya çıkan yayınları dergilerimizde veya kitaplarımızda değerlendirmek istiyoruz. Bu amaçla yayın faaliyetimizi yoğun bir şekilde sürdürüyoruz.

"MS Akademi" dizimiz yeni bir formatta akademi ve kültür camiamızın beklentilerini yerine getirmek üzere oluşturuldu. Bu diziden önemli kitaplar yayınlanacağını ümit ediyorum. Dizinin ilk kitabı olarak elinizdeki *Hatıra-i Atıf*'ı dikkatlerinize sunuyoruz. Hatıra kitaplarının tarihimize ve belli bir döneme ışık tutan belgesel özellikleri vardır. El yazmasından hazırlanan bu kitabın eski harflerle de baskısı yoktur. Bu itibarla akademi dünyamız için önemli bir kazanım olduğunu düşünüyoruz.

Kültür ve tarih varlığımızın önemli dönemlerine ışık tutan bu kaynakların yayın hayatımıza kazandırılması amacıyla yayınladığımız *Hatıra-i Atıf* adlı eserde emeği geçen araştırmacılara ve yayın birimimize teşekkür ederim.

Dr. Yasin YILDIZ
TBMM Genel Sekreter Yardımcısı
(Milli Saraylar)

Akademi Dizisi

Milli Saraylar yayınlarımız, düzenli olarak ve ivme kazanarak bilim ve kültür dünyamızla buluşmaya devam ediyor. *Osmanlı'da Harem ve Cariyelik, Sultan Abdülmecid ve Dönemi* gibi kapsamlı ve büyük boyutlu kitaplarımız okuyucusuyla buluştu. Bu yayınlarımız, araştırmacılara dönük akademik bir içeriğin yanında görsel bir zenginliği de birlikte sunuyor.

Sergiler için hazırladığımız kataloglar ayrı bir yayın formatımızı oluşturuyor. Bu yayınlarda koleksiyonlarımızdaki tarihî objeler, temasına göre anlatılıyor ve sunuluyor. Kahve Sergisi kataloğu, Klasik Türk Sanatları Merkezi kataloğu ve koleksiyonumuzdaki Japon eserlerini konu alan Osmanlı Sarayında Japon Rüzgârı adlı katalog bu kapsamdadır. Bunların dışında daha küçük boyutlu tanıtım kitaplarımız, cep kitaplarımız ve broşürlerimiz yayınlanıyor.

Akademi ve kültür çevrelerimizle olan temaslarımızda, Milli Saraylar olarak tarihî mekânlarımızı ve dönemi irdeleyen, tamamen bilim ve araştırma dünyasına seslenecek, özellikle üniversitelerde yapılan çalışma ve tezlere ağırlık verecek bir diziye ihtiyaç olduğu kanaatine varılmıştır.

Buradan hareketle, akademik dünyadaki ve kurumlardaki benzeri yayınları model alarak yeni bir formatta yayın dizisi başlatmaya karar verdik. Elinizdeki kitap bu düşüncenin ürünü oldu. Bu dizide kurum olarak Milli Sarayların sorumluluk alanına giren konularda yapılan tezler ve araştırma eserlerine yer verilmesi düşünülmüştür. Böyle bir çalışmayla, hem bilim dünyasıyla daha sağlıklı ve düzenli iletişim içine girilmesi hem de yapılan araştırmaların bize yol gösterici rol oynaması amaçlanmaktadır.

Dolmabahçe Sarayı başta olmak üzere, 19. yüzyıl sarayları, Yıldız Porselen ve Hereke fabrikaları, dönemin şahsiyetleri, siyasi, kültürel, bilimsel olayları, sanat tarihi, tarih ve mimari alanları, bize katkıda bulunabilecek temel konular arasında yer almaktadır.

El yazmalarından günümüz Türkçesine kazandırılan *Hatıra-i Atif* adlı eseri bu çerçevede okuyucularımızın dikkatine sunuyoruz. Emeği geçenlere teşekkür ediyor, bilim ve kültür dünyamıza faydalı olmasını diliyoruz.

Giriş

Âtıf Bey ve Eseri

Hâtıra-i Âtıf (Âtıf Bey'in Hatıraları), Osmanlı siyasi tarihinin en uzun yüzyılı olarak da tarif edilen 19. asırda, Sultan Abdülmecid'le birlikte başlayan fırtınalı dönemde yaşanan hadiselere dair Mâbeyn başkâtibi görevini üstlenmiş önemli bir zatın tespitlerinden oluşmaktadır. Eserin istinsahını İbnülemîn Mahmud Kemal, babası Mehmed Emin Paşa ve kardeşi Ahmed Tevfik gerçekleştirmiştir.[1] Eserin, gerek müellifin Horhor Mahallesi'ndeki evinde gerekse İbnülemîn Mahmud Kemal'in Beyazıt'taki Sarı Konak olarak bilinen evinde yapılan sohbetler esnasında dile getirilen ve bilinen yazılı kaynaklarda geçmeyen ve rastlanması pek de mümkün olmayan anekdot ve hatıraların kayda alınması arzusu sonrası ortaya çıktığı söylenebilir. Hiçbir yerde duymadığı ve duyamayacağı malumatlar ve rivayetler karşısında heyecana kapılarak bunların bir yere kaydedilmesini çok arzu eden İbnülemin'in bu arzusuna, o tarihlerde hayatta olan babası Mehmed Emin Paşa ve kardeşi Ahmed Tevfik de destek verince Mehmed Âtıf Bey'e anlattıklarının yazıya geçirilmesi için ısrarlar başlamıştır. Mehmed Âtıf Bey de şahit olduğu veya duyduğu bildiği şeylerin kayda alınması için yapılan ısrarlar üzerine "Muavenet ederseniz yazmaya çalışırım" demesi üzerine yazımına başlanmıştır. Kendisinin şifahen aktardığı bilgiler İbnülemîn Mahmud Kemal İnal'la birlikte babası Yusuf Kamil Paşa'nın mühürdarı olarak tanınan Mehmed Emin Paşa ve kardeşi Ahmed Tevfik Bey'in istinsah işine katılmasıyla Hatırat olarak yazıya dönüşmüştür. Bu yazım, hikâyesini İbnülemîn Hâtıra-i Âtıf adıyla Türk Encümeni Mecmuası'nın ilgili sayısında şöyle ifade eder.

1 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrıazamlar* isimli eserinde bu hususa şöyle kısaca değinir: "Hatırayı merhuma ben yazdırdım ve muavenetde bulundum." Yegâne nüshası kütüphanemdedir. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, I, İstanbul 1982, 70. Burada şuna da değinmek gerekirse İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Hatırat'tan yaptığı alıntılarda bazı küçük değişiklikler, birleştirmeler, atlamalar veya kısaltmalar yapmıştır. Metnin özünü değiştirmeyen bu tasarruflar metinde tekrar gösterilmemiştir.

"Horhor'daki konağında ve fakirhanede teşerrüf edildikçe, sarayda görüp işittiği vekayiden, bilhassa Sultan Abdulaziz merhumun hal'ine müteallık mevaddan bahs eder idi. Bu bahislerden hatırımda kalanlar yahut kayd edebildiklerim ne kadar doğru olursa olsun aslına tamamıyla tevafuk edemeyeceğini ve vesaik-ı mutebereden add olunmayacağını düşündüm. Bahusus müşarun-ileyhin, zevat-ı saireye de nakl ettiği hadisat-ı mühimmeyi herkes, kendi zevk ve idrakine göre telakkî ve âhara naklederek esas-ı vak'a -mahiyetini kaybedecek mertebede- suver-i muhtelifeye münkalib olacağını nazar-ı dikkate aldım. Mesmu'at ü müşahedatını -ahlâfa yadigâr olmak üzere- bizzat yazmasını müşarun-ileyhden rica ettim. Sinn ü sâlinden ve adem-i iktidarından bahs ile itizâr eylediyse de ısrarıma -hasbe'l-mevedde- mukavemet edemeyerek "Mu'avenet ederseniz yazmaya çalışırım." dedi. O günden itibaren işe başlandı. İki kısımdan mürekkeb olarak "Hâtıra-i Âtıf" namıyla bir eser vücuda geldi.[2]

Kaleme alınan bu eserin daha girişinde Mehmed Âtıf Bey de bu yardımı doğrularcasına şu ifadeyi kullanır:

"Bu mütalaya mebni gerek sene-i merkûme ve gerek müdrik olduğumuz sinîn-i sâ'ire vukû'âtına dâ'ir ma'lûmât ve meşhûdâtın nakl ü hikâyesini e'azz-i evlâdımız mertebesinde olan bir sâhib-i kemâl arzu edip bu abd-i kem-bizâ'a dahi kalem-i perîşân-ı rakamla tahattur edebildiğim vukû'âtı tahrîr ve imlâ ve (Hâtıra-i Âtıf) namıyla "eyledim takdimine min- gayr-ı haddin ictirâ". 1322/1906-1907 imza. Mehmed Âtıf."[3]

2 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Hâtıra-i Âtıf", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 84 (1341/1925), s. 40-41.

3 *Hâtıra-i Âtıf*, Yazma nüsha, s. 1b.

İbnülemin, Hatırat'taki bilgilerin bir kısmını *Son Sadrıazamlar* adlı eserinde kullanmıştır. Bununla birlikte eserine alıntılamadıkları arasında bugüne kadar dönemle alakalı hiçbir yerde zikri geçmeyen kıymetli bilgiler içerdiği bir gerçektir. Mehmed Âtıf Bey'in hatıralarının Sultan Abdülmecid Han'la başlaması aslında bir tesadüf değildir. Kendisinin Mabeyn kitabetine alınmasına saraya olan intisabı önemli rol oynamıştır. Devrin Ağnam Müdürü Ali Şakir Refet Efendi'nin oğlu olarak 1252'de İstanbul'da dünyaya gelen Mehmed Âtıf Bey, eğitiminin ardından Meclis-i Vâlâ Mektubî Kalem'inde göreve başlamış ve değişik mevkilerde hizmet ettikten sonra 1288'de Mabeyn Kitabeti'ne getirilmiştir. İki yıl sonrasında Mabeyn Başkâtibi olmuş ve Sultan Abdülaziz'in son Mabeyn Başkâtibi olarak görev yapmıştır.[4] Ayrıca Hatırat'ın tamamına sinmiş saraylı havası, müellifin bazı konulardaki ketumiyeti ve mahrem konulardan fazlaca söz açmaması aldığı saray terbiyesiyle ilişkilendirilebilir.

Mehmed Âtıf Bey, Abdülmecid'in vefatı olan 1861 tarihinden itibaren gerçekleşen olaylarla Hatırat'ına başladığından onun döneminden önemli hadiselerinden fazlaca söz etmez. Dolayısıyla onun dönemindeki önemli hadiselerinden Tanzimat Fermanı'nın ilanı, Kırım Savaşı, Islahat Fermanı, Mısır Meselesi gibi hadiselerden ya hiç bahsetmez ya da oldukça kısa ve sathi bir şekilde bahseder. Öte yandan müellifin Abdülmecid'in vefatını eserine almasının önemli bir nedeni Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın başında Yeniçeri Ocağının lağvı (1826) ve ardından Mısır Meselesiyle düştüğü itibarsız durumun izahıyla işin vahametini ortaya koymaktır. Bu arada özellikle Osmanlı'ya sığınan Macar Mülteciler konusunda alınan riskle devletin Avrupa'da yükselen itibarı hatırlanacak olursa o yıllarda Osmanlı Devleti'nin büyüklüğü daha iyi anlaşabilir. 1848 ihtilal hareketleri sonrasında,

4 Annesinin Sultan Mahmud'un hazinedarlarından, kendi eşinin de Sultan Abdülmecid'in cariyelerinden oluşunun saraya bağlılığı ve Mabeyn'de görev almasında etken olduğu anlaşılmaktadır.

Macar ve Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınması, Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında diplomatik krize sebep olmuştur. Bu kriz "Mülteciler Meselesi" olarak anılmaktadır. Bu konuda Osmanlı'nın kendi topraklarına sığınan Macarları iade etmemesi Avrupa kamuoyunda olumlu bir etki meydana getirmiştir. Akabinde devlet, İngiltere, Fransa ve Sardunya devletleriyle ortaklaşa gerçekleşen ve zaferle biten Kırım Harbi'yle durumunu daha da sağlamlaştırmış ve Avrupa devletleri nezdinde saygınlık kazanmıştır. Bu aslında Osmanlı Devleti'nin yeniden satvetli günlere dönüş ümitlerinin canlanması olarak da kabul edilebilir. Kırım Savaşı ile Osmanlı'nın Avrupa nezdinde kazandığı itibar ve saygınlık 1875 yılındaki Muharrem Kararnamesi diye bilinen dış borçların faizlerinin Osmanlı Devleti'nce re'sen % 50 indirilmesi sonucu dibe vurmuş ve büyük zarar görmüştür.

Mülteciler Meselesinin aslı Macar ve Polonya asıllı mültecilerin Avusturya ve Rusya kuvvetlerinin elinden kurtulup Osmanlı topraklarına kaçmaları ve o kimselere topraklarında kalma izni vermesi ve iade etmemesi sonucu ortaya çıkan bir meseledir. Avusturya ve Rusya, Osmanlı Devleti'nden, Macar ve Polonyalıların iadesini talep etmesine karşın Osmanlı Devleti bunu reddetmiştir. Önceleri sorun siyasi bir bunalıma dönüşse de bu tepki Avrupa ülkelerinden Fransa ve İngiltere'de özelikle kamuoyu tarafından olumlu karşılanmış, Osmanlı Devleti'nin uluslararası siyasi arenadaki saygınlığını korunmuştur. Bu siyasi olay Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda en parlak diplomasi örneği olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.[5] Hemen arkasından gelen Kırım zaferinin getirdiği hava ve borçlanmayla birlikte piyasaların şöyle veya böyle canlanması toparlanmaya başlayan Osmanlı sosyal ekonomik durumu Abdülmecid'in halk gözünde itibar ve saygınlık kazanmasına sebebiyet vermiştir. Mehmed Âtıf Hatıratı'nda bu durumu şu

5 Musa Gümüş, "1848 Mülteciler Meselesi Örneğinde 19. yüzyıl Türk Diplomasisi", *History Studies*, 2/2, 2010, 256-280.

HÂTIRA-İ ÂTIF

cümlelerle belirtmektedir. "Tâli'-i hümâyûnları mes'ud ve zamân-ı âlileri mebrûk idi. Yetmiş târîhindeki Rusya seferinde Muzaffer ve Gâzi oldular."[6]

Mehmed Âtıf Bey'in Abdülmecid'i methi sadece anne ve eşi tarafından saraya mensubiyeti, saraylı oluşu ve Sultan'a olan yakınlığıyla da açıklanmazsa eksik olur. Onun tespitlerinde tarihe dönük hakikatlerle ve gerçeklerle çelişen açıklaması belki de şahsının tarihî olaylarla doğrudan ilgi kurmayıp kendisinde ve yakın çevresinde oluşan algıyla böyle bir hüküm bina edilmiş de olabilir. Şüphesiz şahsi hayata ve düşüncelere dayanarak kaleme alınan bir Hatırat, tarihin bizzat kendisi olamaz.

Devletin itibarı meselesi tartışmalı bir konu olmakla birlikte sonraki dönemlerdeki perişanlık göz önüne getirilirse nispi bir düzelme görülmüştür. Bu sadece Abdülmecid'in şahsi becerisi olmayıp dönem içinde görev almış Mustafa Reşid Paşa ve onun mektebinde eğitim görmüş olan Âli ve Fuad Paşaların da içeride ve dışarıda karşılaşılan zorluklardaki dirayetli ve akıllı tutumları da hesaba katmak gerekmektedir.

Âtıf Bey Hatıratı'nda Abdülmecid'i anlattığı bölümlerde ona ait hususiyetlerden bahsederken tarihe dönük olan ve her yerde bilinen hususlarına fazla değinmeden az bilinen bir yönüne işaret eder. Hüsn-i hattaki dirayeti ve Hırka-yı Şerîf Camii'nde yer alan celi yazıların onun eseri olduğuna kaydı ve Rıka hattına olan kabiliyetinden bahseder.

Bu bölümde Sultan Abdülmecid'in temiz ve titizliğinden dolayı Mabeyn-i Hümâyûn'da ve sarayda görev alacak kurenanın seçiminde oldukça hassas olduğunu uzun uzadıya anlatır. Bu anlatının sonunda oluşabilecek yanlış anlamalara meydan vermemek adına bu seçimi açıklaması sarayı savunma refleksi ile ilgili olduğu söylenebilir. Mesela "Ashâb-ı irfâna ma'lûm ve erbâb-ı zevk ve vicdâna mefhûm olduğu üzere böyle sarf-ı zarâfet ve hüsn-ü tabiata müte'âllik olan ba'zı umûra tabâyi'i selîme sahipleri nazar-ı

6 *Hâtıra-i Âtıf*, 4b.

irfânla bakarlar ise de asıl ekseriyet bir takım dal kıran ve çam devirenlerden olmağla bu şeyleri hoş görmeyip"[7] cümleleri buna bir göndermedir. Yine hakperest bir tavır takınarak saltanatının son safhasında örnek vermeksizin saray giderlerinin hızla artışı, paranın değer kaybı ve maaşların ödenmesindeki düzensizliklerden kaynaklanan güçlüklere, iç ve dış borçlanmadan söz etmeksizin maddi darboğaz ve çöküşe de değinir.

Bu bölümden sonra o devrin önemli isimlerinden Sadrazam Dürrrizade Şerîf Efendi'nin Abdülmecid'in son muayedesinden sonra duyduğu endişeden yola çıkarak şahsiyeti hakkında bilgiler verir. Bu bilgiler arasında adı geçen zatın sakalını boyamasından, kadıaskerliğinden hatta yalısında/evinde yalnız başına iken kadın elbisesi ve ayakkabısı giyip göbek attığını garip karşılamakla birlikte olumlu bir şekilde eserine derç eder.

Belki de bu bölümdeki en can alıcı nokta, Dürrizade'nin bu halini tasvir ettiği şu satırlardır.

> "Hattâ bir gün yine böyle kadın libâsıyla mine'l-kadîm kadın hamamlarında hamamcı ve nâtır hânımların ayaklarına giydikleri sedefkâri yüksek na'lın gibi ayağında na'lın olduğu hâlde mâbeyn odasında kebîr âyineye karşu göbek atarken ağaların biri nasılsa kapıyı açınca Efendi hiddetlenerek 'Çık dışarı! Harem var' demiş olduğunu naklederler."[8]

Sultan Abdülmecid meselesinde son nokta olarak da saltanatının son yıllarında avamın kendisi hakkında yapmış olduğu eleştirileri haksız bulmamakla birlikte buna sebebiyet vermesinden dolayı Padişah'ı da aklama yoluna gitmez. Bu husus aslında Sultan Abdülmecid'in müstebit bir

7 *Hâtıra-i Âtıf*, 4b.
8 Hâtıra-i Âtıf, 6a.

padişah olmadığına da işaret eder. Muhtemelen Kırım Harbi'nin harp giderleri başta Dolmabahçe Sarayı olmak üzere diğer sarayların giderlerinin karşılanması için alınan dış borçların geri ödemelerinden kaynaklanan ekonomik darboğazın kendisini hissettirmesinin getirdiği mali darboğazın yanı sıra Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanıyla tebaa arasında eşitliğin hoşnutsuzluğa sebebiyeti eleştirilerin merkezinde yer almaya başlamış ve sözün ayağa düşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu sebeple halk arasında yapılan konuşmalardaki seviyesizlik, saray terbiyesi almış Âtıf Bey'de rahatsızlığa yol açmıştır. Bu durumu da göz önüne alarak genel manada idarecilere bazı uyarılarda bulunur. "Binâ'enaleyh muktedâ-yı nâs olanlar tarafından mümkün mertebe lisân-ı avâma düşmeyecek ahvâl-i ira'esine i'tinâ olunmak enseb ve hikmet-i hükûmete evfak olur ve min-allâhi't-tevfîk"[9]

Abdülmecid hakkında sonradan yazılan bazı kitaplarda dindar olmadığı iddialarına karşı namaza müdavim oluşundan ve dini tahsil konusunda müspet kanaati taşıdığını bazı delillerle ve örneklerle ispat eder. Kendisinin dini konulara olan merak, ilgi ve bilgisinden dolaylı olarak bahsetme sadedinde Hz. Ali ve Muaviye b. Ebu Süfyan arasında meydana gelen ihtilafa sözü getirir. Bu konuda hüccet olarak kendisinin hadis dersi aldığı Mağrip ulemasından muhaddis Ebu Kasım'ın görüşlerini aktarır. Devam ettiği bu hadis derslerinden Osmanlı eğitim usulünce kabul görmüş esaslar çerçevesince icazetname almıştır. Birbirinden çoğu zaman bağımsız gibi gözüken müteferrik konular arasında en ilginç olanı da hiç şüphesiz okçuluk ilgili olan kısımlardır.

Müellif konu hakkında şahsi bilgi ve tecrübelerini de katarak okçuluk tarihine belki de katkı sağlayacak bazı ilave bilgiler verir. Dolayısıyla Hatırat'ta yer alan okçulukla ilgili bilgilerin okçuluk çalışmalarında gözden uzak tutulmaması gerektiği kanaatindeyiz.

9 *Hâtıra-i Âtıf*, 6b-7a.

Hatırat'taki anlatıya göre; Okmeydanı'ndaki Okçular Tekkesi her sene 6 Mayıs olarak bilinen Hıdırellez gününde açılır ve Kasım ayında kapanır. Bugün artık tamamen yıkılmış ve kaybolmuş Okmeydanı'ndaki o ismine yaraşır tabloyu müellif eserinde çok canlı cümlelerle resmeder.

> "Yaz gelip tekkenin ilk küşâdı günü yine ta'âm ve namâzdan sonra mevcûd kemânkeşler iki sınıf teşkîl edip bir takımı minber olan mahal önünde ve bir sınıfı Kasr-ı Hümâyûn tarafında ikamet eyledikleri hâlde iki cihete mukâbil ikişer yüz adım mesâfeye içi talaş ve üzeri meşin kaplı ve beyzî şekilde ve etrafı çıngıraklı ve ismine tabla denilen nişân dikilüp zikri mürûr eden ve puta nâmı verilen tîr endaht olunur, her okun üzerinde sâhibinin ismi yazılı olduğundan mezkûr nişân üzerinde kimin oku ziyâde ise anlaşılıp müsâbakayı ol kimse kazanmış ve hediyesini almış olur ve bazen sehmlerden çıngırakların birine güzâr eyleyenler de olur ve saban demirine dahi geçirenler olmuş. Bunların envâ'ı Meydân Odası kapısının iç yüzü balâsına ta'lîk olunmuşlardır."[10]

Bu bölümden sonra Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı ve başta saray mensupları arasındaki atamalar olmak üzere vezaretteki değişiklikler de buna ilave edilebilir. O döneme ait bazı görevlendirmelerin ve sebeplerinin tahlili verilir. Kapudan Mehmed Ali Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in eniştesi olması ve cülusundan beri yakınında yer almasının mükâfatı olarak Mabeyn-i Hümâyûn müşirliğine atanmasında amil olmuştur.

Abdülaziz Dönemi'nde Çırçır çayırında ortaya çıkan Jöntürk hareketinin 1908'deki başardığı inkılabı ömrü vefa etmediği için göremeyen Âtıf Bey, meşhur Şair Ziya Paşa'yı da örnek vererek Genç Osmanlılar'ın hareketinin

10 *Hâtıra-i Âtıf*, 12a-12b.

başlangıcına şu şekilde işaret eder: "Bu aralıkta Mâbeyn-i Hümâyûnda Jönler türedi. Biri mabeyn kâtiplerinden Ziya Beydir."[11] İbnülemin de Hatırat'ın ilgili sayfasının kenarına şerh düşerek "Meşhur Ziya Paşa" olduğuna dair açıklama lüzumu hisseder.

Hatırat'ın belki de en ilginç bölümlerinden birisi teamül gereği cülus öncesi şehzadeler evlenemez iken Sultan Abdülaziz'in ağabeyi Sultan Abdülmecid'in izniyle evlendiğini ve dünyaya gelen oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin saray dışında hanedanın ekmeğini yemiş Kadri Bey'in yalısında büyütüldüğünü öğreniyoruz. Yine Meşhur Hekimoğlu Ali Paşa'nın da Han soylu olmakla birlikte adı geçen teamülden ötürü saray dışında kalmakla birlikte korunarak devlet katında en üst makamlara gelmesinin sağlandığı belirtilmektedir.

Sultan Abdülaziz Dönemi'nin sadaret değişiklikleri, Mısır meselesi, Avrupa ziyareti, Paris sergisi, Tuna vilayetinin oluşturulması, iktisadi, ticari hayata ilişkin bazı gelişmeler eserde oldukça geniş yer tutar. Özellikle Komor Adalarını anlattığı yerler kendi şahsi gözlemleri olmayıp gazetelerden derleme olduğu açıktır. Fakat burada uygulanmakta olan şer'î hükümler hakkındaki müspet kanaati ve fikri, eserin İbnülemin tarafından Cumhuriyet Dönemi'nde neşrini mümkün kılmamıştır. Aşağıdaki ifadelerden açıkça anlaşılacağı üzere Mehmed Âtıf Bey, dönemin aydınlarına ve Jöntürklere bakarak oldukça farklı çizgide ve dindar birisidir.

> "Hudûd-ı şer'iyeye riayet olunduğu sahnda erbâb-ı cürm u cinâyet kalîl olur. Çünki kânûn-ı ilâhiyyenin icrâsındaki te'sîr azîmdir. Sârikin kat'-ı yedine i'tinâ olduğu cihetle cezâ'ir-i mezkûrede sirkatin nedreti dahî bu da'vâyı mü'eyyeddir. Müskirâtın men'ine ve ecnebilerin dahi muvâfakatına ne demeli. Niyyet ve icrâ-yı hulûsa

11 *Hâtırat-i Âtıf*, 19b.

makrûn oldukta semerât-ı hasenesi iktitâf olunur. Hükm-i Kur'an bâkîdir. Me'mûl olmadık mahallerde hükm-i icrâsı lutf u inâyet-i Bârî ve mu'cîze-yi peygamberî idüğünde şüphe edilmez. Memâlik-i İslâmiyyeden bu husûsda mübâlât olunmayan mahallerin görülen müşkülatı hayr-ı mahz-ı daiyye-yi adl olan şeriat-ı mutahharraya tevfik-i muamelat edilmediğinden münbaisdir. Tevfîkât-ı ilâhiyye ekser isti'dâda nâzır olduğundan tağyîr-i nefs etmeyen kavimden ni'met zâ'il olmaz."[12]

Ahmed Cevdet Paşa'nın Halep dönüşü beraberinde getirdiği memurları Ahkâm-ı Adliye Başkitâbeti'ne yerleştirmesini kınar ve oradaki düzensizlik ve başıbozukluktan bir anlamda Cevdet Paşa'yı sorumlu tutar. Sultan Abdülaziz'in Avrupa ziyaretine iade-i ziyareti olarak gerçekleşen ilki Avusturya İmparatoru I. Franz Joseph (1830-1916) ve ikincisi Fransa İmparatoru Napolyon'un eşi Prenses Eugénie de Montijo (1826-1920) İstanbul'a gelişleridir. Her iki ağır misafir de İstanbul'da şanlarına layık bir şekilde karşılanmışlardır.

Mehmed Âtıf Bey'in hayretle karşıladığı Sultan Abdülaziz'in Prenses Öjeni'nin koltuğuna girip eşlik etmesini de şöyle ifade eder:

"Fransa İmparatoru Napolyon kendisi gelemeyerek mukabeleten İmparatoriçe Öjeni'yi gönderdi. Ana dahi Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu tahsis olunarak hakkında Avusturya imparatoru için olunan ihtiramat maa-ziyâde îfâ kılındı. Hazret-i Pâdişâh müşarün ileyhâyı dahi bir gün kasr-ı mezkûra götürdü. Ve arabadan nüzûlde alafranga sol koltuğuna girip kasra çıkardı. Sağ canibine aldı. Ve resm-i geçit vesâ'ire ber-sâbık icrâ ve avdet olundu.

12 *Hâtırat-i Âtıf*, 42b-43a.

Dersa'âdet'te aleni olarak Padişahın bir kadını koltukladığı birinci defa olmak üzere görüldü. Pek çok kadın ve erkek ile Beykoz çayırı dolu idi. Alafranga zâtlar bu hâli takdîr eylediler. Çünkü devletin Avrupa medeniyetine meyli epeyce vakitten başlar ise de bu misillü âsâr ile de teeyyüd etmiş olur."[13]

Hatırat'ın ortalarından itibaren yoğun bir biçimde Osmanlı Devleti içinde cereyan eden hadiselere daha geniş yer verilmeye başlanmıştır. Muhtemelen eserde zikri geçmemekle birlikte İbnülemîn, babası ve kardeşinin yönlendirici sorularıyla bu bölümlerin şekillendiği de varsayılabilir. Âli Paşa'nın iç ve dış siyasi olayların hızlı bir biçimde Osmanlı Devleti aleyhinde gelişmesi ve Jön Türklerin Avrupa'da neşrettikleri gazete ve dergilerde devletin aleyhine yaptıkları yayınlar ve uğradığı sözlü sataşmalar sebebiyle ölümü ve daha öncesinde Reşid Paşa ve eşzamanlı sayılabilecek vakitte Fuad paşaların vefatı aslında Osmanlı Devleti'nde bir milat da denilebilir. Sultan Abdülaziz'in bu yeni dönemi kendisinin "şimdi bağımsız bir padişah oldum" mealindeki sözleri açıklarsa da bu serbestlik devlete yaramamıştır. Liyakat ve donanımı yetersiz paşalar elinde devlet kısa zamanda pek çok sıkıntılar ve belalara duçar olmuştur. Özellikle Midhat, Avni, Mütercim Rüşdi, Mahmud Nedim paşaların ağırlıklı olarak görev aldığı bu dönemde devletin bazı mevzi kazanımları var gibi gözükse de Osmanlı Devleti'nin çöküşünün de başlangıcını bu dönem meydana gelen hadiselerle irtibatlandırmak mümkündür.

Âtıf Bey, hatıralarında sadrazam ve şeyhülislamların göreve getirilmesi veya azillerine oldukça geniş yer ayırmıştır. Bunun en önemli sebebi de Mâbeyn başkâtibinin göreve getirilme veya azledilme kararlarını tebliğle bizzat yükümlü olması olarak da açıklanabilir. Hatırat'ta geçtiği üzere

13 *Hâtırat-i Âtıf*, 52a-52b.

Sultan Abdülaziz özellikle sadarete getireceği paşalara bazen gün içinde, bazen de Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sefer sadarete getirilişinde olduğu gibi, gecenin geç bir saatinde bu görevi ifa etmek üzere Âtıf Bey'i göndermiştir. Sadaret ve meşihat tebeddüllerinde aktif rol alması sebebiyle işleyiş hakkında müellif oldukça tatminkâr bilgiler verir.

Sultan Abdülaziz'in seyahatlerinden de bahseden Mehmed Âtıf Bey eserinde, sultanın Mısır'a yaptığı ziyaret, Paris ve Londra eksenli ve Viyana üzerinden Avrupa seyahati ve dönüşü eserde yer almaktadır. Âli Paşa'nın en çok eleştiri aldığı Belgrad'la birlikte bazı kalelerin Sırplara terki konusuna değinir. Bilindiği üzere Babıali ile 1856'da Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlerle yapılan görüşmeler sonunda 8 Eylül 1862'de Sırbistan meselesinde nihai karar verilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti Sohod ve Oujtza kalelerini Sırplara bırakacak ve Belgrat, Fethül-İslam, Semendre ve Iskabac kalelerinde asker bulundurmak hakkına sahip olacaktı. Fakat 20 Mart 1867'de Ali Paşa Belgrad'ı diğer kalelere birlikte ve bütün mühimmatıyla Sırplılara bıraktı. Bu kalelerde yaşayan Müslüman halka ait arazi ve emlakın bedeli Sırplarca tazmin edilmesi karara bağlanmışsa da yerine getirilmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi aslında Batılı anlamda kurumsallaşmanın da bir başlangıcıdır denilebilir. Bunun en iyi örnek olarak Şura-yı Devlet (Danıştay) ve Ahkam-Adliye (Yargıtay) kurulması gösterilebilir. Her ne kadar bugünkü fonksiyonlarının tamamını icra edemiyorlarsa da o günkü şartlar altında Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerdendir.

Âtıf Efendi, yukarıda bahsi geçen Avrupa ziyaretinin iade-i ziyareti kabilinden Avusturya imparatorunun ve Fransa İmparatoriçesi Eugénie'nin İstanbul'a gelişlerini mutantan bir biçimde Hatırat'ına aksettirir. Halife Sultan Abdülaziz'in İslam hukuk anlayışına göre namahrem kabul edilen bir kadının koluna girip kendisine eşlik etmesini, Âtıf Bey koltuklamak tabiriyle ifade eder. Bu bölümün en ilginç detaylarından birisidir.

"Zât-ı hazret-i Padişahi Avrupa seyahatinde Viyana'yı dahi ziyaret eylediği cihetle Avusturya İmparatoru Fransuva (Jozef)Joseph de bilmukabele [29 Ekim 1869] tarihinde Dersaadet'e geldi. Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu mabeyin dairesinde kendilerine münasip mahal tahsis olundu. Haklarında ihtirâmât-ı faika ifası sırasında bir gün Padişah mihman-ı muhteremlerini birlikte alıp Sultaniye İskelesi'ne ve oradan karşılarında Âli Paşa olduğu hâlde sağda İmparator ve solda Padişah araba-suvar olarak Beykoz çayırına iskeleden giderken çayırın vasatında sağ tarafta dağ eteği cihetinde mukaddemce inşa ve ihzar olunan kasr-ı bî-kusura şeref-bahşâ oldular. Orada asâkir-i şahaneye bir resm-i geçit icra ve cânib-i imparatorîden askerin harekât-ı intizam-kârîsine dair takdîrât ve tebrîkât inbâsından sonra akşam taamını vükela ve süferâ ile birlikte Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa merhumun asârından olan Beykoz'daki kasr-ı malûmda bade't-tenâvül gece üç kararlarında mu'âvedet buyruldu. Esna-yı taamda ve bahren avdet-i hümâyûnda Beykoz koyunun ve Boğaziçi'nin iki tarafında icra olunan sanayi-i nariyenin keyfiyât-ı safâ-bahşâsını takrir ve tabir mümkün değildir. Badehu imparator-ı müşarünileyh memleketine azimet eyledi. Fransa İmparatoru Napolyon kendisi gelemeyerek mukabeleten İmparatoriçe Öjeni'yi gönderdi. Ana dahi Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu tahsis olunarak hakkında Avusturya imparatoru için olunan ihtirâmât maa-ziyade ifa kılındı. Hazret-i Padişah müşarunileyhâyı dahi bir gün kasr-ı mezkûra götürdü. Ve arabadan nüzulde alafranga sol koltuğuna girip kasra çıkardı. Sağ canibine aldı. Ve resm-i geçit vesaire ber-sabık icra ve avdet olundu. Dersaadet'te aleni olarak Padişahın bir kadını koltukladığı birinci defa olmak üzere görüldü. Pek çok kadın ve erkek ile Beykoz çayırı dolu idi. Alafranga zatlar bu hâli takdir eylediler.

Çünkü devletin Avrupa medeniyetine meyli epeyce vakitten başlar ise de bu misilli âsâr ile de teeyyüt etmiş olur."[14]

Abdülaziz Dönemi'nin en önemli ziyaretçileri arasında İran Şahı Nâsüriddin'i de unutmamak gerekir. İstanbul'da yaşayan İranlılar'ın bu konudaki heyecanları ve telaşları Âtıf Efendi'nin gözünden kaçmaz. Hatırat'ta bu yoğun siyasi atmosferle ilgili bilgilerin yanı sıra İran Şahı Nâsüriddin Şah'ın İstanbul'a gelişi ve buna dair hazırlıklar ve ziyaretinin İstanbul'daki yankıları üzerinde durur.

"Bu esnada İran Hükümdarı Nâsüriddin Şah'ın Avrupa seyahatinden avdetinde Dersaâdet'i ziyaret eyleyeceği velvele-endâz-ı sımâh-ı İraniyan olmakla "bes ki şahımız teşrif edübdür ana göre hazırlık gerektir" diyerek Dersaadet'te bulunan acemler dîde-dûz-ı intizar ve cânib-i Devlet-i âliyyeden dahi Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu tehiyye ve ihzar olunmuş idüğünden Çanakkale Boğazı'na müstakbîller gittiği gibi Şah'a mahsus Sultaniye Vapuru irsal olunmuş idi. Bir de [25 Cemaziyelahir 1290 / 20 Ağustos 1873 Çarşamba] günü sabahleyin toplar endaht ederek Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu hizasına Şah'ın râkib olduğu vapur lenger-endâz oldukta Zât-ı Şahane yedi çifte tebdil kayığıyla vapura azimet ve biraz teneffüsten sonra Şah'ı sağ tarafına alarak Saray-ı Beşiktaş'a avdet buyurmuş ve badehu iskeleye kadar teşyi ederek Şah'ı kâşane-i mahsusuna göndermiştir. Şâh mücevherli setri telebbüs etmiş ve miyanına murassa kılıç ve külahın anlına gelen mahalline mücevher çelenk takmış, hâsılı cevahire müstağrek olmuş idi. Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnundaki Divan yeri cümlenin malumudur. Orada Şah'a ziyafet tertip ve vükela

14 *Hatırat*, 52a-b.

ve müşîrân-ı askerî ve kâffe-i süferâ ve mu'teberân davet olunarak akşam on birde Şâh tebdil-i Hümâyûn kayığına râkiben Beylerbeyi Sarayı'ndan Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu iskelesine geldikte Zât-ı Şahane iskeleden istikbal ile üst katta biraz ârâm olunduktan sonra vakt-i gurûbda sofranın sağına Şâh soluna Zât-ı Şahane ve Şah'ın alt canibine süferânın kıdemlisi olan Rusya Sefir-i Kebiri İgnatiyef ve ondan sonra İngiliz Elçisi Eliyot (Elliot) ve Zât-ı Şahanenin soluna İran Sadrazamı Hüseyin Han ve anın alt canibine Sadrazam Şirvani Paşa ve sairleri dahi ber-mûceb-i teşrifat yerlerine kuûd ettiler, zannım iki yüz kimse olmalı. Divan yeri pek güzel tenvir edilmişti. Bir taraftan dahi Mızıka-i Hümâyûn terennüm-sâz oluyordu. Bade't-taam ve'l-ikram dağılmışlardır. Biraz müddet sonra şâh muhteremen ve memnunen Rusya tarikiyle memleketine avdet etmiştir."[15]

Fuad ve Âlî paşaların vefatı aslında Osmanlı Devleti'nde kaht-i ricalle birlikte küçülmenin işaretleri verilmeye başlanmıştır. Devletin liyakatten uzak kimselerin elinde ne hale düşeceğini anlatmak için son dönem tarihimizi Fuad ve Âlî paşalar ve sonrası diye ikiye ayırılsa yanlış olmaz. Bugünkü siyasilerin yaş ortalamasına göre genç sayılabilecek yaşta vefat eden bu iki devlet adamının kaybı, hem Abdülaziz Dönemi'ndeki kifayetsiz muhteris devlet adamlarının önünü açtığı gibi II. Abdülhamid'in hem kendi yapısı gereği hem de Abdülaziz'in hal'i ve sonrasında yaşadıklarının tesiriyle nitelikli devlet adamı istihdamının önünü kapamıştır. II. Abdülhamid'in çevresindekilere itimadının azlığı liyakat erbabının devlet katında görev almaktan çekinmelerine yol açmıştır. Bütün bu menfi sebeplere rağmen devlet varlığını sürdürebilse de tekrar toparlanamamıştır.

15 *Hatırat*, 69a-70b 1 Recep 1290/25 Ağustos 1873, bkz. *Son Sadrıazamlar*, I, 447. Fakat orada hicri tarih doğru miladi tarihin yılı sehven 1883 olarak verilmiştir.

Hatırat'ta, daha sonra başa geçen Mahmud Nedim, Midhat, Mütercim Rüştü, Esad, Şirvanîzade Rüştü paşaların sadaretleri detaylı olarak anlatılır. Mehmet Âtıf Bey, hal olayına karışmış paşalara karşı eleştirel bir dil kullanmıştır. Sultan Abdülaziz'in son senelerinde devlet kademelerinde görev yapan bu zevat hakkındaki ne kadar negatif anlam yüklenebilecek tanıklığı varsa onları da eksiksiz olarak aktarmaya gayret gösterir.

Devletin Sultan Abdülmecid'le birlikte başlayan zamanla kronikleşen istikraz meselesi, Midhat ve Mahmud Nedim paşaların bugünkü tabirle ifade edilecek olursa üst bürokraside kariyer mücadelesini güzel bir manevrayla Midhat Paşa'nın nasıl kazandığını şöyle tasvir eder:

> "Âli ve Fuad Paşa göçüp ve o devirler geçip Avni ve Şirvani gibilere dahi seyahat verilip sadr-i zaman ise esip savurup Midhat Paşa Bağdat'tan dürbün-i ferasetle tamam Dersaadet'te bulunup da külah kapma sırası olduğunu görünce istifaya kıyam ve sadrazam da tehevvürle hemen azlini iltizam etmekle Dersaadet'e geldi."[16]

Rusya'nın teşvikiyle Çinli putperestlere karşı zor duruma düşen Türkistan'da Kaşgar Hanlığı'nın yardım isteklerine karşı devletin içine düştüğü zafiyetten dolayı hiçbir şeyin yapılamamış olması Hatırat'ta acı bir üslupla ele alınmaktadır.

> "Tariften müstağni olduğu üzere istihmâ eden hükûmet ve cemiyet ve memleketin her ne ise muhârese ve muhafazası onları taht-ı himayete kabul eden devlete ait bir vazife ve bu da kuvvet ve satvete mütevakkıf ve kudret olsa da orasının bu'udiyeti ve Devlet-i âliyye memaliğine hatt-ı muvasalası olmaması ifa-yı vazifeye mani olduğu

16 *Hatırat*, 62b.

HÂTIRA-İ ÂTIF

> misilli Rusya Devleti ise Türkistan'ı külliyen yutmak emelinde iken böyle yeniden hükûmet teşkilini istemeyeceği bedihîdir. Binaenaleyh doğrudan doğruya bu hükûmet-i cedîdeyi imha kendisince sehl ise de şu aralık Devlet-i âliyyeyi kırmak arzu etmediği cihetle civarında bulunan Çin putperestlerini teşvik ile bağteten Kaşgar'ı bastırıp Han ve avenesini itlaf ve hükûmeti mahv ettirmiştir."[17]

Hatırat'ta bundan sonra Kokan (Hocend) Hanlığı ve Türkistan'dan gelen elçiler ve diplomatik ilişkiler bağlamında izahat verilmektedir. Bu bölgelere gereği gibi sahip çıkılamamasını doğal sınırların olmayışı ve devletin eski güç ve kudretinde olmayışıyla irtibatlandırır.

Âtıf Efendi, Hatırat'ının ilerleyen bölümlerde Katolik meselesinin içyüzü ve yansılarını ele alır. Sadık Paşa'nın mali sıkıntıları aşmak maksadıyla Fransa'da borç arayışlarının yanı sıra Âtıf Bey efendisi, velinimeti Sultan Abdülaziz'in feci sonunu hazırlayan Hüseyin Avni Paşa'nın sadareti ve seraskerliği ve hal öncesi ve sonrası olan biten hakkında mufassal bilgiler verir. Hüseyin Avni Paşa'nın Çerkez Hasan tarafından öldürülmesini detaylarıyla açıklar.

Osmanlı saray mensuplarının iç hallerini ve buradaki işleyişi anlamak noktasında bile olsa Mehmet Âtıf Bey'in Hatırat'ın neşrine olan ihtiyaç izahtan varestedir.

İbnülemîn bazen de Âtıf Bey'i ve Hatırat'ını bazı olaylarda şahit gösterme yoluna da gitmiştir. Şirvanlı Rüşdi Paşa'nın Sadık Paşa'ya yazdığı bir mektubunda yer alan sadaret görevinden afvını istemesi üzerine infisâlinin gerçekleştiği ibaresi mektupta şöyle geçmektedir. "… musirrane olarak Ferîd Paşa ve başkatîb vasıtasıyla afvimi taleb eylemiş olduğumdan ertesi günü lehülhamdü velminne infisalimiz vuku bulmuşdur."[18]

17 *Hatırat*, 74b-75a.

18 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar,* I, 454-455.

İbnülemin, Hatırat'ta zapta alınmayan bazı hususları şifahen sormak suretiyle de öğrendiğini *Son Sadrıazamlar* isimli eserinde belirtmektedir. Yine Âtıf Bey'in nezdinde olan Sultan Abdülaziz'e ait bazı varaka ve resmî evraklardan istifade etmesine izin verdiği anlaşılmaktadır.

"Sultan Abdülaziz merhumun-mutadı üzere kırmızı mürekkeble yazdığı müsveddeyi 'Âtıf Bey, bana göstermişdi, istinsah etmişdim. Aslını isteyüb almadığıma pek müteessifim. Bu müsvedde, diğer mühim ve kiymetdar evrak ile beraber- bir evden diğerine nakil olunduğu sırada bir sanduka konularak- merhumun oğlu tarafından civardaki bakkal dükkanına emaneten bırakılmış, bir daha tedarükine imkan olmayan o vesikalar -belki peynir ve zeytun sarılmak suretiyle mahv edilmişdir. Tahattur etdiğime göre, Vesikalar arasında Sultan Abdülmecidin zemanı saltanatında sarayca bazı mühim ve mahrem muharrerat kayid edilmiş olan bir mecmua ile Sultan Abdülaziz'in yazısıyle bazı iradat-ı seniye ve hutut-ı hümâyûn müsveddeleri ve bazı zevatın mühim tezkireleri vardı. Hatlardan bir kaçını merhum, bana hediye etmişdi."[19]

İbnülemin, Hatırat'ın bazı yerlerinde Âtıf Bey'in anlatısında gördüğü eksikleri veya zühulleri tamamlar veya tashih eder. Mesela Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerlikten azlinden sonra Selanik vilayetine veya Anadolu'da başka bir yere tayininde takdirin sadaret makamından istenildiğine işaret ederek tayinin Mâbeyn Başkitâbetinden gelen 22 Şevval 1292 tarihli tezkireye binaen yapıldığını belirtir.[20]

19 *Son Sadrıazamlar*, I, 495. Bu bölümde İbnülemin'in kendine has üslubu korunarak metin verilmiştir.

20 *Son Sadrıazamlar*, I, 504.

İbnülemîn, Hatırat'ta özellikle Hüseyin Avni hakkında geçen ağır ifadelerin gerekçesini şöyle açıklamaktadır.

"Âtıf Bey veliyyi nimetinin mahvine sebeb olduğu içün Avni Paşaya bittabi münfail ise de salâbet-i diniye ve istikamet-i vicdaniye ile maruf bir merdi hak şinas olduğundan infiale kapılup da hakikate muhalif isnadatda bulunmayacağını, kendini bilenler tasdik ederler."[21]

Özellikle Abdülaziz'in hal edilmesi meselesinde Hatırat'ta oldukça zengin bilgi mevcuttur. Bu ve benzeri konularda M. Âtıf bey'in Hatıratı'nda yer almayan malumat, evrak ve bazı şahsi anekdotlar İbnülemin tarafından *Son Sadrıazamlar* isimli çalışmaya alınmıştır.[22]

"Avrupa siyahatinden avdet edildikden ve Füad Paşa vefat eyledikden sonra Sultan Abdülaziz'in "Füad Paşa merhumun Sitede bakkalbaşıya mukabil İngilizlere irad eyledigi nutkun tercemesidir" serlevhasiyle yazdığı mekaledir ki başkatib Âtıf Bey, bana ihda etmişdir:

"Umumi milletçe borçlu olduğumuz: Bir vazife-i Şükraniyetin bu vesile ile ifasına muvaffak olacağımdan kendimi bahtiyar addederim. Öyle ki İngiliz milleti muazzamasının bu kerre dahi hakkımızda ibraz eyledikleri measiri fütüvvet ve muamele-i ihtiramatkarinin bihakkın teşekküri kabil olmayub iki millet beyninde minelkadim sübut yafte-i istikrar olan bünyanı mehabbeti mahsusa ve müvalatı samimeyi kat enderkat eylemişdir.

21 *Son Sadrıazamlar*, II, 590.

22 *Son Sadrıazamlar*, II, 512.

Nice asar ve dühurdan beru teyemmünen cari ve müstemir olan münasebati dostî ve müsafatı hakikiyenin tarafeyne mucib olduğu menafi-i azime, mutalea-i tevarih ve asardan malum olduğu gibi İngiliz milletinin, ahd ve kavlinde sabit ve milletimiz hakkında dost-ı sadık olarak tezayüdi müknet ve seadeti halimizi garaz ve ivazdan salim vechile mütemenni idügi delaili adide ile müsbet ve müberhendir.

Hasılı miyanemizde olan revabıtı ittihad ve yeganegî pek muhkem ve üstüvar olub öteden beru icra olan usuli mahremiyet ve meveddet dahi devam ve sebat üzere güzeran etmekde oldugu kemali memnuniyetle meşhud olmakdadır. Ey milleti mütemeddine! Asarı filiyei hayırbahi ve niyyatı hasenei vefakariniz ile bizi minnetdar eylediniz. Marızi teşekkürde elfaz ve tabirat bulmakda lisanım kasır olub şu kadar ki ötedenberü berkemal olan hürmeti faikai mahsusamızın ezserinev teyid ve teşyidini ilan zımmnda işbu mekalei acizanemiz zeriai hasene ittihaz kılınmışdır."

"Müşarünileyhin gayet mütenezzilâne vaki olan işbu nutku İngilizlerin nezdinde dahi memul eyledigi derece karini sapaş ve takdir olmayub beyhude iftikar ve mezelleti ihtiyar buyurmuşlardır. Merhumı müşarünileyh fevkalgaye vaz'i ve heveskâr bir zat olub altmış [55 yaşında vefat etdi] yaşından sonra baston ve caket gibi nevsal ve heveskaranın ragbet etmekde oldukları Avrupa adat ve üsuline ziyade taklid buyururlar idi."[23]

Hatırat aslında çok hacimli olmamakla içinde birbirinden farklı olayların aralarındaki ortak bağlantıları esas alan bir anlatımı vardır. Efendisi

23 *Son Sadrıazamlar*, I, 195.

Sultan Abdülaziz'e yapılanları hazmedemeyen ve onun zevaliyle birlikte 3 yıl kadar mazul hayatı yaşayan Âtıf Efendi bilahare kendi isteğiyle 1879 yılında Amasya mutasarrıflığına, 1301/1883-84 yılında Karesi valiliğine tayin olunmuştur. Nisan 1888 tarihinde Karesi vilayetinin mülga olması ve Hüdavendigar vilayetine katılmasından sonra İstanbul'a geri dönmüş ve aynı yıl tekaüde ayrılmıştır.[24]

Hatırat'ta geçen konulardan çok azı malum ve bilinenlerin tekrarıysa da önemli bir kısmı da tarihe dönük yazılmış kitap ve hatıralarda bahsedilmeyen konulardan müteşekkildir. Bu eserin neşriyle birlikte dönem tarihindeki bazı müphem ve muammaların giderileceği ümidindeyiz. Burada şunu belirtmek gerekirse eserin hazırlanmasına ön ayak olan merhum İbnülemîn Mahmud Kemal İnal'ın, neşre muvaffak olsaydı adı geçen Hatırat'ı kuşkusuz kendine has bir şekilde farklı bir üslupla zenginleştireceği açıktır. Kendisinin yoğun mesaisinin dışında yukarıda bahsi geçtiği üzere eserde ifade edilen bazı hususlardaki İslam'ı merkeze alan yaklaşım neşrin İbnülemîn eliyle gerçekleşmesine mani olmuştur da denilebilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki hava da bunun yayınını geciktirmiştir. Eğer ömrü vefa etse ve zaman ayırabilmiş olsaydı İbnülemin'in elinden çıkacak Hâtırat-i Âtıf bütünüyle farklı ve mükemmel olacağı kesindir. Devre tanıklığı nedeniyle İbnülemin, metinde geçen isimler, olaylar ve yerler hakkında ilave bilgiler ve açıklamalara yer vereceği bir hatırat kadar olmasa da en azından meçhul kalmış bir eserin bu haliyle gün yüzüne çıkması da erbabına faydadan hali değildir.

24 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, (Haz. Abdülmecid Mutaf), Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Balıkesir 2000, s. 120.

Hatırat Nüshasının Özellikleri

Hatırat İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler bölümünde İbnülemîn Mahmud Kemal bölümünde 2671 numara ile kayıtlıdır. İlk varak *Babam Mehmet Emin Paşa ve kardeşim Ahmet Tevfik Bey merhumların yazısı ve Mabeyin başkâtibi Âtıf Bey merhumun tashihi ile Hâtıra-yı Âtıf'ın müsveddesidir. İbnülemîn Mahmut Kemâl.* Kaydıyla başlamaktadır. 162a diye numaralandırılan son sayfada yer alan *Sultan Murad-ı Hâmis hazretlerinin Bâb-ı Seraskerî'de* kaydı son satır olmadığı gibi metnin akışına göre sayfalar arasında bir insicam da yoktur. Eserin İ.Ü. Kütüphanesi Nadir Eserlere intikalinden sonra ciltte yer alan sayfa numaralarının metin içindeki konular arasında irtibat gözetilmeden konulmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Asıl son satır 157a olarak numaralandırılan sayfada *Ve minallâhi't-tevfîk ve ni'me'r-refîk.* Dua cümlesiyle sona erer.

Yazma nüshada üç farklı kalem gözlenmektedir. İlk kalem İbnülemîn Mahmud Kemal'in babası Mehmed Emin Paşa, ikinci kalem kardeşi Ahmed Tevhid Bey, son kalem de İbnülemin'in kendisine aittir. Hatlardan okunaklı olanlar babası ve kardeşine aittir. Toplam 162 varak olarak görülen eserde eksik ve boş sayfalar veya yanlış numaralandırmalar mevcuttur. Okunaklı rıka hattıyla kaleme alınan metin, belli bir yere kadar satır altı notların konulduğu bazı sayfalar dışında çoğunlukla 12 olmakla beraber daha fazla veya eksik satırlarla da yazılmıştır. Sayfaların altlarına veya kenarlarına notlar ilave edilmiştir. Kırmızı mürekkep kullanımı yaygın değildir. Yazma müsvedde olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. 78a'dan itibaren satırlar 22-23'e kadar arttığı gibi yazının da güzelliği kaybolmuştur. Satır altlarına yazılan uzun notlar zaman zaman sayfa kenarlarına taşar. Boş sayfalar, aceleyle özensiz, okunaksız ve cilt kenarlarında kalmış olan silik satırlar ve çizili satırlar ortaya çıkar.

Hatırat'ın neşrinde asıl nüshaya sonradan ilave edilen sayfa numaralarını konu bütünlüğü kaybolmadıkça esas almaya çalıştık. Fakat ilerleyen satırlarda metinde kopmalar ve atlamalar tespit ettik. Okuyucunun zihnini karıştırmamak ve asıl metinle karşılaştırmada sorun yaşanmaması için mevcut sayfa numaralarını son kısımlarda doğru biçimde numaralandırmak yerine olduğu gibi bıraktık. Yani 162a'dan sonra 157a gelmesi gibi. Hazırladığımız bu çalışmada metin oluştururken konu bütünlüğüne dikkat esas alınmıştır.

Çeviri Yazı Hakkında

Hatırat metninin Latin harflere dönüştürürken çevrim yazısında bazı hususlara dikkat edilmiştir. Metinde imla birliği sağlamak ve standart bir yazım seçmek mümkün olmadığından ağırlıklı olarak Türk Dil Kurumunun belirttiği kıstaslara uyulmaya çalışılmıştır. Metne lügatçe eklenmeyeceğinden anlamında tereddüt edilen kelimelerin günümüz Türkçesi'ndeki yazılış biçimlerinin korunması sözlüğe başvurulması halinde anlaşılırlığı sağlanacaktır. Metinde geçen kelimelerde kullanılan inceltme veya uzatma amaçlı şapka işareti ve ayn-hemze gibi vokalleri gösteren kesme işareti ters ve düz çengellere daha az yer verilmiştir. Bu tercih sayesinde metnin okunmasında kolaylık ve akıcılık sağlanmıştır. Fakat günümüz Türkçesinde yer bulamamış veya TDK Türkçe Sözlükte yer almayan kelimeler Lügat-i Remzi'nin dijital nüshası başta olmak üzere Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Eski ve Yeni Harflerle sözlüğü (19. Baskı, Ankara 2002) de dikkate alınarak yer yer şapka ve kesme işaretleri kullanılmıştır. Bununla birlikte bu sözlüklerde yer almayan veya hatalı okunabilecek bazı kelimelerin manaları metnin altına tarafımızca eklenmiştir. Ayrıca Hatırat sahibinin Tanzimat Dönemi'nin bilgi birikimine sahip olması sebebiyle her ne kadar şifahi bir aktarım söz konusuysa da zaman zaman dağarcığındaki nadir

kelimeleri de kullanmaktan geri kalmamıştır. Bu durumda metinde geçen bazı kelimeler için Arapça ve Farsça sözlüklerin yanı sıra Ötüken Türkçe Sözlük, (Yaşar Çağbayır, İstanbul 2007) ve Misalli Büyük Türkçe Sözlük, (İlhan Ayverdi, Kubbealtı Lugatı, İstanbul 2005) gibi sözlüklerin yanı sıra Arapça ve Farsça sözlük diğer sözlüklerden istifade etmek yerinde olur.

Hâtırat-i Âtıf'ı hazırlarken ana metnin tashih ve kontrolü noktasında yardımlarını gördüğümüz zevat arasında başta Dr. Abdullah Erdem Taş, Dr. Selahattin Bayram, Dr. Şemsettin Göker, Dr. İsa Akpınar ve Dr. Zehra Öztürk'e katkılarından dolayı çok teşekkür ediyoruz. Aynı şekilde son kontrol esnasında Prof. Dr. Orhan Okay, Prof. Dr. Akşin Somel, Prof. Dr. Kemal Beydilli, Prof. Dr. Ali Akyıldız, Doç. Dr. Murat Yıldız ve Doç. Dr. Fatih M. Şeker hocalarımız ve değerli öğrencimiz Zeynep Trabzonlu lütfederek okuyup görüş bildirdiler. Kendilerine minnettarız.

Eserin tek yazma nüshasına sahip olan İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinden Yasemin Akçay Hanım'ın yardımları için özel olarak teşekkür ediyoruz. Bu eserin doğru anlaşılması noktasında kaynak ve belge temininden ötürü hem Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğüne ve hem de yegâne sığınağımız olan Türkiye Diyanet Vakfı İSAM kütüphanesine ve çalışanlarına olan borcumuzu kelimeler ifade edemez. Bütün bu yardım ve desteğe rağmen zuhur eden her türlü hatanın sorumluluğu hazırlayanlara ait olduğunun bir kere daha altını çiziyoruz.

Nurettin Gemici-Hikmet Toker,
Üsküdar, 2015

Takdim

İbnülemîn Mahmud Kemal

Hâtıra-i Âtıf

Mâbeyn Başkitâbetinde bulunmuş olan Mehmed Âtıf Bey[25] erbâb-ı fazilet ve istikametten bir zat-ı muhterem idi. Pederim Mehmet Emin Paşa merhumla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de sebk eden refakatin istilzam eylediği muhabbet, bu abd-ı âcize intikal etmişti.

Horhordaki konağında ve fakirhanede teşerrüf edildikçe, sarayda görüp işittiği vekayiden, bilhassa Sultan Abdülaziz merhumun hal'ine müteallik mevaddan bahsederdi. Bu bahislerden hatırımda kalanlar yahut kayd edebildiklerim ne kadar doğru olursa olsun aslına tamamıyla tevafuk edemeyeceğini ve vesaik-ı mutebereden add olunmayacağını düşündüm.

Bahusus müşarünileyhin, zevat-ı saireye de nakl ettiği hadisat-ı mühimmeyi herkes, kendi zevk ve idrakine göre telakki ve âhara nakl ederek esas-ı vaka -mahiyetini kaybedecek mertebede- suver-i muhtelifeye munkalip olacağını nazar-ı dikkate aldım. Mesmû'at ü müşâhedatını -ahlâfa yadigâr olmak üzere- bizzat yazmasını müşarünileyhten rica ettim. Sinn ü sâlinden ve adem-i iktidarından bahs ile itizar eylediyse de ısrarıma -hasbe'l-mevedde- mukavemet edemeyerek "Muavenet ederseniz yazmaya çalışırım." dedi. O günden (41) itibaren işe başlandı. İki kısımdan mürekkep olarak "Hâtıra-i Âtıf" namıyla bir eser vücuda geldi.

Müşarünileyh -hatt-ı destiyle muharrer- mukaddimede teşebbüs-i vâki'i şöyle ifade etmektedir: "... gerek sene-i merkûme (1293) gerek müdrik

25 İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* 15. Sene, nr: 7 (84), 1341/1925, İstanbul, 40-54. Bu bölümdeki yazı İbnülemin Mahmud Kemal tarafından kaleme alınmıştır.
Ağnam müdürü Ali Şakir Refet Efendi'nin oğludur. 1252'de (1836) İstanbul'da doğdu. Tahsil-i ilim ettikten sonra Meclis-i Vâlâ Mektubî Kalemi'ne dâhil ve tedricen serhalifeliğe vasıl oldu. Validesi Sultan Mahmud'un hazinedarlarından, zevcesi de Sultan Abdülmecid'in cariyelerinden olduğu cihetle saraya intisabı vardı. 1288'de Mâbeyn Kitabetine alınarak 1290'da başkâtip ve 1292'de ilâveten Hazine-i Hassa Nazırı oldu. Hal'den sonra üç sene mazul kalarak 1297'de -kendi talebi üzerine- Amasya mutasarrıflığına, 1301'de Karesi valiliğine tayin olundu. Vilâyetin ilgası üzerine İstanbul'a geldi, ihtiyar-ı tekaüt eyledi. 18 Zilkade 1325'de (23 Aralık 1907) vefat ederek -vasiyeti mucibince- Edirnekapı'sında İbn-i Kemâl merhumun civar-ı kabrine defin edildi. Âlim, müstakim, müeddep idi. Son zamanlarında dîk-ı maişete giriftar oldu.

olduğumuz sinîn-i saire vukuatına dair malumat ve meşhûdatımın nakl u hikâyesini e'azz evladımız mertebesinde olan bir sâhib-i kemâl arzu edip bu abd-i kem-bidâ'a dahi kalem-i perişan-rakamla -tahattur edebildiğim vukuatı- tahrir ve imlâ ve "Hâtıra-i Âtıf" namıyla min-gayr-i haddin takdimine ictirâ eyledim."

"Hâtıra-i Âtıf"ta fatiha-i makâl olarak Sultan Abdülmecid'in intikalinden ve tercüme-i halinden bahs edilerek bi'l-münasebe Kazasker Dürrîzâde Şerif Efendi'nin ahval-i garibesi inba ve kemânkeşliğe dair malumat ita olunduktan sonra Sultan Abdülaziz'in cülûsunu ve müteferriatı nakl ediliyor.

Mebâdi-i cülûsa ait mebahis-i şettâ sırasında bir de Kamil Bey fıkrası vardır ki sâhib-i eser, buna ehemmiyet vererek suret-i mahsûsada hikâye etmiştir, bazı aksamı ber-vech-i ati derç olundu:

"... Mızıka-yı Hümâyûndan ikindi nevbetine gelen takım içinde müsadif-i nazar-ı şahane olan Kâmil Bey, hizmet-i mülûkâneye alınıp kendi gayet zeki ve fatin ve hüsn ü âne malik ve latif olmakla padişah-ı kadirdân hazretleri, bi't-tabi makam-ı kurbet ve hıllete terfi buyurmuşlar idi... Sairlerinin ara sıra teşvikiyle Kamil Beyefendi, Kapûdân Mehmed Ali Paşa'ya "Umur-ı Bahriyeye nerede vukuf-ı tahsil olundu ve tahsiliniz neredendir" gibi sualler irâd etmekte ve paşa sıkılmakta idi. Müşarünileyh, istiskal olunduğunu hissetmeğe başlayıp Kamil Bey'i istirkâb edenler dahi zuhur etmekle onlar ile ittihat ederek mir-i mumaileyhi teb'îde çalışır, yolunu bulamaz. Padişah, pederi merhumun yadigârı olan bir lal hatemi daima takınır idi ve yanından ayırmazdı. Bazen oturdukları mahalde ve çeşme başında ve hamamda unuttukları dahi olurdu. Bir gün İzmit gidişinde hâtemi Mehmed Ali Paşa bir vasıta ile aldırıp nasılsa Kâmil Bey'in çantasına attırır. (42) Sonra vapurda yüzük padişahın hatırına gelip taharri ettirir ise de bulunamaz. Güya Kâmil Bey'in yol çantasında birinin görüp haber vermesi üzerine Mehmed Ali Paşa, çantadan yüzüğü çıkararak padişaha takdim ve macerayı tefhim eder. Bunun düzme bir şey olduğunda ve böyle nice hatemler olsa Kâmil'e feda olacağında kimsenin

HÂTIRA-İ ÂTIF

şüphesi yoksa da böyle sirkati ilan kılındığı cihetle padişah sükûta mecbur ve bi-çare Kâmil, hizmetinden mehcûr ve Kıbrıs'a nefiy ile de Dâr-ı Saltanattan dûr oldu. Lâkin bu keyfiyet padişaha dâğ-ı derun ve Recep Paşa'nın Sultan Murad-ı Râbi'den mahcup ve mergup Musa Çelebi'yi alıp mahv etmesi gibi bir oyun olduğundan nüzhetgâha vardıkça bu iki vezir-i bî-hemtâ (Mehmed Ali Paşa ve Hazine-i Hassa Nazırı ve Valide Kethüdası Mazlum Paşa) dahi peşini bırakmadıklarına ve bir bahane ile huzura girip tasdi' eylediklerine mebni padişah, öyle melek-sima bir zatı gaip ettiğine yanıp durur. İki dev-sıfatın ikide birde yüzlerini görmekten bi't-tabi müteneffir olup hususiyle Mazlum Paşa "Mehd-i ulyâ-yı saltanat efendimiz şöyle ferman böyle buyurdular" yolunda Babıali'ye tezkirelerinin ardı arası kesilmemesiyle vükelâ tarafından da istiskal olunmakla Mehmed Ali Paşa, azl-i nâ-behengâm ile yalısında ikamete ve Mazlum Paşa da Meclis-i Vâlâ azalığına memur oldu".[26]

---

26 Bu bölüm İbnülemin tarafından *Son Sadrıazamlar* isimli esere alıntılanırken burada italik yapılan kısımlar metin içinde yer almaz. Metnin bütünlüğünü ortaya koymak için çıkarılan bölümler italik olarak metinde gösterilmiştir.
Mızıka-yı hümâyûndan ikindi nevbetine gelen takım içinde müsadif-i nazar-ı şahane olan Kâmil Bey hizmet-i mülûkâneye alınıp kendisi gayet zeki ve fatin ve hüsn ü âne malik ve latif ve mütebbessimâne musâhabeti ise baldan leziz ve şerif olmakla Pâdişah-ı kadirdân hazretleri bittabi makam-ı kurbet ve hıllete terfi buyrulmuşlar idi. *Padişahlara mesâlihden ve ahvâl-i âlemden kelâl ve melâl gelmek tabi olduğundan teşhîz-i zihn ü hatır zımnında zeki ve arif bir zat ile dertleşmeye muhtaçtırlar. Ve nüfus-u insâniyede olan enâniyet hükümdârânda bit-tabi daha ziyadedir. Binaenaleyh böyle olan zatların ülfet eyleyecekleri eşhas irfanla beraber mahcûb-ı saffet olmalı ki Pâdişah muhabbet ve mecburiyet hâsıl eyleye de kelâmını lezzetle dinleye ve Pâdişah olduğu halde bir bendeye mecburiyetle nefsinin acziyetini anlaya! İşte Cenab-ı Hak muhabbet eylediği abdini mahz-ı tevfîk ile kendine cezp ve muhabbetini kalbinde uyandırmaya bu veçhile teslîk eder. Kahraman Selim-i Evvelin*
Şirler pençe-i kahrımda olurken lerzan
Beni bir gözleri ahuya zebun etti felek
Kelâmını işitmedik mi?
O Pâdişah fil-vaki pek seffâk idi. Lakin abd-i aciz bir mahalde gördüm: Hîn-i vefatında Hasan Can dest-i şeriflerini eline aldıkta gözlerini açıp Hasan Can bu ne haldir buyurmuş. O da efendim hak ile olacak andır demiş. Sonra hazret-i Selim de: "Ya ben evvel kim ile idim" diyerek zahirî halk ve kalbi agâh-ı Hak ile olduğunu duyurmuş. Hubb-i mecazi, hakikate ve kurb-ı hakka pek kestirme yoldur. Sopa salanlık edip böyle şeylere dahl etme buna gönül fenni derler. Medreselerde ve ilm ve hikmet meclislerinde bu fen okunmaz. Câmi'nin,
"muallim kist aşk u künc ü hamuş-ı debistaneş /
Sebaknadani ve dâna dilem tıfl-ı sebak hâneş"

Âtıf Bey -bedâi' ve sınâi'-i nefiseye vukuf ve muhabbeti müsellem olan- padişahın, Kâmil Bey hakkındaki teveccühünü mazur gösterecek tarzda mütâlaât-ı gûnâgûn serd eylemekte ve "Her saza aşina idiyseler de tarikat-i Mevleviyeye muhabbetlerinden naşi ney

---

deyu başlar bir kasidesi vardır. Sema vü devran-ı sûfiye işte bu baptandır. Hazret-i Mevlana'nın dahi nice kelimât-ı cemileleri manzûr-ı ehli dildir. Nureddin Şehit hazretleri İbrikdâr'ın ve Fatih-i Bağdat gibi bir kahraman dahi Musa Çelebi ve sonra silahtar Mustafa Paşanın mağlûb-ı muhabbeti değil mi idi. Zikr olunan Padişahlar ise millet-i İslâmiyeye hizmetleri ve irfan ve salahları meşhur mazanne-i kiramdandırlar. Abdülaziz han dahi işte böyle şehzâdeliklerinde ve Ramazan-ı şerifte ekser akşamlar Ayasofya'da iftar ü taam ve ba 'de't-terâvîh avdet buyurur idiler. Musiki ve her saza aşina iseler de tarikat-ı mevleviyeye muhabbetlerinden naşi ney üflemeye merakları ziyade idi. Bazı gece harem-i hümâyûn yatak odalarında yazın pencereleri açık olmakla hazin hazin ney ile taksim eylediğini istima edenlerin ruhu âlem-i ulviye pervaz edecek hale gelir idi. Bu hali herkes bilir. Kendileri mükeyyifat ile hiç alûde olmadılar hatta müskirat aleyhine bir makale-i hakîmâneleri vardır. Yalnız yemekten sonra kahve ve ara sıra sair meşrubat istimal ederler idi. Sairlerinin ara sıra teşviki ile Kâmil Bey Efendi Kapûdân Paşa'ya "umur-ı bahriyeye nerede vukuf tahsil olundu. Ve tahsiliniz neredendir" gibi sualler irâd etmekte ve Paşa sıkılmakta idi. Mehmed Ali Paşa Kapûdân-ı esbak Pabuççu Ahmed Paşa'nın hizmetinde bulunan genç ağalardan olup anın vefatında Enderun'a ve Sultan Mahmud-ı Sânî'nin kurenâlığına duhul etmiştir. Rıza Paşa başmabeyinci bu da ikinciymiş. Umur-ı bahriyeye intisabı beyan olunan alaka-i sabıkadan ibarettir. Cülus-ı Abdülmecid Han da ferikliğe ve sonra damat olup Bahriye Nezaretine irtifa ve sadareti dahi ihraz etmiştir. Hiç hizmeti yok değil ise de fî zamaninâ böyle malumat-ı sathiye ve nakısa ashabının iş görme vakti geçmiş ve bit-tabi yenilerin itiraz ve istihzalarına hedef olmak lazım gelmiş idi. Müşarünileyh istiskal olunduğunu hissetmeye başlayıp Kâmil Bey'i istirkâb edenler dahi zuhur etmekle anlarla ittihat ederek mir-i mumaileyhi teb'îde çalışır yolunu bulamaz. Pâdişah pederi hakan-ı merhumun yadigârı olan bir lal hatemi daima takınır idi. Ve yanından ayırmaz idi. Bazen oturdukları mahalde ve çeşme başında hamamda unuttukları dahi olurdu. Bir gün İzmit'e gidişinde hatemi Mehmed Ali Paşa bir vasıtayla aldırıp nasılsa Kâmil Bey'in çantasına attırır, sonra vapurda yüzük Padişahın hatırına gelip taharri ettirir ise de bulunamaz. Keenne(hü) Kâmil beyin yol çantasında birinin görüp haber vermesi üzerine müşarünileyh çantada yüzüğü çıkararak takdim ve macerayı tefhim eder. Bunun düzme bir şey olduğunda ve böyle nice hatemler olsa Kâmil'e feda olunacağına kimsenin şüphesi yoksa da ne çare böyle sirkati ilan kılındığı cihetle sükûta mecbur ve biçare Kâmil hizmetten mehcûr ve Kıbrıs'a nefiy ile de dâr-ı saltanattan dûr oldu. Lakin bu keyfiyet Padişaha dağ-ı derun ve Kapûdânlıkdan sadarete gelen damat Recep Paşanın sultana Murad-ı Râbi'den mahbup ve mergup Musa Çelebi'yi alıp mahvetmesi gibi bir oyun olduğundan gayrı Pâdişah bu efkâr ile sıkça sıkça bazı nüzhetgâha vardıkça bu iki vezir bi -hemtâ dahi peşini bırakmadıklarına ve birer bahane ile huzura girip tasdi' eylediklerine mebni Padişah öyle melek sima bir zatı gaip ettiğine yanıp dururken böyle iki dev-sıfat heriflerin ikide birde yüzlerini görmekten bittabi müteneffir olup hususuyla Mazlum Paşanın "mehd-i ulya-yı saltanat efendimiz şöyle böyle ferman buyurdular" yolunda Babıâli'ye tezkirelerinin ardı arası kesilmemesiyle vükela tarafından dahi istiskal olmakla Mehmed Ali Paşa azline nâbehengâm ile yalısında ikamete (27 recep 79) ve Mazlum Paşa da Meclis-i Vâlâ azalığına memur oldu. *Son Sadrıazamlar*, I, 70-71.

üflemeğe merakları ziyade idi. Bazı gece harem-ı hümâyûn yatak odalarında yazın pencereleri açık olmakla hazin hazin ney ile taksim eylediğini istima' edenlerin ruhu âlem-i ulvîye pervaz edecek hale gelir idi." diyerek erbâb-ı musikinin erbâb-ı muhabbetten olması tabii bulunduğunu ima etmekte ise de kurenâdan bir gencin -bi'l-istihkak yahut min-gayr-i liyakatin mukaddema makam-ı sadarette, el-yevm Kapûdân-ı derya mesnedinde bulunan- bir veziri istihfaf ve tahkir etmesini sâhib-ı eserin de takbih eylediği tabiidir. Maahaza bilâ-istihkakın makam-ı ikbale irtikâ edenlerin- Kâmil Bey gibi bir karîn-i mukbil değil- tabakât-ı âdiyede bulunan eşhas nazarında da muvakkar olamadıkları şehadet-i tarihiye ile sabittir. Maddî ve manevi mesuliyet ise nâehillerden ziyade onlara tevdi'-i emanet edenlere râci'dir.

(43) "Hatıra'da sadaret ve meşihat tebeddülleri, padişahın Mısır'a ve Avrupa'ya seyahatleri, Belgrad'la diğer kalelerin terki, Şûrâ-yı Devlet ve Ahkâm-ı Adliye'nin teşkili, Avusturya imparatorunun, Fransa imparatoriçesi Eugénie'nin, İran şahının İstanbul'a vürutları, Fuad ve Âlî Paşaların irtihalleri ve tercüme-i halleri, Mahmud Nedim, Midhat, Mütercim Rüştü, Esad, Şirvanîzade Rüştü Paşaların sadaretleri, bir istikraza dair Midhat ve Mahmud Nedim Paşalar arasında cereyan eden muhabere, Kaşgar emaretinin tabiiyeti gibi mebahis ile -esasen girizgâh makamında bulunan- birinci kısma nihayet veriliyor.

İkinci kısım, Katolik meselesiyle iptida edip Sadık Paşa'nın umur-ı maliye için Paris'e izamı ve müteferriatı beyan edildikten sonra Hüseyin Avni Paşa'nın sadareti istihsal için vaki olan teşebbüsat-ı desise-kârânesi ve Şirvanîzade'nin sükûtu hakkında mühim malumat ita olunuyor.

Muhafaza-i ikbal, yahut bir mevki-i âlî istihsal etmek için vükelâ-yı devletin birbiri aleyhinde irtikâp ettikleri harekât-ı merdude ve bu vesile

ile devlet ve millete îrâs eyledikleri mazarrat-ı adîde, a'dâ-i hariciyenin hasârâtına takaddüm edecek bir haldedir.

Hele büyük ve küçük her sınıf halkın mukbile karşı vadi-yi muhabbet ve hürmette gösterdikleri evzâ'-ı vazî'âne[27] ile müdbire ibraz ettikleri etvâr-ı tarrârâne, ahlâk-ı fâzıla-yı milletin ne mertebe mail-i sükût olduğuna delil-i elem-engizdir.

"Hatıra'dan birkaç misal arz edeyim: Ahval-i garibe ve âdât-ı acibesi maruf olan Erzincanî İzzet Paşa, tayin olunduğu vilayetlere azimet etmek üzere Şirvanîzade Rüştü Paşa'nın hengâm-ı ikbalinde Amasya'dan geçtikçe pederi e'âzım-ı meşâyıh-ı Hâlidiye'den İsmail Şirvani hazretlerinin -bir mahall-i mürtefide bulunan- türbesi hizasında hayvanını durdurup iki elini kaldırarak devr-i dervaz dua[28] ve Hazret-i Şeyh'in ruhaniyetinden istimdat eylemek itiyadında bulunduğu halde Şirvanîzade'nin vefatından sonra yine oradan geçerken yalnız bir elini kaldırıp avucuna üfürerek "evvelki demler geçti" manasını işrab ve bilâ-iltifat yoluna şitab eylediği Amasyalılardan menkuldür.

Evvelce imam ve bilâhare iki defa Müftiyyü'l-Enâm olan Hasan Hayrullah Efendi'nin ahlâk-ı makdûhasından bahs olunduğu sırada "Hatıra'da deniliyor ki: **(44)**

"Sultan Abdülmecid, Afyonîzade'yi imam-ı evvel ettikte Arpacılar Sofusu damadı "Hayrullah Efendi" dahi beğenilerek ikinci imam olmuştu. Sultan Abdülaziz efendiliğinde Beşiktaş Sarayı'nda Efendi dairesinde bulundukça Hayrullah, aşağılarda dolaşarak gözetir imiş. Teşrif ederlerken bir sipere gelerek yerden temenna ettikten sonra iki elini kaldırıp dua eder gibi başını tahrik ile "Ne vakit efendimizin cülusunu göreceğiz?" tavrını izhar eder imiş ki kendi velinimetinin zevali temennisinde bulunurmuş demek olur.

27 Kötü, adi ve bayağı kimselerin hal ve durumu. (Hazırlayanın Notu)

28 Tekkenin büyük kapısında dönerek/devrederek. (Hazırlayanın Notu)

Nihayet Sultan Abdülaziz'in cülusundan biraz sonra "Afyonî me'bûndur, arkasında namaz kılınmaz." diye işâa ederek kaydırıp baş imam oldu."

İkbal-i perestân-ı zamanın, ibraz ettikleri hürmet ve muhabbet-i ca'liyeyi hoş görenler, bilahare onların yüzünden nice musibetlere giriftar olmuşlardır ki tarihinin her sahifesi, bu hakikati enzâr-ı ibrete arz etmektedir.

Hayrullah Efendi'ye birinci defa meşihata nasbında masarifi için hazine-i maliyeden iki yüz elli bin kuruş atiye ihsan olunmasıyla müftü -usulen elli bin kuruş vermek icab ederken- Başmabeyinci Feyzi Bey'e bin ve murassa nişan-ı Osmanî götüren kurenâdan İbrahim Bey'e beş yüz altın vermiştir. Az zaman sonra Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın ilkaatiyle makamdan dûr olmasıyla nişanı istirdad için gönderilen Mâbeyn müdürüne nişanı atıp birtakım kelimât-ı nâ-seza tefevvüh eylemiştir. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa tarafından ikinci defa meşihata arz olunarak padişah kabul etmediği halde bir gün sonra makam-ı sadarete getirilen Mütercim Rüştü Paşa tarafından da sevk edilmesiyle padişah, bi'z-zarure kabul edip "Bu herifi şeyhülislâm yaptık. Hâlbuki evvel buna müfsit imam der idik. Allah vere bir teres [falan][29] yemese!" demiştir.

Âtıf Bey, diyor ki: "İptida-yı cülusta padişaha pek ziyade takarrüp ederek şunun bunun mesavisiyle efendimizi eğlendirdiği ve zahirde Kadızade güruhuna mümasil olan kaim-pederine (Arpacılar Camii İmamı) taklit edip hünkârı, vükelâsı mezemmetine dair mizaha alıştıranların ve hususiyle asıl velinimeti olan Abdülmecid Hanı zat-ı şahaneye yaranmak için tezyif eyleyenlerin birincisi olduğu mütevatirdir. Bab-ı Seraskerî'de **(45)** Şerif Abdülmuttalip Efendi, Müftü Hayrullah Efendi'ye "Halife mecnun veyahut küfre müteallik bir şey olmadıkça nasıl hal' edilir?" demiş ve müftü de "İhtilal-i akıl şöyle dursun ben iki defa Sultan Abdülaziz'in lisanından küfre müteallik söz işittim." cevabını vermiştir. Üç sene Baş kitabet hizmetlerinde ve daim yanlarında bulundum.

29 Âtıf Efendi'nin metninde 84b'de "falan" kelimesi geçmektedir.

Ehl-i sünnet itikadına mugayir kendilerinden Huda alîm bir söz mesmu'-ı fakir olmadı. Yemek ve içmek hususunda ve sair ahval-i beşeriyelerinde âdât-ı ehl-i İslâm üzere harekete pek ziyade itinaları ve frengâne libas giyenlere ve kefere mukallitlerine kerratla itirazları meşhut olmuştur."

Padişah, şunun bunun mesavisiyle kendini eğlendiren, vükelânın mezemmetine dair mizaha alıştıran, asıl velinimetini tezyif eden müfsit-i ahlak bir şahsı def' etmediği için o şahıs tarafından "İhtilal-i akl" ile hatta "küfür" ile itham olunmak umur-ı tabi'iyedendir.

Hayrullah Efendi'nin Taif'ten kerimesine yazdığı Muharrem 312 tarihiyle mektûb-ı ibret-âmizin bir fıkrası enzâr-ı ülu'l-ebsâra arz olunur:

"Eğer zaruret-i halimi sual edersek haşa şikâyet olmayıp hikâye olarak bir nebze hikâye edeyim. İhsan buyurulan yevmiye üç adet ekmeğin iki tanesi yirmişer paraya satılıp onunla birkaç günde bir bazı şunu bunu aldırabiliyorum. Bu elli para İstanbul parasınca yevmiye yirmi beş paradır. Elhamdülillahi alâ külli hâlin siva'l-küfri ve'd-dalâl. Zaruretim şimdi ne derecede olduğunu inşaallahü Teâlâ fehm eyledin..."

Âtıf Bey, hemen her mebhasde kurenânın irtikâbat ve ilgaatından şikâyet ve nice vekâyi'-i muzırra hikâyet ediyor. Hatta serkarinlerden birinin ika' eylediği mefasidi zikr ederken "Azli vuku bulursa sonra müzayaka çekmemek üzere hiçbir şeye bakmayıp istifade-i zâtiyyeye hasr-ı nefs eylemek azm-i kavisinde bulunduğunu bazı ahibbâsına söylemiş. Gerçi hizmetten çıkanlara yine geçinecek kadar maaş verile gelmekte olduğundan az müddette çıkmak, irtikâp etmeğe özr ü bahane olamaz ise de bunlar öyle manaları bilir akıllı ve hamiyetli adamlar olmayıp birtakım edânî ü esâfil-i nâsdan ve tabâyi'-i redîe ashabından bulunduklarından böyle fenalıklara cesaret eylemeleri müsteb'ad değildir." diyor.

Zaten Sultan Abdülaziz'in uğradığı esbâb-ı musibetten biri de kurenânın şeamet-i **(46)** seyyiatı olduğu muhakkaktır. "Hatıra'nın her sahifesinden bu hakikat tebeyyün etmektedir.

"Hatıra'da makam-ı sadarete Mütercim Rüştü Paşa'nın, meşihata Hayrullah Efendi'nin, seraskerliğe Hüseyin Avni Paşa'nın tayini beyan edildikten sonra mukaddemat-ı hal' hikâye olunmaktadır.

Sadaretten infisâlinden evvel Mahmud Nedim Paşa, Valide Sultana "Oğlunuza sû-i kast memuldür. Zira ortalıkta havadis pek çok, hasbe's-sadâka arz ederim." demiş. Valide, tebeddül-i vükelânın dördüncü günü padişaha bazı şeyler ima etmiş ki geç vakit serkarîn hareme çağrılıp Murad Efendi ile sair şehzadelerin hemen sayfiyelerinden saraya gelmelerinin, gündüzleri bir mahalle gittikçe mabeyne ihbar etmelerinin kendilerine tebliği emr olunmasıyla efendiler, yerlerine gelmişler, padişah da Yıldız'dan Beşiktaş Sarayı'na avdet etmiştir.

Âtıf Bey diyor ki: "Serkarîn gelip keyfiyeti bize ihbar eyledi ve "Efendimizi böyle şeylerle niçin rahatsız etmeli" diye hayli sözler söyledi."

Âtıf Bey, bazı iradat-ı seniyye-yi tebliğ için bir sabah Sadrazam Rüştü Paşa'nın Vefa'daki konağına giderek esna-yı mükâlemede Rüştü Paşa, illet ve şeyhûhatinden bahs ve odasının solmuş mefruşatını irâe edip "Süferaya ziyafet vermek lâzım gelse sofra takımı bile yok. Evvel her türlü eşya mevcut iken efendimizin saye-yi seniyyelerinde bu hale geldim." diyerek müddet-i medîde mazul kaldığından şikâyet eylemiştir.

Diğer bir günde Selânik'te idam olunan konsoloslar maddesine dair bazı iradat tebliğinde Rüştü Paşa "Ecnebiler bize devlet nazarıyla bakmayıp çingene derneği suretinde nigâh etmektedirler. Ve padişahımızın dahi hükümdârân beyninde itibarı yok ki hiç olmazsa name-i hümâyûn ile bazı hükümdârâna bu bapta tebligat icra olunarak Devlet-i âliyyenin vak'-ı[30] namusu vikaye olunsun. Efendimiz, bizi ne vakte kadar sürükleyecektir. Halim yok, iş ağırdır." demiştir.

30 Namus ve haysiyetinin muhafazası. (Hazırlayanın Notu)

Âtıf Bey, diyor ki: "Eskiden muvaffak olan bazı muammerîn-i vüzeraya telmih ile gayret vermek yolunda idare-i kelâm eyledimse de herifin bu sözlerini atice doğrusu su-i niyetine mukaddime olmak üzere telakki ve tafattun ve hal'e kadar yürüyeceğini tahattur(?) edemedim." **(47)**

Rüştü Paşa gibi "Padişaha perestiş lâzımdır." diyen ve tevkîrât-ı müfriteda bulunan bir adamın, padişah hakkındaki iğbirar-âmiz ve hakaret-engiz sözlerinden -Âtıf Bey gibi bir merd-i danişmendin- istidlâl-i maksat edememesi "İzâ câe'l-kazâ umiye'l-basar"[31] kaziyesinin sıdkına delil-i rûşendir.

Hal'den bir gün evvel Bulgaristan vukuatına dair Edirne'den gelip taraf-ı sadaretten takdim olunan telgraftaki "Vukuat mezkûre, Bulgaristan hadisesinin zevalini müş'irdir." ibaresini padişah, başkâtibe birkaç defa kıraat ettirdikten sonra "zeval" kelimesini kendi de telaffuz ederek simasında rûnümâ olan eser-i hüzn ü elem ile bu telgrafın hâtime-i maruzat olduğunu ima etmek istemiştir.

Yine o gün Âtıf Bey -nezaretinde bulunduğu- Hazine-i Hassa'ya ait bazı mesâlihin müzakeresi için Bab-ı Seraskerî'ye azimetinde Hüseyin Avni Paşa "Mahmud Paşa'nın yine sadrazam olacağı söyleniyor, sahih mi?" demesiyle Âtıf Bey aslı olmadığını söylemiş, Avni Paşa "Bu sabah Yusuf İzzeddin Efendi hazretleri Bab-ı Seraskerî'yi teşrif ederken ber-mu'tad-ı istikbal ile odasına birlikte dâhil olduk. Tevakkufumuzu söylediyse de "İşim var." diye itizar eyledim. İbram etti, oturdum. Efendi, "Bu hatun (büyük validesi) senden ne ister. Sen Murad Efendi ile muhabere ediyormuşsun, diye seni mezemmet ediyor." demesi üzerine "Mahmud Paşa, yine sadrazam olacak imiş ve büyük valideniz, infisâlinden sonra bera-yı istifsar birini göndermiş, sıhhati var mı? "dedim. Efendi, tasdik eyledi. "Mukaddem kulunuz dahi sadaretten infisâl eyledim. Niçin Mahmud Paşa gibi mazhar-ı iltifat olmadım? Ba'd-ezin hakkımda zannınız nasılsa ben öyleyim." diyerek

31 (Takdirin tecellisi olan) Kaza geldiğinde göz kör olur. (Hazırlayanın Notu)

yanlarından çıktım. Yarınki Salı günü burada meclis-i mahsus akd edilecek. Buna da sebep, bazı mevâdd-ı askeriye müzakeresi işâa olunup mesele-i hâzıraya dair Rusya hariciye nazırının kaleme alarak Almanya ve İngiltere'den maada sair devletler kabinelerine tasdik ettirdiği layihaya mukabil tedâbir-i lazimeyi kararlaştırmak kaziyesidir." demiştir.

Yusuf İzzeddin Efendi'nin sebeb-i fevti olan illetin daha o zamandan izhar-ı âsâr eylediği Hüseyin Avni Paşa'nın naklettiği keyfiyetten müsteban oluyor. **(48)**

Mütercim Mehmed Rüştü Paşa'nın beş sahifelik bir muhtıra-i na-tamamını görmüştüm. Pek mühim olduğu halde ikmâl edilmemesinden dolayı layıkıyla istifade olunamayan, ne maksatla yazıldığı anlaşılamayan bu muhtıranın sutur-ı âtiyesi de Yusuf İzzeddin Efendi'nin -yukarıda bahs olunan- haline şahit-i diğerdir.

Rüştü Paşa, diyor ki: "Bir sabah Hüseyin Paşa "Avni" haftan-ı ceberutu giymiş ve gözleri küçülüp burnunun delikleri öküzburnunun deliklerine dönmüş olduğu halde Babıali'de nezd-i çâkerîye gelip daha layıkıyla oturmazdan mukaddem "Efendim, siz benim için İzzeddin Efendi hazretlerine şöyle şöyle şeyler söylemişsiniz, bana dün akşam ifade etti" diyerek mukaddema hakkında şehzade-i müşarünileyh hazretlerine arz ettiğim keyfiyatı[32] bi-ibâretiha beyan etmesiyle bi-hakkı Huda-yı azze ve celle güya herif, beni alnımdan kurşun ile urmuş gibi kanım kuruyup nutkum tutularak birkaç dakika eblehane herifin yüzüne bakmaktan başka şakk-ı şefe edip bir şey söyleyemediğim halde "Ben inanmadım. Mizaçlarını bilirim. Herkesi birbirine tutuşturmağı severler" demesiyle ol vakit "İşte bilirsiniz ya" diyebildim. Kaldı ki Hüseyin Paşa'nın nasıl kin-aver ve dessas ve buğz-perver

32 Padişahı Hüseyin Avni Paşa'nın hal' edeceğini-makam-ı sadarete gelmezden evvel- ahibbasından biri söylemesiyle Rüştü Paşa, İzzeddin Efendi'ye mensubiyetini evvela sudûrdan Şerif Efendi vasıtasıyla ve müteakiben bizzat şehzade-i müşarunileyhe ihbar eylediğini muhtıranın mukaddimesinden söylemektedir.

adam olduğu malum olduktan başka mahremane arz olunan öyle bir emr-ı mühimin şehzade tarafından müşarünileyhe söylenilmesi zihn-i çâkeraneme üçüncü darbe-i hayret oldu."

Hal'i mütakıben Yusuf İzzeddin Efendi, Âtıf Bey'in yanına gelip "Bunu Avni yaptı" diyerek Hüseyin Avni Paşa ile bir gün evvel Bab-ı Seraskerî'de cereyan eden muhavereden istidlâl-i hal edebileceği anlaşılmıştır.

Bu kadar macera üzerine bu işi Avni Paşa'nın yaptığını, efendinin keşf edebilmesi doğrusu şayan-ı hayret bir keşf-i mühimdir!

Sultan Abdülhamid'in icra ettirdiği meşhur muhakeme esnasında İzmir'de istintak olunan Rüştü Paşa şu sözleri söylemiştir:

(49) "Elim, dilim, ayağım bağlı olarak erbâb-ı şirk seyfi tahtına konulmuş olduğum halde hal' esnasında memuriyetinde bulunmak bedbahtlığına mazhar oldum. Hüseyin Avni Paşa tarafından bi'l-vasıta pek çok ihafe ve tehdidata duçar olduğum malumdur. İşte yukarıda elim, ayağım bağlı olduğu halde erbâb-ı şirk seyfi tahtına düşmüş olduğumu beyandan muradım bu hali beyan idi. Fakat bunun uzun uzun mukaddematı vardır. Tafsilatını beyan etmekte hasbe'l-hal acizim".

Midhat Paşa'nın -hîn-i istintakta vaki olan- îfâdatı haiz-i ehemmiyettir. Hüseyin Avni Paşa'ya taalluk eden aksamından bazıları şunlardır:

"Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz hazretlerinin indinde memduh iken Mahmud Nedim Paşa'nın ibtidaki sadaretinde bi-gayr-i hakkın nefy olunarak hakaret görmüş idi. Muahharen Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretiyle beraber seraskerliğe gelmiş ise de az vakit içinde Bursa valiliğine teb'îd olunarak fevka'l-âde dil-gir olmuş idi. Hakan-ı merhum, bunların hiçbirine ehemmiyet vermeyerek geceleri vükelanın orta oyunlarında taklitleri yaptırılıp eğlenilmeğe[33] devam olunduğu gibi Hüseyin Avni Paşa'nın

33 Vükelânın taklitleri yaptırıldığına dair Âtıf Bey Hatıra'da bir şey yazmamıştır. Fakat beyne'n-nas şayi' olan bu maddenin sıhhatini sorduğumda müşarünileyh, maatteessüf sahih olduğunu söylemişti.

taklidi dahi gayet kabih bir surette yapıldığını istihbar etmesiyle gayz ve adaveti müştedd olmuştu.

Benim Hamdi Paşa'ya olan ifadatımda[34] hal' maddesi henüz şayi' olmamış ise de Hüseyin Paşa'nın tasavvurunda olduğundan maksadım bunu ihtar idi. Galiba Hamdi Paşa bunu ya söyleyememiş yahut söylemiş ise de anlatamamış olmalıdır ki bir eseri zuhur etmedi. Ondan sonra hal' ve cülus lakırdıları herkesin lisanına düşüp vükelâ ve ulemadan buna vukufu olmayan ve izhar-ı memnuniyet etmeyen yok idi. O aralık Hüseyin Avni Paşa sık sık bize gelip işbu işe lâzım olan tedbiri hazırladığını ve Sultan Murad'dan maada umum şehzadegânın dahi muvafakat ve rızalarını istihsal eylediğini **(50)** söylemiş ve burası bir kere de Rüştü Paşa'dan işitilmişti. Meclis günü Hüseyin Paşa, yanıma gelip asker ve sair levazımı tertip eylediğini söyledi. Ben "Bu işte askerin istimali nizamatı ihlal edeceğinden ol suret caiz değildir." sözüyle bıraktım. İş umumiyet kesb edip herkesin buna intizarda bulunduğu gibi vükela ve ulemanın dahi ittifakı var ise de icrasına umûmen başlamak şüyuu müstelzem olacağından ve askerî takımı ile bahriye takımı zaten Hüseyin Avni Paşa ve Kayserili Ahmed Paşa ve Redif Paşa ve sairenin marifetiyle tertip olunmuş olduğu gibi vükeladan dahi benim ve Rüştü Paşa'nın ve Hayrullah Efendi'nin bulunması kâfi göründüğünden bir cumartesi günü verilen kararda çarşamba günü icrası tertip edilmişti. Sonra Hayrullah Efendi ile Hüseyin Avni Paşa müzakere ederek vakt-i muayyenini değiştirdiklerini ve salı gecesine karar verdiklerini Hayrullah Efendi bana gelip söyledi."

Vakanüvis Lütfi Efendi'nin esna-yı muhakemede "mahremane" işaretiyle Sultan Abdülhamid'e takdim eylediği risalede Hayrullah Efendi'den bahs ettiği sırada "Bir gün meclisinde bulunduğumda

34 Fenalıkların izalesi hakkındaki reyini sormak üzere Hamdi Paşa, valide sultan tarafından Midhat Paşa'ya gönderilmişti.

> bu makule hal' işinde bulunanların medih veya hizmetleri tarihe yazılmak adet olduğundan kendilerinin ne suretle yâd olunacağını fakirden lede's-sual "Böyle hal' işlerinde bulunanların methine dair vukufum olmayıp fakat hatırıma gelen şu sualime cevap buyurulursa tarihe ne veçhile kaydı lâzım geleceği münfehim olur. Bir binanın imarı niyet olunduğu halde iptida kaimen tamirinin imkânı tasavvur olunur. Bu meselede acaba ne suretle mütalaa cereyan etti." dedim. "Benim hal' gecesine kadar malumatım yok idi. Pazartesi akşamüstü gayet mahrem olarak Avni Paşa haber verdi. Senin dediğini söyledim. Sadrazam Rüştü Paşa "Bu, yani Abdülaziz meydanda iken olur mu?" dediğine mukabil hal'e ittifak olundu." der iken odaya biri gelmekle bahs orada kalmıştı. Hal' gecesine kadar haberi olmadığı yalandır. Çünkü fetva emini Kara Halil Efendi ile beraber bir iki müdâhin ve hain Midhat Paşa Konağı'nda birleşip de fetvayı tesvit eylediklerini bilmez miydi?" diyor.

Yine o risalede Lütfi Efendi, Bahriye Nazırı Kayseriyeli Ahmed Paşa'nın lisanından **(51)** "Biz, bir iki seneden beri Avni Paşa ile bu işi kurmuş idik." cümlesini işittiğini söylüyor.

Pertevniyal Valide Sultan'ın takrir edip yazdırdığı "Sergüzeştname"de muharrir der ki: Hal'i haber verdiği sırada Sultan Abdülaziz "Validem, bunu kim etti bana, beni Sultan Selim'e mi döndürdüler. Ben kime ne ettim" demesiyle valide "Avni Paşa etti" cevabını verdiğinde müşarünileyh "Yalnız Avni Paşa etmedi. Hoşunduk Koca Rüştü Paşa, Hoşunduk Ahmed Paşa... Ben bu felaketi otuz kırk defadır düşümde gördüm" demiştir.

Bütün şevahit, hal'in müsebbib-i evveli Hüseyin Avni Paşa olup diğerlerinin -tav'an veyahut kerhen- ona ittiba' ettiklerini gösteriyor.

Hatıra'da hal'in suret-i tebliği ve müteferriatı ve cülus merasiminin icrası der-meyan olunduktan sonra Sultan Murad'ın Bab-ı Seraskeri'den avdette

Sirkeci iskelesinden saltanat kayığına bindiği sırada Seryaver Halil Paşa ile yaverlerinden Ziver Bey'e hitaben "Sultan Abdülaziz bir terbiyesiz adam olup bendegânından ziyade tazimat intizarında bulunur idi. Ellerinizi kavuşturup da karşımda iki büklüm durmayı istemem" dediği Halil Paşa'dan nakl ediliyor.

Serkarîn Edhem Efendi'nin beyanına nazaran Sultan Murad'ın "Seni Hakan-ı sabık hazretlerine göndereceğim. Bu tezkireyi hak-pâ-yı şahanelerine takdim ile mahsûsan mübarek dest-i şahanelerini öperim. Hiç teessüf buyurulmasın. Huda hakkı için Topkapı Sarayı'nın ol veçhile dîk ve rahatsız olduğunu bilemediğimden orası tensip olunmuş. Ben zat-ı şahaneleri tarafından bi'l-vekâle bulunuyorum. Saray-ı Hümâyûnların kâffesi zat-ı şahanelerinindir. Her hangisini emr ü ferman buyururlar ise oraya teşrif buyursunlar. Daha her ne suretle mutayyeb olurlar ise ol veçhile arz edesiniz" ve Damat Nuri Paşa'nın ifâdâtına göre "Sultan Murad, ammi hakkındaki muameleye müşarünileyhin gönderdiği tezkire üzerine muttali olup "Bu hakareti ammim hakkında asla kabul etmem. Topkapı Sarayı'na gönderilmesine razı değil idim, vükela gönderdiler. Sarayların hangisi talep buyurursa oraya nakl buyursunlar." dediği anlaşılıyor. **(52)**

Böyle dil-nüvâzâne, âlî-cenâbâne tebliğât ve beyanatta bulunan bir zatın ammi-musîbetzedesi hakkında "terbiyesiz" kelime-i bî-edebânesini istimal etmesi müsteb'id görünür ise de neşve-i ikbal ile evvela öyle, sükûn-ı-neşvede -mülahaza-i hâl u istikbal ile- böyle idare-yi makâl etmiş olması da melhuzdur.

Edhem Efendi, Sultan Murad'ın ifadatını tebliğ eyledikte Sultan Abdülaziz "Vallahi-azîm ben bu işin racül ü erbabı olmadığımı biliyor idim. Bundan dört beş mah mukaddem kendi hüsn-i rızam ile terk edecek idim. Görür müsünüz bu çoluk ve çocukların ikdamını, bizi bu sevdadan vaz geçirdiler" demiştir ki müşarünileyhin ferâğ niyeti külliyen meçhulümüz idi.

Sultan Abdülaziz'in Topkapı'dan Sultan Murad'a gönderdiği iki tezkireden

yalnız biri neşr olunmuştur. Bu tezkire-i münteşire, Valide Sultan'ın Sergüzeştname'sinde ve Lütfi Efendi'nin -yukarıda bahs olunan- risalesinde birbirinin aynı olmak üzere mukayyeddir.

Âtıf Bey, tezkireyi Hatıra'ya derç etmeyip "Efendimizin Sultan Murad'a yazıp gönderdikleri tezkireden haklarında neşr olunan fetvanın nefsü'l-emre mugayir olduğunu avam da anladı. Tezkire-i mezkûre ol vakit gazetelerle neşr olunmuştur" demekle iktifa eylemiş ve Sultan Murad'ın tezkirelerinden haberdar olamadığı için onlardan bahs etmemiştir.

Mahmud Celalettin Paşa'nın -muhakemeden üç sene sonra- Sultan Abdülhamid'e takdim eylediği ariza-i hususiyede: Sultan Abdülaziz'in yazdığı iki tezkire o esnada Mâbeyn Başkâtibi bulunan Viyana Sefiri Sadullah Paşa'da kaldığı ve her ne kadar gazetelere öyle bir tezkire sureti derç olundu ise de okuyanların tarifiyle toplanmış mealden ibaret olarak asıl tezkirelerin suretini Cevdet Paşa tarih için istediği halde[35] Sadullah Paşa'nın "Şimdi meydana konulamaz" diye vermediği ve tebrîkât-ı **(53)** mühimmeden olan mezkûr tezkirelerin Sadullah Paşa'dan ahzı arz olunması üzerine tezkirelerin gönderilmesi Hariciye Müsteşarı Artin Efendi (Paşa) vesâtâtıyla iş'ar olunmuş ve Sadullah Paşa, Artin Efendi'ye ve makam-ı sadarete yazdığı telgrafta bu tezkirelerin kendine verilmediğini ve Cevdet Paşa'nın talebini de tahattur edemediğini bildirmiştir.

Mahmud Celalettin Paşa "Mir'ât-i Hakîkat"ta tezkirelerden şu suretle bahs etmektedir. "Sultan Abdülaziz'in tezkireleri birkaç saat yedimde kalmış ve tarihimizce âsâr-ı mühimmeden olduğu için istinsah olunmak muktezi bulunmuş iken meşguliyet-i kesire içinde vakit bulamadım. Sonra bazı mealini işitenler, gazetelerle bir suret neşr ettiler ise de sahih değildir. İki tezkirenin meali birtakım ilavelerle bir yere yazılmıştır".

35 O sırada vakanüvis Cevdet Paşa değil, Ahmed Lütfi Efendi idi. Binâberin Cevdet Paşa, belki yalnız görmek için istemiştir. "Tarih için istemek" Ahmed Lütfi Efendi'nin vazifesidir.

Yıldız Sarayı'ndan nakl olunan evrakı tetkike memur edildiğim sırada Sultan Murad'ın -hatt-ı destiyle muharrer ve ortalarından amuden yırtılmış- iki tezkiresine evrak-ı perakende beyanında tesadüfle parçaları birbirine ilsak etmiş ve Hazine-i Evrâk'a verdirmiş idim.

Mahmud Celalettin Paşa'nın hususi arizalarından birinde "Sultan Abdülaziz merhumun akîb-i hal'lerinde Topkapı Sarayı'ndan göndermiş oldukları tezkireye cevaben Sultan Murad tarafından olmak üzere Midhat Paşa'nın kurşun kalemle yazmış olduğu [t]ezkire-i iğfaliye müsveddesinin aynen ve leffen arz olunduğu" gösterilmektedir. Mahmud Paşa, esna-yı hal'de âmedcilikte bulunduğundan müsvedde kendine verilerek nezdinde kalmış olduğu anlaşılıyor.

Midhat Paşa da, istintaknâmede "Hakan-ı merhumun yazdığı tezkirelerin Sultan Murad tarafından cevap müsveddesini ben kaleme aldım." diyor.

Bu müsveddeyi gördüm. Fakat diğer tezkiresinin müsveddesini görmedim. "Mir'ât-i Hakîkat"ta "İkisine Midhat Paşa kalemiyle Sultan Murad tarafından teminat-ı lazimeyi havi cevap yazıldı" denmesine nazaran iki cevabı da Midhat Paşa yazmış demek oluyor.

Âtıf Bey, Sultan Abdülaziz'in intihar ettiğine kâni'dir. İntiharı o vakit gazetelerle ilan edildiği surette Hatıra'da hikâye eyledikten sonra "Vaka-i vefatn bu veçhile olduğu kapı önünde bulunanlar tarafından defaatle valideme hikâye olunmuştur. **(54)** Orada olan Fahri Bey'in ve merkum efendimizle hazinedarlarından Arzu-niyaz kalfanın tarafımıza vuku bulan îfâdâtı dahi ber-vech-i muharrer bulunmuştur" diyor.

İstintaknameler arasındaki bazı evrak, merhumun şehit edildiğini gösteriyor. Sultan Abdülhamid'in, şehadete katiyen kani olduğu -bi'l-münâsebe yazdırdığı- tezkire ve muhtıralardaki ifâdât ve mütâleâttan müstebân oluyor.

Gerek intihara, gerek şehadete kani olanların beyanat-ı beyyinat âyâtını okuduğumuz yahut dinlediğimiz halde iki suretten birine hükm-i kat'î vermek bizim için müşküldür.

خاطرۀ عاطف

HÂTIRA-İ ÂTIF

METİN

(1a) Babam Mehmet Emin Paşa ve kardeşim Ahmet Tevfik Bey merhumların yazısı ve Mabeyin başkâtibi Âtıf Bey merhumun tashihi ile Hâtıra-i Âtıf'ın müsveddesidir.

İbnülemîn Mahmut Kemâl

(1b) Ba'de'l-besmele ve'l-hamdele ve't-tasliye bu veçhile arz-ı meram olunur ki: 1293 sene-yı hicriyyesinde zuhur eden hâdise-yı garibe ve müteessife bir emr-i mukadder ve ilm-i İlahi'de sabık olan her ne ise anın vakti geldikde vuku ve bürûzı mukarrer olduğunda iştibâh yoktur. Lâkin Cenab-ı Hak vukuatı ba'îd ü karîb bir takım vesail ve esbaba rabt buyurup eşyada tedricen bi-haseb'il vesail istidat husûlünde müsebbip de vücuda gelir. Ve ilim maluma tabi ve ef'âl-i 'ibâdın min ciheti'l-kesbinin nik ü bedî ve mesuliyeti failine ait ve râci' olmakla cebr-i merfu' ve mücazat ve mükâfat ef'âl-i ihtiyâriye-i beşeriyeye muallak ve merbuttur. Binâberin erbâb-ı 'ukûlun havadis-i âleme basar-ı basiretle bakıp ibret alması ve kendisini ana göre kullanıp tarik-i sedâd ve saadete yollanması umumi ve hususi sevâbık ve levâhik-ı ahval-i kâinata ıttıla ile hâsıl olur.

Bu mütalaaya mebni gerek sene-i merkûme ve gerek müdrik olduğumuz sinin-i saire vukuatına dair malumat ve meşhûdâtımın nakl ü hikâyesini eazz-i evlâdımız mertebesinde olan bir sâhib-i kemâl arzu edip bu abd-i kem-bizâ'a dahi kalem-i perişan rakamla tahattur edebildiğim vukuatı tahrir ve imlâ ve (**Hâtıra-i Âtıf**) namıyla "eyledim takdimine min- gayr-ı haddin ictirâ".

Fî Muharrem 1322 /imza
Mehmet Âtıf

(2b) İntikal-i Abdülmecid Hân

Sultan Abdülmecid Hân hazretlerinin vücut-ı âlilerinde bazı arıza vukuuna mebni etıbba tarafından kendilerine bir seyahat-ı bahriye tavsiye olunmuştu. Binaenaleyh [1844] tarihinde Sakız ve Midilli gibi bazı adalara bahren azimet ve avdetlerinden biraz müddet sonra zaafları müzdâd olmağa başlayıp kendilerinde sillü'r-ri'e[36] alâ'imi zuhur etti. Yetmiş yedi senesi ıyd-ı adhâsında pek bitap düşüp ve yine gayreti elden bırakmayıp Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnundan Saray-ı Cedîd'e teşrif ettiler. Oradan bir kaide-i debdebe-i bî-hemtâ ile Sultan Ahmed-i Evvel Cami-i şerifine râkiben azimet ve Bayram namazı edasından sonra avdetlerinde hayvan üzerinde iki kat eğer kaşına elleriyle ittikâ edip ve bazen merkûbu durdurup dinlenerek muayede mahalline **(3a)** mu'âvedet buyurabilmiş oldukları cümlenin malumu ve alay seyrine gelenlerin meşhudu olmuş ve bazen güzergâhta bulunan taife-i nisa padişahın bu hâl-i melâlet-iştihâline "Vah efendim sana ne oldu? Daha sen civansın nazara mı geldin" diyerek nâlân ü giryân olmuşlar idi. Muayede esnasında dahi yerine göre kıyam ve kuud âdet ise de zaafları harekete mâni olduğundan ba-kemâl-i zaaf u bitabî taht-ı hümâyûn pişgâhında kıyam ve cümle bendegâna "son muayedemizdir ve artık vedadır" şeklini izhar buyurmuşlar.

Sadrazamın işaretiyle muayede acele hitam bulup badehu Beşiktaş'a avdetlerinde bayram münasebetiyle mûsikî faslına gelen hânendegâna "kendim ettim kendim buldum döğüneyim taş ile" türküsünü çalıp çağırmalarını emir buyurdukları ve hem kendileri ağlayıp **(3b)** hem de kurenâ ve bendegânı ağlattıkları olvakt hizmette bulunanlardan menkuldür. Çünkü kendileri pek genç cülûs buyurup hükm-i civânî icabınca nehâfet-i vücut ile beraber iç-il icraata ifrat üzere inhimakleri zahirde bazı ilel-i reddiye husûlüne bâ'is otuz dokuz yaşlarında irtihallerine sebeb-i adi ve hâdis

36 Akciğer veremi.

olmuştur. Vefatı rûz-ı dil-sûzîne değin nehari yatakta geçirmeyip yalnız o sabah artık harekete mecal olmamakla bir iki şilte serdirip câme-hâbından oraya intikal ederek yatıp dalmış olmaları üzerine bazı alâ'im zuhurundan hâl anlaşılıp acele Darüsseade Ağası marifetiyle Yahya Efendi Türbedarı meşhur Hacı Nuri Efendi celp ile tilâvet-i Kur'an ve telkin-i şehadet esnasında irtihal-i dâr-ı Cinân buyurdular. Aleyhi'r -rahmetü ve'l-gufrân.

(4a) Merhum ve mebrûr nahîf'ül- vücut ve lihyeleri kumral ve tenleri beyaz ve mübarek vech-i şeriflerinde bazen çiçek bozukluğu vardı. Sahîh'ül-i'tikâd ve evkât-ı mahsûsasında kıyam ve sıyama müdavim ve mutat idiler. Ve bir mahalle azimetlerinde dahi abdestsiz çıkmadıkları ve hatta ba'del-cimâ' iğtisâle vakit olmazsa behemehâl abdest olva[k]t alıp öyle yattıklarını mahremlerinden istima' ettim. Taharet ve nezafette müfrit idiler. Tali-i hümâyûnları mesut ve zaman-ı âlileri mebrûk idi. Yetmiş tarihindeki Rusya seferinde Muzaffer ve Gazi oldular. Hüsn-i hatta malik idiler, tecdit buyurdukları Hırka-yı Şerif Camiindeki hatt-ı celîler âsâr-ı hasenelerindendir. Güzel rıka da yazarlar idi. Sair vukuat-ı zamaniyeleri tarihlerden malum olur. Gayet ehl-i tabiat oldukları cihetle mehâbîb-i kurenâ istihdam edip **(4b)** fakat pâk-dâmen ve afif idiler. Hatta genç civarı ve kurenânın yüzlerinde tabiata kelâl verecek hâl ve leke gibi şeylerin etıbba marifetiyle izalesini bazen iltizam ve o misilli avarızı def'de ihtimam ile kıl ayıpsız ve lekesiz vücûh-ı şeffaf ve münevvere nazar buyurmakla mütelezziz olurlar idi ve bazı aklâm ve mekteplerden tab'an münasip kurenâ intihabına Mızika-yı Hümâyûn Ferîki Necip Paşa memur idi. Ve bu sebeple merhuma ziyade takarrüp kesp etmişti. Sonra bu neşve-i kurbiyetin humarı olmak üzere feriklikten dûr ve Kıbrıs'a kadar seyahate memur olmuştur. Ashâb-ı irfana malum ve erbâb-ı zevk ve vicdana mefhum olduğu üzere böyle sarf-ı zarafet ve hüsn-ü tabiata müteallik olan bazı umura tabâyi'i selime sahipleri nazar-ı irfanla bakarlar ise de asıl ekseriyet bir takım dal kıran ve çam devirenlerden olmakla bu şeyleri hoş görmeyip ve bir de harem dairesinin

kesret-i masarif ve israfı **(5a)** şüyuundan ve maaşların tedahülüyle evrak-ı nakdiyenin tenezzül-i itibarından dolayı evâhir-i saltanatlarına doğru avam-ı nâsa söz düşmüş ve artık kevkeb-i tali-i hümâyûnlarının terâcü'una delâlet eder ahval ve asar yüz göstermeye başlamıştı.

Ezcümle sudur-ı izamdan Dürrîzâde Şerif Efendi namında olvakt bir meşhur zât var idi. Zikrolunan muayedede merhumun hâlini müşahede ve hayatından kat-'ı ümit ile müteessir olarak avdette fukaraya bezl-i sadakat ettiğini kethüdasına söylemiş ve yine kethüdasından menkuldür ki bir gece Efendi-yi müşarünileyh âlem-i menâmda kameri iki şak olarak iptida nısfı padişahın kucağına ve mütebakiyi nısfı kendi aguşuna nüzul ettiğini görüp merak ederek tabir ettirmesini kethüdaya tenbîh edip muabbir dahi evvel padişahın ve sonra efendinin **(5b)** vefatına işarettir demiş, lâkin kethüda efendiye sefer-i te'vil[37] ile söylemiş ve filvaki' kendisi de padişahtan sonra muammer olmamıştır.

Hariç ani'l-bahs ise de efendi-yı müşarünileyhin ahval-i nâdiresinden bazılarını buraya derç ettik: Müşarünileyh ehil ve necip ve kerim bir zattır kendileri yaşlı idi. Lihyelerini siyaha boyarlardı. Kendisi şekl ü şemailini Sultan Mahmud merhuma benzetir imiş. Boğaziçi'ndeki yalısından deniz aşırı bir mahalle gidecek oldukta esb-ı müzeyyeni dahi salapuryaya vaz ile oraya nakil olunur, bazı suvar olur bazen yayan yürür ve ağaları kendisini takip ve hayvan da geriden yedekte gelir ve böyle İstanbul içinde dahi dolaşıp gezdiği görülür idi. Kendileri mülebbes ve muhteşem olup bir ellerinde dürer-i kıymettar ile tarsi' edilmiş tespih ile **(6a)** salınıp gezer iken saatinin murassa kösteğinin şaşaası meyanında ki fermâyişi[38] şaldan nümâyân olur ve gerdanlarına talik eyledikleri altın zincirli mücevher nüsha dahi sadr-ı

---

37 Buradaki sefer kelimesi nüsha, kitap vs.'in bir kısmı anlamına gelen sifr de olabilir. (Hazırlayanın Notu)

38 Ismarlama nesne. (Hazırlayanın Notu)

vâlâlarında leme'an eyler bazen mükellef ve müzeyyen ve taife-i nisaya mahsus elbise iktisâsı ile mabeyin odasında oturur imiş. Hatta bir gün yine böyle kadın libasıyla mine'l-kadîm kadın hamamlarında hamamcı ve natır hanımların ayaklarına giydikleri sedefkârı yüksek nalın gibi ayağında nalın olduğu hâlde mabeyin odasında kebir âyineye karşı göbek atarken ağaların biri nasılsa kapıyı açınca Efendi hiddetlenerek "Çık dışarı! Harem var" demiş olduğunu naklederler.

Yine menkuldür ki bu zatın bilfiil birkaç defa Rumeli **(6b)** Kadı-askerliği vardır. Bazı murafaa esnasında vekâyi' kâtibi davayı takrir ederken kendilerinde hâl-i istiğrak ve cezbe zuhur eder ve tarafeyne nazarla bir cihete nasılsa dilini çıkarır imiş ve hangi cihete böyle işaret ederse nihâyet o taraf mağlup ve mahkûm olurmuş. Hâsılı cezbe-i Rahmana mazhar kibar-ı Melâmiyeden bir zât olduğu anlaşılıyor kuddise sirruhu. Yine padişah-ı merhumun tercüme-i hâline nakl-i kelâm edelim.

Evâhir-i eyyamında lisan-ı avama söz düştü demiş idik ya kimse kendinde kusur görmeyip yekdiğerine suizan eylediği misilli sonra cümlesi birden padişahların ve hükûmet ve ekâbirin mesavisinde iltifat ederler. Binaenaleyh mukteda-yı nas olanlar tarafından mümkün mertebe lisan-ı avama düşmeyecek ahval irâesine itina olunmak enseb **(7a)** ve hikmet-i hükûmete evfak olur ve min-allâhi't-tevfîk.[39]

Padişah-ı müşarünileyh natuk, mütevazı ve mültefit idiler. Hatta [12]65 tarihinde Babıali'de vuku bulan huzur imtihanında Sadrazam Reşit Paşa ve cümle vükela ve bendegân hazır olduğu hâlde hitam-ı imtihan ve duadan sonra Sadr-ı müşarünileyhe hitaben "Çocuklar güzel tahsil etmişler, pek memnun oldum ve bizim çocukları beraber getirdim ki anlar da tahsile heves etsinler" diyerek iltifat buyurdukları Bayezid Mekteb-i Rüştiyesi talebesinden olarak mevcut bulunduğum cihetle hâtır-nişânımdır. Fâtıma

39 Başarı Allah'tandır. (Hazırlayanın Notu)

Sultan, Murad Efendi ve Abdülhamid Efendi Sadrazamın sağ canibinde bulundular ve yine bir Ramazan-ı şerifin on beşinci günü mutatları veçhile saray-ı hümâyûndaki Hırka-i Şerif **(7b)** ziyaretinden sonra eski Ali Paşa civarında tecdit ve inşa buyurdukları Hırka-i Şerif Camiine azimet buyurmuşlar mahfili teşriflerinde asr-ı evvel biraz geçmiş ve cemaat hazır ve müterakkib imişler. Müşarünileyh Hazretleri hemen mahfilden cemaate hitaben" Efendiler sünneti kıldınız mı?" deyu sual ederek içlerinden biri "Kıldık efendim" demekle öyleyse "Ben de sünneti eda edeyim de farzı birlikte ifa eyleriz" diyerek bir tavr-ı mütevâzı'âne izhar buyurdukları mütevâtirdir. Ramazanlarda ekser Fâtih ve Bayezid ve Ayasofya camilerini ziyaret eder. Vaiz ve hâfızları dolaşırken haz[z] eyledikleri mecliste neresi tesadüf ederse bilâ-tekellüf kuûd buyurup maiyetlerindeki bendegâna dahi eliyle otur işareti verirler, vaiz veya hâfızı istima' **(8a)** buyururlar idi. Bir aralık kemânkeşliğe heves ettiğimizden bazen Okmeydanı'na gider idik bir gün bi't-tesadüf teşrif-i hümâyûn vuku buldu. Kendileri endaht mahalline vürutlarında sudurdan ve kemankeşlerden pir-i fâni Yesârizâde Efendi dahi mevcut bulunarak dâmen-i hümâyûnu takbîle varmakla eteklerini vermemekle beraber kendisine nevaziş ve iltifat "Sizin duanıza muhtacız, dua ediniz Efendi" diyerek mazhar-ı iltifat eylediği mevcut olanların malumudur.

n m

Bil-münâsebe kemankeş âlemine dair biraz bahsedelim malum ya, tîr ve keman esliha-i kadîmedendir. Vakt-i saadette dahi müstameldi. İslâm ve müşrik cümlesinde vardı. Vakt-i saadette **(8b)** bu fende mahir ve meşhur olan zât Sa'd bin Vakkâs hazretleridir. Hayatlarında cennetle tebşir olunan zevat-ı mâ'lûmeden biri de bu zât -ı alî-kadrdir. Halife intihabına dair hazreti Ömer'in vasiyet eylediği şûraya dâhil olanlardandır ve sitayiş-i mahsus-ı nebeviye mazhar olanlardan idüğü ve İslam'ı kadim olduğu ve fezâil-i

sairesi Kütüb-i sünen ve siyerde mufassal ve mesturdur. Kuvvet istihzarına dair olan ayet-i kerime-i mâ'lûmedeki kuvvetten sual vukuunda hazret-i Fahr-i Risâlet kuvveti remy ile tefsir ve mutlaka atmağa tahsis buyurduklarından şimdilerde müstamel olan edevat-ı nariyeye dahi şümulü mucize olarak kabul olunmuştur. Kendileri vaka-i dârdan sonra hazret-i Ali ye bey'at etmişler ise de hilâfında dahi olmayıp **(9a)** bî-taraf durmuşlardır. Hatta Şam emiri Cenab-ı Muaviye bu hilaftan istifadeye kıyam ile kendilerini celbe ihtimam etti ve ana mukabil redd-i kavi aldı. Sa'd ile İmam-ı Ali ve emsali beynindeki hilâf içtihada bina kılınır. Fakat Muaviye'nin İmam-ı bi'l-hak olan Hazret-i Ali'ye muhalefeti bu kabilden değildir. Zira Muaviye pederi Ebu Süfyân ile beraber kable Feth-i Mekke'de nasıl İslam'a geldikleri, müellefe-i kulûbdan olup Hazret-i Ali'ye kat'an muadil ve akran olamayacağı malumdur. Kendisi umur-ı siyasiyeye vâkıf ve basiret sâhibi bulunup İslam'ı kuvvet bulmuş olmak dahi muhtemel ise de Hazret-i İmam Hasan ile muahededen **(9b)** sonra İmam-ı müşarünileyhin mesmûmen şehadeti ve Kûfe'de bulunan bazı ashâb-ı kiramı aleyhinde olmak töhmetiyle Şam'a ihzar ve katl eylemesi ve Hazret-i Hüseyin zamanında efdâl-i nas iken ve sair ashâb-ı kiram dahi olduğu halde onlarla meşveret etmeyerek Yezid'i istihlâf eylemesi ve zinadan nesep sabit değil iken mücerret kendiyü taraftar etmek üzere Ebu Süfyân'ın veled-i zinası olan meşhur Ziyâd'ı nesebine ilhak etmesi misilli ef'âl ve a'mâli hubb-ı câhı ve dünyası galip olduğuna delil-i vazıh bulunduğundan gayrı Ammâr bin Yâsir'in Sıffîn muharebesinde Şam tarafından şehit edilmesinden ve anın hakkında ve bir yevm-i meşhutta ¨Seni fie-i bâğıyye katl eder¨ mealinde olan hadis-i şerifin tahattur ve şüyuundan dolayı Şamlılar beyninde zuhur eden **(10a)** güftügûnun önünü almak üzere " Ammâr'ın katili onu maktele sevk edendir" demiş ise de Hazret-i Şâh-ı Velâyet tarafından dahi "Öyleyse Hazret-i Hamza'yı katleden Vahşi olmayıp Hazret-i Fahr-i Risâlet olmak lâzım gelir" yolunda verilen cevâb-ı savâb keyfiyât-ı mutavvelâtda bast u beyan olunmuştur.

Zamanımızda Garp ahalisinden muhaddis Ebu'l-Kâsım vardı. Dersaadet'te bulununca ulemâ[40] andan ahz-ı hadis ve icazet eylediler. Hatta Şehzâde Camii Şerifinde Buhâri-yi şerifi hatim ve itayı icazet eyledi. Duasında bulunduk ve her zaman hanemize gelir muhabbet ederdik. Bir gün bi'l-münâsebe bu hadis-i şeriften bahis açılarak "bu bâbda Muaviye için içtihada mahal görülemez" deyu cevap vermiştir.

(10b) Abbasîlerin galebesi zamanında Şam'daki mülûk-i Emeviye'nin Ömer bin Abdülaziz'den ve Muaviye-i sâniden[41] mâ'adâsının kabirleri açıldığı esnada Hazret-i Muaviye'nin kabrinden hiç bir şey bulunmadığı fakat başından ayak tarafına değin kömür gibi bir siyah hat müşahede olunduğu Buhari şârihi Aynî nam zatın meşhur Tarih-i kebirinde müsadif-i nazar-ı âcizleri oldu. Muaviye menâbirde Hazret-i Şâh-ı Velâyet efendimize sebb etmeyi adet etmişti ve bu seyyieyi ahlâfı da itiyat eylemişler idi.Yezîd'in oğlu Muaviye ced ve pederinin dalâletinden nefret ve saltanattan istifa eyledi. Ömer Bin Abdülaziz hazretleri dahi zaman-ı hilâfetlerinde bu seyyieyi ref' edip mevcut inde'l İslâm memdûh ve mahbup oldu.

(**11a)** Sa'd bin Vakkâs'ın vakt-i saadette istimal-i tîr ve kemanda olan maharet ve şöhreti cihetle kemankeşler beyninde bu zât-ı âli-kadr pir ittihaz olundu. Fâtih Hazretleri ba'del-feth Ayasofya'da olan bazı esnamı şimdiki Okmeydanı mahallinde oka tutması rivayetine mebni bunlara atılan oklara lisanımızda puta tesmiye olunup bu adet mer'i oldu. Şöyle ki oraya kemankeşlere mahsus ve münhasır bir tekke ve sonra Cami-i şerif ilâve tevsi ve Padişahlara dahi kasır bina kılındı. Kemankeşlerin en kıdemlisinden biri bu tekkenin şeyhi olduğu misilli ta'yinâtı mükemmel ve aşçı ve hademesi ve ok hizmetine mahsus adamları vardır. Rûz-ı Hızır duhulünde tekke küşat ve Kasım'da seddolunur. Haftada Perşembe ve Pazartesi **(11b)** yevm-i

40 Burada ulemâ kelimesi yazılmak istenilmişse de sehven hemze unutulmuştur.

41 "Muaviye-i sânidenberi" sayfa kenarına yazılmıştır.

içtimalarıdır. Rûz-ı Hızır geldi mi Şeyh Efendi Mabeyin-i Hümâyûna müracaatla tekkenin küşadını istizan ederek bi'l-vâsıta irade-i seniyyesini istihsal eder. Ol gün ister ise padişah da teşrif eder. Sultan Mahmud-ı Sânî hazretleri haftada iki günü hiç fevt etmezlermiş. Sultan Abdülmecid Hân hazretleri dahi ahyânen gelirler idi. İptida meşk edecek talebe biri üstat olup talim eder ve o şakirt yay çekmek ve sonra gez atmak ve mutedil yay ile puta ve heki ve azmayiş gibi tîr istimal ile idman ederek nihâyet kabza almak usta ve kemankeş sırasına geçmek istidadını hâsıl eder. Sonra birkaç şakirt ittifak edip veyahut Padişah veya servet sâhibi bir zât murat eyleyip kemankeşlere ziyafet tertip ve davet-nâmeler **(12a)** irsal olunur. Mevcut olanlara taam ve vakit namazları eda olunduktan sonra Meydan Odası tabir olunan vâsi' mahalde şeyh makam-ı mahsusunda ve sairleri yerli yerinde mukim oldukları hâlde şakirtler birer birer huzur-ı şeyhte ve bir vaz'-ı mahsusta on tîr ve keman çevirip üç defa keşide ederek yine usulünde yerine vaz' ile şeyhin ve sair pehlivanların ellerini takbîl ve üstadının nezdine takarrüp eder. Üstadı şakirdini bir örtü altına alarak kemankeşler sırrını ve usulünü kulağına telkin eder. Şakirt dahi üstadının elini alıp çekilir gider. Yaz gelip tekkenin ilk küşadı günü yine taam ve namazdan sonra mevcut kemankeşler iki sınıf teşkil edip bir takımı minber olan mahal önünde ve bir sınıfı Kasr-ı **(12b)** Hümâyûn tarafında ikamet eyledikleri hâlde iki cihete mukabil ikişer yüz adım mesafeye içi talaş ve üzeri meşin kaplı ve beyzî şekilde ve etrafı çıngıraklı ve ismine tabla denilen nişan dikilip zikri mürur eden ve puta namı verilen tîr endaht olunur, her okun üzerinde sâhibinin ismi yazılı olduğundan mezkûr nişan üzerinde kimin oku ziyade ise anlaşılıp müsabakayı ol kimse kazanmış ve hediyesini almış olur ve bazen sehmlerden çıngırakların birine güzâr eyleyenler de olur ve saban demirine dahi geçirenler olmuş. Bunların envaı Meydan Odası kapısının iç yüzü balasına talik olunmuşlardır. Sonra bu iki sınıf tîr-endezân kemanlarını omuzlarına talik ile **(13a)** karşılıklı tekbir alarak kavuşup mu'ânaka ederler. Eğer Padişah

mevcut ise minber seddinin pişgâhında ki safın üst tarafına seccade vaz' olunup Padişah dahi anlarla birlikte nişana puta endaht eder. Amma mu'ânaka muhabbetinden evvel kasırlarına avdet buyurur, Padişaha bu safta en karîb oturan başeski olandır. Bizim bildiğimiz vakit Sağır Naşit Bey derler biri vardı. Abdülmecid hazretlerinin en karîbinde anın olduğunu gördüm. Eyyam-ı şitâda dahi dâhil-i beyitte yay çekip torba dökerek istihsal-i meleke edilir. Tahrik-i beden ve takviye-i asap eylediği cihetle hâli zamanlar da böyle meşguliyet muvafık-ı hikmet ve sıhhat olur.

(13b) Sair haftada iki gün koşu olur. Yani yarış ederler, kemankeşler dört sınıftır. Bin yüzcü, binci, dokuz yüzcü, bir de mest adamlara mahsus aşağı koşu tabir olunan bir sınıf vardır. Bu dört takım havasına göre ayak denilen müteaddit mahallerden neresi münasip ise rüzgârın önüne remy-i sihâm ederler ve her sınıf takım takım nevbetle yarışırlar. Bu üç sınıf pehlivanların attıkları yarış oklarına peşrev tabir olunur ve ihtiyarların attıkları oklara aşağı koşu tabir olunur. Anlar başkadır. Okların konacağı mahalde birkaç havacı bulunur. Birer taraftan kemana küşat verildiğini müteakip râmî endaht eden kimse bir tarz-ı mahsusta "Ya Hak" deyu nidâ eder. Havacı da dikkat ederek okun konduğu yeri görür. **(14a)** ve oradan elindeki mendille işaret verir. Bu işaretten endaht eden kimsenin geri kaldığı veyahut geçtiği veya beraber olduğu ve tîrin sağa ve sola ziyade kaçtığı ve yoldan çıktığı anlaşılır. Ve koşuda kim kazandı ise ana "havayı filân aldı" tabir olunur. Bu dört sınıftan zorlu pehlivanların cümlesi istedikleri kadar sert ve katı yaylar istimal ederler. Lakin ihtiyarlara mahsus olan aşağı koşu takımı bir yandan nevbetle endaht ederler. Müsinnlerin hepsi bir değil, sonra içinden kuvvetli bulunan her zaman havayı almak lâzım gelir denilerek böyle kaide vaz olunmuş fakat bunların müsabakası pek tuhaf oluyor Sokullu Mehmet Paşanın mütevellisi Şerif Bey derler bir zât vardı **(14b)** bunlar Eyüp'te ve karşısında ki Sütlüce'de olurlar. Her sazdan çalarlardı. Vaktiyle kemânkeşliğe de heves etmiş fakat bizim yetiştiğimiz zaman pek düşkün ve hemen

bir torba kemik kalmışlardı. Bu da hâline göre yarışır, fakat ok önüne düşer. "Ya Hak" nidası ile yalnız ağzı açılıyor amma sesi yok bilakis sedanın çoğu verâdan zuhur eder haberi olmaz. Rüfekası işitir gülüşürler imiş. Bu Mehmet Paşa vakfı cesimdir, fakat hazineden mazbuttur. İbrahim Han denilen Mehmet Paşanın zevci Sultandan olan oğludur. Bundan galat olarak buna İbrahim Han oğlu vakfı derler. Mehmet Paşa sâhib-i kanun Sultan Süleyman'ın evâhirinde ve Selim-i Sani'nin bütün müddet-i saltanatında ve Murad-ı Sâlisin evâ'ilinde **(15a)** Sadrazam bulunan ve divanda bir şahıs tarafından şehit edilen zât-ı sütûde-simatdır. Ve yine Sultan Süleyman-ı evvelin Hâsodabaşılığından sadarete getirdiği Han ve Serasker-i Sultan denilen İbrahim Paşa var. O da başka ve maktuldür. Bu vakfı galat olarak ana da nispet edenler var. Anın için biz de tefrik ve tavzih ettik.

Bizim bildiğimiz vakitler de iki okçu ve bir yaycı ve okçular başında bir dükkân vardı. İki birader idiler. Büyüğü Hasan Usta küçüğü Hımhım Mehmet Usta idi. Ve kemankeşlerden bazı müstait kimseler de hususi olarak hanelerinde ok yay tevzi eyler idiler. Sadaret Mektûbî odasından Hacı İzzet ve merhum Kâni beyzadeler gibi ve bir de Hacı **(15b)** Kavsi derler bir güzel yay yapardı. Hımhım Mehmet usta hem de binci kemankeşlerden idi. Sedası gür idi. "Ya Hak" nidası Okmeydanı'nı doldurur idi. Bazı muhabbet meclislerinde de bulunur sakîlü'r-rûh değil fakat burnu veçhini biraz sakilce gösterir. Sedası çok ya şarkı söylemeye de heves eder. Kendini bilenler de çaresiz hoş görürlerdi. Bir akşam meclisin birinde Türkmen kızı türküsü vardır meşhurdur. İki hûb seda kimse karşılıklı okursa pek hoşa gider. Yalnız da okunur. Güzel sedalı biri okumağa Hımhım Usta da karşılığı almaya başlar. Hâlini bilenler zaruri sükût ederlerse de mevcut boşboğazlardan birisi "amma ses, on eşek kuvvetinde bir makine" deyince Mehmet Usta keyif **(16a)** hâliyle boşboğaza hücum ile mecliste bir mudârabe-yi Rüstemânedir kopar. Hane sâhibi güç-hâl ile tarafeyni teskin etmiş ondan sonra Mehmet Ustaya makine diye latife ederlerdi.

n m

Abdülmecid Han hazretlerinin tercüme-i hâlini yazarken bak lakırdıyı ne kadar dolaştırdık. Bazı âdem sözün birini bırakır diğerine başlar. Ne çare bazen öyle olur. Müşarünileyhin vefatı haber-i melâlet-eseri taşraya mün'akis olunca ol vakit Kaptan-ı derya Âdile Sultan zevci Mehmet Ali Paşa veliaht-i saltanat olan Abdülaziz Efendi Hazretlerini daire-i mahsûsalarından alıp saray-ı cedîdeye **(16b)** götürmüş merhumun naaşı dahi Hırka-i Saadet dairesindeki mahall-i mahsusa nakil ile icrayı biatten sonra gasil ve tekfin olunarak tabutları Bâbüssaade'de taht-ı Hümâyûna koyulan yere götürülüp cenaze namazı ve tezkiye hususu eda ve ifa kılınmıştır. Tabut hademe ve ağavât başları beraberinde vükela ve ulema ve ricâl râkiben pişgâh-ı cenazede puyan ve müezzinân-ı hassa muhrik sedalarla tarz-ı hüseynîde Salavat-ı Şerife-hân olunarak Sultan Selim-i kadim civarında hâl-i hayatlarında ihzar eyledikleri türbeye defnedilmiştir.

"Gece pervanelerle bezmi germâ germ idi şem'in
Seher gördüm ne şem'-i meclis-ârâ var ne pervane."
İşte dünyanın akıbeti budur. Şâh ü geda bu hâlde müsavidir.
(**17a**) çü âheng reften koned cân-ı pak
çe ber taht-ı mürden çe ber rûy-i hâk.[42]

İnsan âleme nazar-ı ibretle bakıp bâkîyi ziyade iltizam, vefatında işi oluruna bağlamalı vesselam. Bu mücmeli biraz tafsil edelim, yani maksudumuzun ne olduğunu söyleyelim: Muradım emr-i dünyayı tatil demek değil umur-ı ammeyi mütekeffil olanlar umuma ait olan menafinin istihsaline

42 Temiz bir can dünyadan göç etmek isterse ister taht üzerinde ölsün ister toprak üzerinde (olsun fark etmez). Farsça çevirilerde Dr. İsa Akpınar'a minnettarız.

çalışıp deruhte[43] eyledikleri vazifeyi bi-hakkın ifa etmeli. Bu husus fâniyi iltizam olmayıp bâkiye hizmet demektir ki anın semerâtı en ziyade bâkîde iktitâf olunur. Çây-ı bahis bazı efradın ve veliyyü'l-emr olanların hırs u tama ve belki teaddî ve tecavüzle kîse-yi amalini doldurmaktan ve umumi fevâ'id-i şahsiyelerine feda **(17b)** etmekten ve huzûzât-ı nefsâniyeye bilküllliye dalmaktan ve gafletten tahzîre matuftur. Bir iştigal ki meşru ol bakiye hizmettir ve memdûhtur. Dünyayı şer'a âlet etmeli, mezmûm olan şerre âlet etmektir.

Çist dünyâ ez hudâ gâfil şoden
Nî kumâş u nukre vü ferzend ü zen[44]

n m

"Cülûs-ı Hazreti Abdülaziz Han"

Biraderlerinin yevm-i vefatı olan yetmiş yedi senesi Zilhiccesinin on yedinci Salı günü[45] Bâbü's-se'âdeye ber-kaide taht-ı hümâyûn çıkarılıp cülûs buyurdular. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa Kapûdân Mehmet Ali Paşa, Serasker Rıza Paşa, Şeyhülislâm Sadettin Efendi ve Nakîb-i sudûrdan Tahsin Bey idiler. **(18a)** Müşarünileyhim ve sair vükela ve ricâl-i mülkiye ve ilmiye ve ümera-yı askeriye bey'at eyledikten sonra zât-ı şahane Beşiktaş'a avdet eylediler. Serkurenâlığa Ferik Galip Paşa intihap buyrulup Mabeyin-i Hümâyûnun Başkâtibi Hakkı Bey iffet ve istikametine mebni ipka olundu. Kapûdân Mehmet Ali Paşa sevk ile Valide kethüdâlığına ma'al-vezâret

43 "Deruhte" kelimesi orijinal metinde iki kere yazılmıştır.

44 Dünya nedir? O Huda'dan gafil olmaktır; kumaş, gümüş, evlât ve kadın değildir. Mevlana'ya aittir. (Hazırlayanın Notu)

45 25 Haziran 1861.

Tersane-i amire müsteşarı Mazlum Bey tayin ve Hazine-i Hassa Nezareti dahi ilâve-i memuriyet buyruldu. Mabeyin-i Hümâyûn müşirliği de Kapûdân Paşa'da karar kıldı. Çünkü Mehmet Ali Paşa iptida-yı cülûsta Padişaha çatıp zaten dahi büyük hemşirelerinin zevci olmasıyla da tefriti tabii idi. İlk Cuma selâmlığı Sultanahmet Câmi-i şerifine olup yine o gün de Serasker Rıza Paşanın infisâli vuku buldu. Ve pek çok vakit ma'zûl ve menkûb **(18b)** kalıp servet ü samanı bitip tükendi. Çünkü Hüdavendigar-ı sabıka çatkın ve ol vakitte nüfuzlu idi. Bir müddet haiz olduğu ikbâlin icab-ı asırdan olarak idbâra tahavvülü lâzım geldi.

"iza temme emrün bede'e nakzuhu
Terakkebe zevâlen izâ kîle temme.[46]"

Padişah hazretleri kaide-i mer'iye üzere bahren Hazret-i Hâlid türbe-i şerifesine azimetle Şeyhülislâm Sadettin Efendi marifetiyle kılıç kuşandılar. Bazen bu resmi nakiplerin dahi icra ettiği varsa da Nakip Yek-çeşm Tahsin Bey'in Hakan-ı Cennet-mekânın Valide-i merhumesine intisabı ondan tahallüfe sebep olsa gerek. Resm-i mezkûrun icrasında Mesnevi-han Koca Hüsamettin ve Reisü'l-Kurrâ Hafız Feyzullah ve Şeyh Necati ve Şeyh Süleyman Efendiler dahi bulundular. **(19a)** Berren avdet-i hümâyûnda alay tertip olunup Fâtih hazretleri ile vâlidleri Sultan Mahmud-ı Sani'nin türbeleri ziyaret ile mu'âvedet ve irsal-i lihye duasına dahi Hırka-i Şerif dairesinde mübâderet buyruldu ve burada ma'zûlîn-i vüzeradan Saffeti Paşa ve Habib Paşa misilli zevat icra-ı resm tertip eylediler. Kendileri alayda kaide-i

46 Bir iş/mesele tamamına erdiğinde yıkılışı da başlar.
Bir şeye de tamam denilince sona erişi tamamlanır. Beytin ikinci mısrası orijinalinde tevekka'a olarak geçer. O zaman manası: Bir şeye de sona erdi denilince o şeyin zevali de ortaya çıkar. Beyite ait farklı varyasyonlar da mevcuttur. Arapça beytin çevirisindeki yardımlarından dolayı Prof. Dr. İsmail Durmuş hocaya müteşekkiriz.

sabıka veçhiyle feslerinde murassa hümâ ve esb-i hümâyûnu ihata eden hademebaşlarında dahi sagîr ve kebir sorguçlar ve ellerinde bezler olarak öyle mürur ettiler. Mine'l-kadîm Padişahların alay-ı mahsusları ıyd-i şerif ve mevlitlerde bu veçhile ve Cuma selâmlıklarında sade idi. Zât-ı şahane ba'd-ezin bayram ve mevlit alaylarını dahi Cuma selâmlığı alayına tatbik ile sair tekellüfâtı terk buyurdular ve bu aralık yeşil kordonlu nişan-i Osmani zuhura geldi.

(19b) Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa sağlam ve iffeti müsellem ise de asr-ı sabıkta Mehmet Ali Paşa ile beyinlerinde bürudet hâsıl olup hatta bir gün Meclis-i Hassa'da atışmışlar, Mehmet Ali Paşa "devlet hekim-i hazıka muhtaç" lakırdısını tefevvühle Sadrazam'ın adem-i ehliyetine telmih eylediğine Kıbrıslı'nın canı sıkılıp Mabeyin-i hümâyûna istifayı ve şikâyetini mutazammın tezkire[47] tahrir etmiştir ki Mabeyin defterinde kaydını gördüm. Bugün tebeddül-i saltanata Mehmet Ali mevki-i iktidarda bulundukta Mazlum Paşa ile bi'l-ittihat Kıbrıslıdan mühr-ü hümâyûn istirdat ve Âli Paşanın sadareti ilan olundu. 29 muharrem [12]78[48] ve Meclis-i Vâlâdan Saffeti Paşa infisâl ile bir müddetten beri ma'zûl olan Yusuf Kâmil Paşa reis oldu.

Bu aralıkta Mabeyin-i Hümâyûnda Jönler türedi. Biri Mabeyin kâtiplerinden Ziya Beydir.[49] **(20a)** bir de Muhtar Bey vardı. O tersanede müstahdemdi. Padişah-ı nev-câh hazretleri gayet gayur ve tecdit ve tezyid-i kuvve-i berriye ve bahriyeye himmeti mevfûr olmakla bu ümniyye-i hamiyet-kârânenin istihsal vesailini taharriden geri durmayıp zikir olunanlar ve daha bazıları Padişahı faal bir sadrazam ve iş bilir vükela intihabına sevk ediyorlar idi. Bu gibi kurenâ yanında Kapûdân Mehmet Ali Paşanın

47 "Ve istidraden buraya tezkire aynen nakl olunacaktır." İfadesi sayfanın sağ kenarına yazılmıştır.

48 6 Ağustos 1861.

49 Meşhur Ziya Paşa'dır. İbnülemin.

azametiyle beraber sahavet ve iltifat ve nevazişi bol ve Mazlum Paşanın dahi tumturak-ı elfâz ve kelimât-ı intizamkâranesi mebzul ise de maslahatca kâfi görülemediğinden başta gerek zikir olunanlar ve hususiyle Mızıka-i Hümâyûndan ikindi nevbetine gelen takım içinde müsadif-i nazar-ı şahane olan Kâmil Bey hizmet-i mülûkâneye alınıp kendisi gayet zeki ve Fatin ve hüsn ü âne[50] malik ve latif ve mütebbessimâne musâhabeti ise baldan leziz ve şerif olmakla Padişah-ı kadirdân hazretleri **(20b)** bittabi makam-ı kurbet ve hıllete terfi buyrulmuşlar idi.[51]

50 Güzellik, alım ve cazibe, (Hazırlayanın Notu)

51 Bu aralıkta Mabeyni-i Hümâyûnda Jönler türedi. Biri Mabeyni kâtiplerinden Ziya Beydir. Bir de Muhtar Bey vardı. O tersanede müstahdemdi.
Pâdişah-ı nev-cah hazretleri gayet gayur ve tecdit ve tezyit-i kuvve-i berriye ve bahriyeye himmeti mevfûr olmakla bu ümniyye-i hamiyet-kârânenin istihsal vesailini taharriden geri durmayıp zikr olunanlar ve daha bazıları Padişahı faal bir sadrazam ve iş bilir vükela intihabına sevk ediyorlar idi. Bu gibi kurenâ yanında Kapûdân Mehmed Ali Paşanın azametiyle beraber sahavet ve iltifat ve nevazişi bol ve Mazlum Paşanın dahi tumturak-ı elfâz ve kelîmât-ı intizamkâranesi mebzul ise de maslahatca kâfi görülemezdi.
Mızıka-yı Hümâyûn'dan ikindi nevbetine gelen takım içinde müsâdif-i nazar-ı şahane olan Kâmil Bey hizmet-i mülûkâneye alınıp kendisi gayet zeki ve fatin ve hüsn âne malik ve latif ve mütebbessimâne musâhabeti ise baldan leziz ve şerif olmakla Pâdişah-ı kadirdân hazretleri bittabi makam-ı kurbet ve hıllete terfi buyrulmuşlar idi.
Sairlerinin ara sıra teşvîkiyle Kâmil Beyefendi Kapûdân Paşa'ya "Umûr-ı bahriyeye nerede vukuf-ı tahsil olundu. Ve tahsîliniz neredendir" gibi sû'aller îrâd etmekde ve Paşa sıkılmakda idi. Mehmed Ali Paşa'nın hiç hizmeti yok değil ise de fî zamâninâ böyle mâ'lûmât-ı sathiye ve nâkısa eshâbının iş görme vakti geçmiş ve bi't-tabi'i yenilerin i'tirâz ve istihzâlarına hedef olmak lâzım gelmiş idi. Müşarünileyh istiskâl olunduğunu hissetmeye başlayıp Kâmil Bey'i istirkâb edenler dahi zuhur etmekle anlarla ittihat ederek mîr-i mûmâileyhi teb'îde çalışur yolunu bulamaz. Pâdişah pederi merhûmun yadigârı olan bir la'l hatemi da'imâ takınır idi. Ve yanından ayırmaz idi. Bazen oturdukları mahallde ve çeşme başında hamamda unuttukları dahi olurdu. Bir gün İzmit'e gidişinde hatemi Mehmed Ali Paşa, bir vâsıtayla aldırıp nasılsa Kâmil Bey'in çantasına atdırır, sonra vapurda yüzük Pâdişâhın hatırına gelüp taharri ettirir ise de bulunamâz. Keenne Kâmil Bey'in yol çantasında birinin gürüb haber vermesi üzerine müşârünileyh çantadan yüzüğü çıkararak takdim ve mâcerâyı tefhîm eder. Biçâre Kâmil hizmetten mehcûr ve Kıbrıs'a nefy ile de dâr-ı saltanatdan dûr oldu. Lakin bu keyfiyet Pâdişâha dâğ-ı derûn ve Kapûdânlıkdan Sadârete gelen Damad Recep Paşa'nın Sultân Murâd-ı Râbi'den mahbûb ve mergûb Musa Çelebi'yi alıp mahvetmesi gibi bir oyun olduğundan gayrı Pâdişah bu efkâr ile sıkça sıkça bazı nüzhetgâha vardıkça bu iki vezîr-i bi-hemtâ (Mehmed Ali ve Mazlum paşalar) dahi peşini bırakmadıklarına ve birer bahâne ile huzûra girip tasdi' eylediklerine mebni Pâdişah öyle melek-sima bir zâtı gâ'ib ettiğine yanıp dururken böyle iki dîv-sıfat heriflerin iki de bir de yüzlerini görmekten bi't-tabi'i müteneffir olup husûsuyla Mazlum Paşanın "Mehd-i ulyâ-yı saltanat efendimiz şöyle böyle fer-

Padişahlara mesâlihden ve ahval-i âlemden kelâl ve melâl gelmek tabii olduğundan teşhîz-i zihn ü hatır[52] zımnında zeki ve arif bir zât ile dertleşmeye muhtaçtırlar. Ve nüfus-u insâniyede olan enâniyet hükümdârânda bittabi daha ziyadedir. Binaenaleyh böyle olan zatların ülfet eyleyecekleri eşhas irfanla beraber mahcûb-ı saffet olmalı ki Padişah muhabbet ve mecburiyet hâsıl eyleye de kelâmını lezzetle dinleye ve Padişah olduğu hâlde bir bendeye mecburiyetle nefsinin acziyetini anlaya! İşte Cenab-ı Hak muhabbet eylediği abdini mahz-ı tevfik'le kendine cezp ve muhabbetini kalbinde uyandırmaya bu veçhile teslîk[53] eyler.

Kahraman Selim-i Evvelin:
Şirler pençe-i kahrımda olurken lerzan
Beni bir gözleri ahuya zebun etti felek.

Kelâmını işitmedik mi? **(21a)** O Padişah filvaki pek seffâk idi. Lâkin abd-i âciz bir mahalde gördüm: Hin-i vefatında Hasan Can dest-i şeriflerini eline aldıkta gözlerini açıp "Hasan Can'a bu ne hâldir" buyurmuş. O da "efendim hak ile olacak andır" demiş. Sonra Hazret-i Selim de: "Ya ben evvel kim ile idim" diyerek zahiri halk ve kalb-i agâhı Hak ile olduğunu duyurmuş. Hubb-i mecazi, hakikate ve kurb-ı Hakka pek kestirme yoldur. Sopa salanlık edip böyle şeylere dahl etme buna gönül fenni derler. Medreselerde ve ilm ve hikmet meclislerinde bu fen okunmaz. Câmi'nin,

man buyurdular" yolunda Bâbıâli'ye tezkirelerinin ardı arası kesilmemesiyle vükela tarafından dahi istiskâl olunmağla Mehmed Ali Paşa azline nabehenkâm ile yalısında ikamete ve Mazlum Paşa da Meclis-i Vâlâ a'zâlığına memur oldu. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar,* I, 70-71.

52 teşhîz-i zihn ü hatır: Zihni uyandırma, kuvvetini, tesirini arttırma, açma, parlatma. (Hazırlayanın Notu)

53 Teslîk. Seyr ü süluk ettirmek. (Hazırlayanın Notu)

Mu'allim kîst 'aşk u künc-i hâmûşî debistâneş
Sebak nâdâni û dânâ-dilem tıfl-ı sebak-hâneş[54]

deyu başlar bir kasidesi vardır. Semâ' ü devrân-ı sûfiye işte bu bâbdandır. Hazret-i Mevlana'nın dahi nice kelimât-ı cemileleri manzûr-ı ehli dildir. Nureddin-i şehîd hazretleri İbrikdâr'ın **(21b)** ve Fâtih-i Bağdat[55] gibi bir kahraman dahi Musa Çelebi ve sonra Silahtar Mustafa Paşanın mağlûb-ı muhabbeti değil mi idi. Zikr olunan Padişahlar ise millet-i İslâmiyeye hizmetleri ve irfan ve salahları meşhur mazınne-i kiramdandırlar. Abdülaziz Han dahi işte böyle şehzâdeliklerinde ve Ramazan-ı şerifte ekser akşamlar Ayasofya'da iftar ü taam ve ba'de't-terâvîh avdet buyurur idiler. Musikiye ve her saza aşina iseler de tarikat-ı mevleviyeye muhabbetlerinden naşi ney üflemeye merakları ziyade idi. Bazı gece Harem-i Hümâyûn yatak odalarında yazın pencereleri açık olmakla hazin hazin ney ile taksim eylediğini istimâ' edenlerin ruhu âlem-i ulviye pervaz edecek hâle gelir idi. Bu hâli herkes bilir. Kendileri mükeyyifat ile hiç alûde olmadılar hatta müskirat aleyhine bir makale-i hakîmâneleri vardır.[56] Yalnız yemekten sonra kahve ve ara sıra sair meşrubat istimal **(22a)** ederler idi.

54 Muallim kist aşk u künc ü hamuş-ı debistaneş
Sebak nadani ve dâna dilem tıfl-ı sebak hâneş.
Şeklinde hatalı zapt edilmiştir.
Anlamı: Muallim kimdir? Aşk.
Onun mektebi uzlettir.
Ders kitabı cehalet ve dânâ
Gönlüm ise ders okuyan bir çocuktur.

55 IV. Murad.

56 Her saza âşina iseler de tarikat-ı mevleviyeye muhabbetlerinden naşi ney üflemeye merakları ziyade idi. Yaz geceleri haremiHümâyûn yatak odalarının pencereleri açık olmakla bazen ney ile hazin hazin taksîm eylediğini dinleyenlerin ruhu avalimi ulviyeye pervaz edecek hale gelür idi. Bu hâli herkes bilir. Mükeyyefât ile asla alûde olmadılar. Hatta müskirat aleyhine bir makâle-i hakimaneleri vardır. *Son Sadrıazamlar*, II, 594-95.

Sairlerinin ara sıra teşvikiyle Kâmil Beyefendi Kapûdân Paşa'ya "Umur-ı bahriyeye nerede vukuf-ı tahsil olundu. Ve tahsiliniz neredendir" gibi sualler irat etmekte ve Paşa sıkılmakta idi. Mehmed Ali Paşa Kapûdân-ı Esbak Pabuççu Ahmed Paşa'nın hizmetinde bulunan genç ağalardan olup anın vefatında Enderun'a ve Sultan Mahmud-ı Sânî'nin kurenâlığına duhul etmiştir. Rıza Paşa Başmabeyinci bu da ikinciymiş. Umur-ı bahriyeye intisabı beyan olunan alaka-ı sabıkadan ibarettir. Cülus-ı Abdülmecid Handa ferikliğe ve sonra damat olup Bahriye Nezaretine irtifa ve sadareti dahi ihraz etmiştir. Hiç hizmeti yok değil ise de fî zamaninâ böyle malumat-ı sathiye ve nakısa ashabının iş görme vakti geçmiş ve bittabi yenilerin **(22b)** itiraz ve istihzalarına hedef olmak lâzım gelmiş idi.

Müşarünileyh istiskal olunduğunu hissetmeye başlayıp Kâmil Bey'i istirkâb edenler dahi zuhur etmekle anlarla ittihat ederek mir-i mumaileyhi teb'îde çalışır yolunu bulamaz. Padişah pederi hakan-ı merhumun yadigârı olan bir lal hatemi daima takınır idi. Ve yanından ayırmaz idi. Bazen oturdukları mahalde ve çeşme başında hamamda unuttukları dahi olurdu. Bir gün İzmit'e gidişinde hatemi Mehmed Ali Paşa, bir vâsıtayla aldırıp nasılsa Kâmil Bey'in çantasına attırır, sonra vapurda yüzük Padişahın hatırına gelip taharri ettirir ise de bulunamaz. Keennehü Kâmil Bey'in yol çantasında birinin görüp haber vermesi üzerine müşarünileyh çantada yüzüğü çıkararak takdim ve macerayı tefhim eder. Bunun düzme bir şey olduğunda ve böyle nice hatemler olsa Kâmil'e **(23a)** feda olunacağına kimsenin şüphesi yoksa da ne çare böyle sirkati ilan kılındığı cihetle sükûta mecbur ve biçare Kâmil hizmetten mehcûr ve Kıbrıs'a nefiy ile de dâr-ı saltanattan dûr oldu. Lakin bu keyfiyet Padişaha dâğ-ı derûn ve Kapûdânlıkdan Sadarete gelen Damat Recep Paşa'nın Sultan Murad-ı Rabi'den mahbup ve mergup Musa Çelebi'yi alıp mahvetmesi gibi bir oyun olduğundan gayrı Padişah bu efkâr ile sıkça sıkça bazı nüzhetgâha vardıkça bu iki vezir-i bi-hemtâ dahi peşini bırakmadıklarına ve birer bahane ile huzura girip tasdi eylediklerine

mebni Padişah öyle melek-sima bir zatı gaip ettiğine yanıp dururken böyle iki dev-sıfat heriflerin iki de bir de yüzlerini görmekten bittabi müteneffir olup hususuyla Mazlum Paşanın "Mehd-i ulyâ-yı saltanat efendimiz şöyle böyle ferman **(23b)** buyurdular" yolunda Bâbıâli'ye tezkirelerinin ardı arası kesilmemesiyle vükela tarafından dahi istiskal olunmakla Mehmed Ali Paşa azline nâbehengâm ile yalısında ikamete (27 Recep [12]79)[57] ve Mazlum Paşa da Meclis-i Vâlâ azalığına memur oldu.[58] Ateş Mehmed Paşa Kapûdân, meşhur Tâhir Paşa-zâde Hüseyin Bey Valide Kethüdası, Başkâtip Hakkı Bey, Mabeyin Nâzırı ve Emin Bey Başkâtip oldu. Darüsseade ağası Talha Ağa Bâbıâli'ye bi'l-vürut getirdiği hatt-ı şerif arz odasında kıraat ve mazmunu ilan ve işâat olundu. Ve 1284[59] senesinde kadem-nihâde-i mehd-i vücut olan Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerinin sulb-i âlilerinden tulû'u herkesçe bilindi ve da'avât-ı efzûn-ı ömrü ve afiyetleri refi bargâh-ı Hayy ü Kayyum kılındı.

(24a) Tarihlerden anlaşıldığına göre evâ'il-i Devlet-i Osmaniye'de şehzâdeler tezevvüç ederler ve evlatları dahi olur idi. Hatta sâhib-i kânun Sultan Süleyman merhumun Selim-i Sânî ve anın oğlu Murad-ı Salis'in mevcut olduğu gibi Sigetvâra gazâya gider iken Murad-ı Sâlis'in bir şehzâdesi dünyaya geldiği tebşir olundukta "Murad oğlu Mehmed olagelmiştir, bunun da ismi Mehmed olsun" buyurmuşlardır ki o zât-ı hafidzâdeleri Eğri Fatihi Mehmed-i Sâlisdir. Sonraları bu kaide-i meşrû'a ve müstahsene ihtilâl-i vakte binaen yüz bulup şehzâdeler cülûslarına kadar tezevvüç edemezler idi. Şayet birine takarrüp vukuuyla böyle bir zuhurat olsa bile ketm olunurdu. Merhum Abdülhamid-i evvel hazretlerinin ahretliği diye meşhur olan Dürr-i Şehvâr Hanım dahi bu kabildendir. "Cevdet Tarihine müracaat

57 18 Ocak 1863.

58 *Son Sadrıazamlar,* I, 71. aynı yer kısaltılarak alınmıştır.

59 1867.

oluna" hatta Hekimoğlu Ali Paşa'nın dahi ya Ahmed-i Salis'e **(24b)** veyahut Mahmud-ı Evvele nispet olunduğu bazı ekâbirden dinlerdim. Sultan Abdülmecid merhum, biraderleri Abdülaziz Han hazretlerine tezevvüç için müsaade buyurmuş ise de teeddüben Efendiyi müşarünileyhin tevellüdünü mektûm tuttuklarından mahremlerinden gayrısı bilmez idi. Efendiyi müşarünileyh nice müddet dayesiyle beraber Eyüp'te Bostan İskelesinde ricâl-i ilmiyeden bilahare Kadîʿasker olan Kadri Bey'in yalısında ikamet ettiler. Çünkü Kadri beyin halilesi Cemal Nur Hanım[60] Valide Sultan'ın kapı yoldaşlarından ve mukarreplerinden idi. Abdülaziz Han cülûslarından sonra şehzâdelerin cümlesine tezevvüç ve tesrîha müsaade-i vâsiʿa ita buyurmuşlardır.

n m

Fuad Paşa'nın Sadareti

Hariciye Nâzırı Fuad Paşa ve evâhir-i Abdülmecid Gazi'de Şam'da İslâm **(25a)** ve Hristiyan beyninde vuku bulan niza' ve kıtal üzerine memuriyet-i fevkalade ile oraya gitmiş ve Fransa devletinin müdahale-i muzırrânesinin önünü almış ve faaliyeti şayiasına mebni sadarete vüruduna kadar kaymakamlığa Reis Kâmil Paşa ve Hariciye Nezaretine Âli Paşa tayin buyrulmuşlar idi.(19 Cumâdel-ûlâ [12]78)[61] Sadrazam Şam'daki memuriyet-i fevkaladeyi ikmâl edip on sekiz Cumade'l-Âhira 78'de Dersaadet'e geldi. Şam vilâyetinden Pepe Mehmed Paşa infisâl edip Fuad Paşa maiyetinde bulunan Şirvani Mehmed Rüştü Paşa müderrislikten vezaretle Şam'a Vali oldu. Fuad Paşa Dersaadet'e bil-vürut iptida-i emirde Dersaadet'teki kavâ'im-i

60 Cemal Nur Hanım sayfa kenarında yazılmıştır.

61 22 Kasım 1861.

nakdiyenin ilgasına teşebbüsle yüz kuruşluk kaimenin yerine kırk kuruş nakit ve altmış konsolide itasıyla kaimeyi **(25b)** müddet-i malume zarfında kaldırdı. (1279) bu iş Darülfünun namına yapılıp natamam olan ebniyye dâhilinde görüldüğü cihetle buna Darülfünun Kaidesi namı verildi. Ve bir müddet kaime zamanından mütebaki alacak ve verecek davaları bu kaideye tevfîk olundu.

n m

Bu sırada Mısır Valisi Saîd Paşa vefat edip İsmail Paşa Mısır Valisi olmakla liecli't-teşekkür Dersaadet'e gelip gitti. Ber-kaide memurin ve ketebe-i aklama atiyeler verdi. Ol zaman abd-i âciz de Meclis-i Vâlâ zabıt hizmetinde bulunurdum. Bir Ramazan günü idi. On iki buçuk lira hisse aldım.

Bu aralık Memalik-i Devlet-i âliyye mahsulat ve sanayiine **(26a)** mahsus olarak Sultanahmet'te At Meydanı'nda vâsi' bir bina inşa ve bir güzel sergi tanzim edilmişti. (9 Ramazan [12]79).[62] İsmail Paşa'dan sonra Mısıra namzet olan Mustafa Fâzıl Paşanın bu hususa muavenet-i fiiliyesi ve nakdiyesi vukua geldi.

n m

Biraz sonra Mâliye Nâzırı bulunduğu hâlde Fuad Paşa ve Âli Paşa ile araları açılıp bunların aleyhine pek ziyade yürümeye başladı. Koca mütercim ise bir taraftan bildirmeyerek Mustafa Paşa'yı bu yola sevk eder bir canipten dahi anın aleyhine vükelaya hulûs ederdi. Nihâyet İsmail Paşa bu hâllerden bil-istifade veraseti kendi veled-i kebirine tahsis ettirmek yolunu bulup bu sureti ve Hidîviyet namıyla **(26b)** valiliğe bir kat daha revnak vermek

62 28 Şubat 1863.

istidadını tahsile muvaffak oldu.[63] Biçare Mustafa Paşaya da i'tirâzâtının önünü kestirmek üzere Avrupa'ya seyahat verildi. Sonra bu husus bir takım kimsenin idare-i hazıra aleyhinde bulunmalarına sebep olduğu misilli Mısır vilâyetine vâris olanların bilâ-mûcib mahrumiyet şeametine ileride İsmail Paşa dahi duçar oldu. Hâlbuki devletçe ve bil-hassa vilâyetçe bu tebeddülden fâide-i zaide hâsıl olmayıp ancak iş erlerinin menafi ve iğrâzına hizmet edilmiş bulundu. Esası iğrâz-ı fâsideye mebni olan umurun akıbeti mesut olamaz.

Ayıntâb hanedan ve ashâb-ı irfanından olup şu günlerde Dersaadetde bulunan Hasırcızâde Mehmed Ağanın ilga-yı kava'im-i (**27a**) nakdiyeye teşekküren bil-bedâhe inşat eylediği tarihtir.

Hazret-i Abdülaziz Han'ın Hudâ
Devletin etsin cihanda daima
Emr-i nesh itdi kavâ'im nüshasın
Halkın etmişken ukûlün hâime
Sarf-ı himmet kıldı sadr'a'zamı
Bakmadı hiç bunda levm-i lâ'ime
Hayrhâhâne istemez îkâzını
Bir büyük fitneydi oldu nâ'ime
Mülke târîhimle tebşir eyledim
Ortalıkdan kalktı nâm-ı ka'ime
1279/1862

Mumaileyhin Sergi-yı Osmani hakkında manzumesi

Otuz iki adet dürdânedir Şahan-ı Osmâni
O mervârîdler hıfz etmek üzre nazma şâyândır

63 Kenardaki not: İsmail Paşa'ya hıdivlik unvanının i'tası 1282/1866 tarihindedir.

Birer Abdülmecid Abdülhamîd Orhan ve İbrâhim
Zehî Abdülaziz de bir gelen Sultan-ı zîşândır
Hudâ bin yıl ömür versin bu bir şah-ı dil-agâha
(**27b**) İkişer Bâyezîd Mahmud Han Sultan Süleymândır
Selim Osman ve Ahmedler ricâlü'l-gayb-veş üçler
Mehemmed Mustafalarla Murâdlar çâr-yârândır
Otuz üç farz gibi vacib du'â-i ömrü ikbâli
Otuz ikinci şeh hâlâ şehinşah-i cihanbândır
Otuz bir pâdişah işte şu dört mısra'a derç oldu
İki mısra' dahi mahsus-ı nâm-ı şâh-ı devrândır
Hasırcızâde serdi sergiye kâlâ-yı şahane
Getürsünler münâ'at şâ'irân var ise meydandır
Bu sergi nevzemîn bir beyttdür tab' üzre nazm etti
Cenab-ı Mustafa Paşa ki el-hak ehl-i irfândır
Şehinşah sayesinde ol müşîr-i fâzıla sergi
Beka-yı nâm da'vâsında bir açıkça bürhândır
Güzel nev tarh-ı cây-i dilgüşâ bak pek neşât-efzâ
(28a) Bu sergi-i latîfe tâm tarih olsa cesbândır
Felek gördükde nev dibâlar üzere nakş-i zibâyı
Demiş kim atlasım hem köhne hem sâde-i perîşândır
Serildikçe basît-i hâke mührün ferş-i zertârı
Desünler seyredüp halk sâye-i Abdülaziz Hân'dır
Güneş el gölgesin ümmid ile takbîl eder payın
Ser-â-pâ Hazret-i Abdülaziz Hân zıll-i Yezdândır

n m

Mehmed Ağa liecli'z-ziyare[t] Sadrazam Fuad Paşa'ya vardıkta Paşa: Ben Keçecizâdeyim. Siz Hasırcızâde, beynimizde münasebet var diyerek latife

etmiş. Mehmed Ağa da cevabında teşekkürle beraber "efendimiz herhâlde üst bulunursunuz" demiş.

Kendisi memleketinde iken bir aralık vali-i devran oraya gelip kaymakam (**28b)** ise müdarası galip bir adam olduğundan eşrârdan ve ahaliden iki şahsa ziyadece yüz verdiğinden dolayı şikâyet olunmuş, Vali de kaymakama söylenecek olmuş. Bu Mehmed Ağa da hazır cevap ya, valiye hitaben "ko müdara yoluna sapsın / bir Musa iki fir'avna ne yapsın" diyerek valiyi susturmuş.

n m

Bir müddetten beri padişahların sene-i cedide hululünde Meclis-i Vâlâ dairesini teşrif ile bir senede cereyan eden mesâlihin hülâsasını huzur-u hümâyûnda kıraat mutat idi. Ba'de'l-cülûs Abdülaziz Han hazretleri dahi teşrif ile kaleme alınan hülâsayı Meclis-i Vâlâ başkâtibi Mustafa Efendi[64] kıraat etmekle kıraati tarz ü tavrı nezd-i alide karin-i takdir olarak Mabeyin-i Hümâyûn baş kitabetine ve Başkâtip Emin Bey dahi Meclis-i Vâlâ azalığına (**29a)** tayin buyurulmuş idi. Her ne sebepten ise Sadrazam Fuad Paşa sadaretten istifa edip Serasker Mütercim Mehmed Rüştü Paşa ve Âli Paşa dahi ana peyrev olmuşlar ise de Fuad Paşa ve Mütercim infisâl etti. Seraskerlik Hacı Raşid Paşa'da (12 Recep [12]79)[65] karar kılıp Reis Kâmil ve Âli Paşalar henüz memuriyette idiler. Birkaç gün sadaret tevcihi teehhür ederek nihâyet Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa sadrazam nasb ve Âli Paşa da Hariciye Nezaretine ipka buyruldu (15 Recep [12]79).[66]

64 Evkaf Nâzırı olan Mansurî-zâde Mustafa Paşa.

65 3 Ocak 1863.

66 6 Ocak 1863.
"Fuad Paşa bazı maruzatının reddedilmesinden ve hakikati meçhul diğer esbaptan dolayı muğber olur. Zaten ikbâline mağrur bulunduğu cihetle azlini muhal hükmünde gördüğünden istifayı kurar. Harbiye Nâzırı Ali ve Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşaları da ikna ile daire-i ittifaka alıp birbirini müteakip istifa eylemelerine karar verdiler. Fuad Paşa'nın (bundan maksadı Ziya Paşa'nın kavlince güya padişahı vükela tedarikinden âciz bırakıp bilahare mukbilen ve müstakillen mevki-i ikbâle gelmek imiş). İptida Fuad Paşa badehu Âli Paşa istifanamelerini takdim ederler. Bilâ-tereddüt kabul olunur. Kâmil Paşa dahi bermucibi karar bir Pazar günü istifanamesini takdim ederse de kabul ve adem-i kabulüne dair bir haber alınamayıp ertesi gün Başmabeyinci Yaver Bey Demirkapı'daki konağa gelerek Paşa'yı Mabeyni-i Hümâyûna götürür. Zat-ı Şahane "Paşa sizin istikamet ve liyakatiniz nezdimde malum olduğundan sizi sadrazam nasb eyledim. Bana ve devlet ü millete hüsn-ü hizmet edeceğinize eminim" buyurur. Paşa derhal ayaklarını öperek "Aman efendimiz kulunuzu af buyurunuz. Hizmet-i sadareti hüsn-i ifa edecek iktidarı haiz değilim. Bilahare nezd-i şahanelerinde nazar-ı ammede mahcup olurum" diye adem-i kabulde ısrar eder. Padişah hiddetlenerek" Sadareti siz kabul etmediğiniz halde Ahmet Vefik'i sadarete getirir ve cümlenizi İstanbul'dan tart ve teb'îd ederim" buyurur. Paşa hâlin vahametini görerek bi'l-mecburiye hidmet-i sadareti kabul eder. Vakadan beş on gün evvel Denizli Şeyh-i e'âzım-ı meşâyıh-ı Nakşibendiye'den Osman Abdülmennan Efendi hazretleri Paşa'nın Recebin on beşinci Pazar ertesi günü sadrazam olacağını ihbar etmişse de Paşa pek de itimat edememiştir. İşte o ihbar-ı manevinin eseri bu suretle aynen zuhur etmiştir. Padişah Âli ve Fuad Paşaların birer vilâyete tayinle İstanbul'dan def'lerini katiyen irade buyurmasıyla Paşa tekrar hâk-i paye yüz sürerek "lütf u merhamet buyurunuz. Vükelanız içerisinde Âli ve Fû'ad Paşalar kullarınızın yerini tutacak bir bendeniz yoktur. Yakında kusurlarını afv ile kemakân istihdam buyuracağınız bedihidir. Âli Paşanın Hariciye Nezaretine ipkası da elzemdir" demesiyle Padişah kabul buyurur. Fû'ad Paşa memulünün hilâfına olarak istifasının kabul olunmasından ve müttefiki olan Kâmil Paşa'nın sadarete gelmesinden dolayı tutuşur. Mâ'a-zâlik yine Kâmil Paşa'nın terviç ve ısrarı üzerine birkaç gün sonra Meclis-i Vâlâ riyasetine getirilir ise de yine rahat edemez. Padişahın Mısır seyahatinde maiyette bulunarak tekrar sadarete gelmek üzere esbâb-ı lâzımeyi istihsal eder. Ve ba'de'l-avde[t] (15 Zilhicce [12]79:3 Haziran 1863) da yine sadrazam olur." *Son Sadrıazamlar*, I, 217. Âtıf Efendinin anlattığı bu husus Son Sadrıazamlar isimli eserin farklı sayfalarında tekrar edilmektedir. (Hazırlayanın Notu)

(29b) Sadrazam Kâmil Paşa'nın terviç ve ikdamı üzerine Meclis-i Vâlâ riyasetine dahi 22 Recep 79 tarihinde Fuad Paşa getirildi. Meclis-i Vâlâ azasından Mehmed Efendi derler bir zât vardı ki Bâb-ı Seraskeri'den **(30a)** gelme idi. An-asıl Mütercim'in mensubâtından imiş. Fuad Paşa meclise geldikten sonra yanına celp ile kendisinin yine hizmete girip Koca Mütercimin açıkta kalmasından dolayı bazı kelimât-ı i'tiraziyye bast **(30b)** eder olduğu mesmû'um oldu. Mütercim müstebit ve ârâ-yı saire pek de tabi olur takımdan olmadığından Âli ve Fuad Paşalarca müsteskâl olduğundan şüphe edilmez. Evrak-ı nakdiyenin güzeşteli borca tahvil ile ref'inde **(31a)** dahi mezheb-i Fuad'a mugayir olduğu işitilirdi. Fakat pek hodpesent ve betâ'etle meşhur idi. Hatta Fuad Paşa "Eğer Cenab-ı Hak dünyayı yaratmak

hususunda Mütercim Paşa ile istişare buyurmuş olsaydı, henüz cümlemiz âlem-i âmâda kalır idik" diyerek gıyabında latife edermiş. Kendisinde alâmet-i tevfîk görülmez idi. Fuad Paşa gayet natuk ve hazır cevap ve fatin olup efkâr-ı şahaneye hidmet ve devletin intizam-ı hâline gayret nümayişlerinde bulunarak zaten dahi Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyeden neşetle kendisinde askerlik bulaşığı olduğu misilli [12]70/1854 tarihinde ki Rusya seferinde Yunanlılar dahi ilan-ı harp etmekle hududa gönderilen asker-i şahaneye Fuad Efendi nâzır olarak ibraz-ı besalet ve şecaat eylediği ve asıl işi politikaya dair olmakla beraber tab'an güzel bir asker idüğü refakatinde bulunan zabıta-i askeriyeden **(31b)** mervîdir. Bu kere dahi Meclis-i Vâlâ riyasetinden Seraskerliğe 22 Şaban [12]79[67] tarihinde memur ve sonra Yaver-i ekremliğe de müvakkar u mesrur oldu.

n m

Mukaddemce umum için Darülfünun'da hikmet-i tabi'iyye dersi küşâd olunmuştu. Meclis-i Vâlâ aza-yı kirâmından Edhem Paşa'nın taht-ı Nezaretinde tertip olunmuş ve Meadin Meclisi Reisi Ferik Derviş Paşa tedrise himmet etmiş idi. Amme tarafından dahi rağbet-i fevkalade vukuuna mebni gerek muallim ve gerek müteallimini teşvik zımnında Sadrazam Kâmil Paşa Darülfünun dairesini ziyaret eylediği misilli Serasker Fuad Paşa dahi (12)79 Şaban'ında Darülfünuna azimetle hitam-ı derste ber-vech-i ati irâd-ı nutk eyledi. Hak Teâlâ hazretleri Rabb'ül-Âlemin olduğundan ni'am ü ihsan kâffe-i ibâdına şamil olduğu gibi devletin vazifesi dahi **(32a)** her gûne nimeti kâffe-i tebaasına mütesâviyen ve ta'mîmen isal eylemektir. En büyük nimet ilm ü marifet olduğundan bunun bu suretle dahi neşri zımnında vuku bulan himem-i seniye için pek büyük teşekkür etmeliyiz. Burada tedris ve taallüm

67 12 Şubat 1863.

olunan fenne hikmet-i tâb'iyye denir ise de hakikatte hikmet-i ilahiyedir. Zira bizim aczimizin bileceği mertebede marifet-i ilahiyeyi gösterir. Hikmet buna bir âlet ve vâsıta olup hikmet-i kadime ile hikmet-i cedîdenin farkı ise yelken gemisiyle vapurun farkı gibidir. Sonraki ile menzil-i maksuda daha az zamanda muvasalat olunur. Bunu tedrise himmet iden zata dahi mahsus teşekkür ederiz. Kendileri meratib-i âliyeyi devletten bir derece-i refî'ada bulundukları hâlde (rütbet'ül-ılmi a'le'r-rüteb)[68] eserini fiilen göstermişlerdir. Ve eski vakitlerde meratib-i âliyede bulunan ekâbir-i ulema hidemât-ı resmiyeyi terk ettikleri vakit medârisde **(32b)** neşr-i ulûm eyledikleri malum olduğundan anların eserine ittiba' eylemişlerdir. Divan-ı Muhasebat Reisi Ahmet Vefîk Efendi Tarih-i Umumi ve Meclis-i Tahkik Reisi Salih Efendi İlm-i Mevâlid dersleri itasına niyet ederek vukuu bulan istidaları üzerine idare-i seniyye şeref-sudur buyurulmuştur.

Zât-ı Hazret-i Padişahi neşr ü tamim-i maarif emrinde fevka'l-had itina buyurduklarının delâ'il-i kaviyesinden biri de bu ders-i umumi kaziyesi olup filhakika memurin ve ketebeden ve ulemadan ve hariçten ders günlerinde yüzlerce talibîn ve müstemi'în hazır bulunarak faide-mend olmuşlardır.

n m

Karadağlıların bazı teşvîkat-ı ecânib ile ara sıra tecavüz ve şekavetleri eksik olmayıp merhum Abdülmecid Han Hazretlerinin zamanlarından beri sürünmekte olan bu maslahat ikdâmât-ı şahane ile hayli kuvve-i karîbeye gelmiştir. Avusturya devleti ise zahirde **(33a)** İslav tebaasına hakikatte Rusya devletine hulûs ve cemile ibraz etmek üzere Devlet-i âliyye askerini Karadağ'dan çekmediği hâlde ilan-ı harp edeceğini suret-i kat'iyyede beyan etmekle biz-zarûre bu iş netice-i kat'iye-i hayriyeye iktiran edemedi. Çünkü

68 "İlim rütbesi bütün rütbelerin üzerindedir." Hz. Ali'ye aidiyeti rivayet edilir.(Hazırlayanın Notu)

Rusya devletinin Devlet-i âliyye hakkında ittihaz eylediği usul cümlenin malumudur. Hâl-i sulhta daima Memalik-i Şahanede ihtilâl çıkartmak ve Devlet-i âliyyeyi hâl-i hazırda dahi işgal ile kendisini toplamaya vakit bırakmamaktan ibarettir. Ve böyle fesat işlerinde kullanmaya Karadağlılar pek müstait olduğundan Moskoflar bu vahşileri pek severler. Hususiyle Gorçikof[69], Karadağlılara Rusya'nın evlâdı nazarı ile bakar. Gorçikof evlat düşkünüdür. Böyle hayırlı evlâdı pek sever.

n m

(33b) Mısır Seyahati

Hıttâ-i Mısriyye memalik-i mamure-i kadîmedendir. Ma'mûriyetinin kıdemine asar-ı mevcûde ile istidlâl olunur. Eski Yunanlılar medeniyetin buradan intikaline dair bazı tevârîhde işaret varsa da Mısır'a medeniyetin nereden sirayet eylediği lâyıkıyla kestirilemiyor. Bu memleket pek çok vukuata mahall ü merkez olup nihâyet Vakt-i Saadetten sonraca Araplara daha sonra tedavül-i eyâdî[70] ile Sultan Selim-i kadim marifetiyle taht-ı hükûmet-i Osmaniye'ye dâhil olmuş ve ol zamandan beri Mülûk-ü Osmaniye'den buraya giden olmamış. Ve eğerçi Sultan Osman-ı Sani gitmek istemiş ise de muvaffak olamamıştı. Vali-i Mısır'ın daveti ve Serasker Fuad Paşa'nın teşviki ile Sultan Abdülaziz Han Hazretleri Şevval (12)79'da bi'l-izzi ve'l- ikbâl azimetle birkaç hafta ikamet ve yine avdet buyurmuşlardır. Payitaht kaymakamlığı Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa tarafından ifa **(34a)** olunmuştur. Avdet-i Hümâyûnlarında Dersaadet ahalisi birkaç gün ve gece pek mutantan surette icrâ-yi şehrâyin eylemişlerdir ki emsali mesbûk değildir.

69 Gorçakof şeklinde yazılmaktadır. (Hazırlayanın Notu)

70 El değişikliği anlamındadır. (Hazırlayanın Notu)

n m

Sadaret Tebeddülü

Serasker Fuad Paşa Mısırda Zât-ı Şahane ile bulunduğu cihetle avdette mükâfat olarak Seraskerlik ve Yaver-i ekremlik uhdelerinde kalmak üzere 15 Zilhicce [12]79 da Sadrazam olmakla hadem u haşem-i seraskeri dahi alâyiş-i sadarete bil-ilave de unvan-ı vekâlet-i kübrâ ber-kamet daha kesb-i revnak ü itila eyledi. Serasker kaymakamlığında Avni Paşa'yı istihdam ederdi. Kâmil Paşa sadaretten bil-infisâl Meclis-i Vâlâ riyasetine avdet eyledi. Makamlarına kuûd ile hazirîn tarafından tebrik vukuatından sonra "Seyahat-i hafife eyledik, sefer ender vatan kabilinden "buyurdukları hatır-ı nişanımdır. **(34b)** Müşarünileyh letâ'ife mail fazıl bir vezir-i derya-dil idiler.

n m

"Ümit- Burnu'ndaki ahali-yi İslamiye'ye tashih-i İtikat ettirmek üzere muallim irsal olunduğu"

Ümit burnu Afrika kıtasının nihâyetinde 34 arz-ı cenubisinde vaki olup vaktiyle Hindistan'a gidilir mahal olması itikadıyla Ümit Burnu ismi verilmiş orada hayli cevâmi ve mesâcid ü İslâm mevcut ise de muahharen içlerinden bazılarının Hicaz'a azimet ve avdetlerinde adat-ı İslâmiyece kendi itiyatlarına muhalif gördükleri ahvalden dolayı beyinlerine ihtilâf düşüp bu cihetle ıslah için ulemadan bir zât matlup olunması ve İngiltere devletinin dahi bu sureti terviç etmesi üzerine birinin irsali lâzım gelip Dâhiliye Kâtibi Saib Bey'in dairesinde bulunan Süleymaniyeli Ebû Bekir Efendi

(35a) Meclis-i Vâlâ'ya celp ve azadan ve sudûrdan Sirozî-zâde Tâhir Efendi tarafından ilm-i kelâma dair irat olunan bazı es'ileye münasip cevaplar ita etmekle ehliyeti takdir olunarak İngiltere devleti sefareti vâsıtasıyla izamına karar verildi.

n m

Cülus-ı hümâyûnda müftü bulunan Sadeddin Efendi vakur ve metîn bir zât olup gerçi kanun üzere tahsil-i ilm etmiş değilse de pek çok zaman hidemât-ı şeri'iyyede istihdamı sebebiyle muamelat-ı nasca kesp-i meleke ve maharet etmiş ve cevdet-i karihası ve fetânet-i zâtiyyesi müsellem olarak rey ü tedbiri hayyiz-i kabulde vaki ola gelmiş ise de sadrazamla pek uyuşamayıp çünkü mukaddemleri salâh ve dirayeti vardır ve hüsn-i hidmet kendisinden memuldür diyerek Meclis-i Vâlâ'dan munfasıl Safvetî Paşa'yı sadarete sevki müsmir olmasa bile Fuad Paşa'nın **(35b)** parlak tedâbir ve icraatının mürevveci olamayacağı anlaşıldığından maada sudur-ı izamdan Hüsameddin Efendi'nin Sadrazama taalluk ve münasebeti ve galiba akrabalığı olmak ve hususuyla peder-i sadrazam merhum İzzet Monlâ'ya hâl-i hayatında ekser mülâzamet etmekle beraber Fuad Paşa'nın çocuklukta bazı yaramazlıklarını pederine tağmîz[71] ve hüsn-i terbiye etmekle şimdi zaman-ı iktidarında pederi makamında telakki ve ihtiramına kıyam olunmak iktizasına mebni Sadeddin Efendi azl ve Hüsameddin Efendi nasb olundu. Cemaziyülahır [12]80 Hüsam Efendi dahi ulemadan ve selîm'ül-kalb ve halim bir zât idi.

Meclis-i Vâlâ azasından Sirozî-zâde sudûrdan Tâhir Efendi vardı. Kendileri fuzalâdan fakat neyyiragî[72] bir zât ise de ekser müftülüğe Meclis-i

71 Metinde ta'yir: kabahatini yüzüne vurmak veya ta'ayyür? Gibi yazılmakla birlikte kontex bakımından tağmîz: suçunu örtmek, setr eylemek anlamlarına olan kelimenin kullanılması düşünülebilir. (Hazırlayanın Notu)

72 Neyyirâgî: nurlu anlamında kullanılmıştır. (Hazırlayanın Notu)

Vâlâ azalığından irtikâ oluna geldiğine nazaran kendileri zilyet olmak tevehhümüyle muntazır iken tehallüfünden pek ziyade müteessir oldukları cihetle onu da birer Ramazan akşamı Ayasofya'da vükela ba'de'l-iftâr **(36a)** cümleten müşarünileyhin o civarda mukim oldukları konağı teşrif ve taam ederek müşarünileyhi taltif eylemişlerdir.

n m

Teşkil-i Vilâyet-i Tuna 1281/1864

Rumeli memalikinde Bulgarların sakin buldukları mahallerin Rusya tarafından vuku bulan tesvîlât ve telbîsâta maruz bulunması cihetiyle oraların taht-ı intizama alınması tasavvur olunup Niş Valisi Midhat Paşa'nın oralar ahvaline vukufu olduğundan Bâbıâli'de bir komisyon teşkil ve müşarünileyh dahi komisyona memur edilip tanzim ve neşir olunan vilayet nizamnâmesinde iptida unvan olarak 1281 tarihinde Niş, Silistre, Şumnu, Vidin sancakları ve müteferriatı Tuna Vilayeti namı altında birleştirilmiş vilayet Valiliğine dahi Midhat Paşa tayin ve sonra bu usul tamim dahi olmuştur.[73]

n m

(36b) 1282/1865 Büyük Kolera ve Harik-i Kebir

Cenab-ı Hak cümle bilâd-i İslâmiyeyi masun buyursun. Mevsim-i Hacda Hicaz'da hastalık zuhur ederek hacıların avdetiyle Mısır'a ve oradan dahi Dersaadet'e sirayet eylemekle yevmî birkaç bin vefeyât vukua gelmekte iken bir gece Hocapaşa'dan saat dört raddelerinde zuhura gelen harîkte Babıali

73 Yanda not (Komor Adalarına âid fıkra buraya yazılacak.)

civarı ve Kumkapı'ya kadar olan beyit ve dekâkin yanıp yangın ertesi akşam saat üç raddelerinde muntafî ve ba'd-ezin hastalık da kesp-i hıffet ederek külliyen münadim olmuştu. Malum ya her sınıf bu misilli dâhiyeyi birer sebebe isnat ederler mesela ulema fuhşiyâtın kesretine hükemâ ve etıbba tahaffuz usulüne dikkat **(37a)** edilmemesine bir takım ahali de "Tuz inhisarı eyü olmadı fukara hayvanlarına tuz bulamıyorlar" diyerek bu kaziyeye bina kıldıkları misilli, ehl-i ahkâm dahi bundan evvelki Kur'an-ı ulviye ve sair edille ü şevahide nazaran bu şeyler mevut idi. Bi-hikmeti Teâlâ vaktinde bir sebep zahir etti derler el-ilmü inde'llâh.

n m

1283[74]

Bundan akdem zikri geçtiği üzere Mısır Valisine sadr-ı âlinin tensibi ile 1283'de hıdivlik unvanı verildi. Yine bu sene vukuatındandır ki Memleketeyn Voyvodası Koza Bey ahalisinin tehdidi üzerine firara mecbur olup Prusya zadegânından Şarl Hohenzöllern'e gelip makam-ı emarete oturdu. Devlet-i âliyye de **(37b)** zarurî Fransa imparatoru Napolyon'un politikasına karşı gelmeyip mumaileyhin emaretini tasdik etti.

n m

Avrupa Seyahati

Paris'te bir büyük sergi küşat ve tanzim edilerek Fransa İmparatoru Napolyon tarafından hükümdârân davet olunduğu sırada Sultan Abdülaziz

74 1866.

hazretleri dahi davete icabet ve Paris'e azimet buyurdular. Murad ve Abdülhamid ve Yusuf İzzeddin Efendiler hazerâtı dahi istishâb buyruldu. Sadrazam ve Serasker-i muhteşem Fuad Paşa ve sair bendegân ve Başkâtip Emin Bey Başimam Hayrullah Efendi maiyet-i şahanede bulundular. Badehu Londra'da kraliçe ile mülakat, Viyana'da Avusturya ve Prusya'ya civar bir mahalde Almanya imparatorlarını dahi ziyaret ederek Tuna tarîkıyla **(38a)** Rusçuk ve oradan Varna İskelesinde hazır bulunan Sultaniye vapuru ile Dersaadet'e mu'âvedet buyurdular. Mısır avdetinde olduğu gibi yine Dersaadet'te geceli gündüzlü şehrâyin icra kılındı.

n m

Komor Adaları'na Dair 1281[75]

Bahr-i Muhît-i Hindi'de vaki Komor Adaları Sultanının birader ve birader zâdesi Muhammed ve Abdullah Bey'ler bu günlerde Sultan-ı müşarünileyh tarafından memuren Dersaadet'e gelmişlerdir. Mûmaileyhimâ Habeş ahalisi renginde ve ecdatları olan Arap şekil ve simasındadırlar. Evzâ' ü harekâtlarında emâre-yi fetânet ve necabet hüveydadır. Elbise pantolon ve sırma kaytanlı bir nevi darcebeden ibaret olup memleketlerinde başlarına sarık sararlarsa da burada fes giymişlerdir.

(38b) Arap, İngiliz ve Fransız lisanlarına aşinadırlar. Hanedan-ı Sultaniye mahsus mekteplerinde usul-i cedide üzere tahsil görmüşlerdir. Komor Adaları Madagaskar ceziresiyle Afrika sevâhil-i şerîfesi 41- 46 tûl-i şarkî ve 11, 14 arz-ı cenubi meyanesinde vaki' olup Henizvan (Nizwani) ve Komor ve Mevâli (Mwali) ve Miyot (Mayotte) isimleriyle dört adadan mürekkeptir. Mezkûr Nizwan cesametçe diğerlerine nispetçe ikinci derece

75 Metnin kenarındaki yazıda: "Vilayet teşkili sırasında yazılacak" ibaresi bulunmaktadır.

de ise de müteaddit emniyetli limanları olduğu ve makarr-ı hükûmet olan Mutsamodu şehri dahi bu cezirenin sahil-i şerifinde ve Ümit Burnu tarikle Hindistan'a amed -şüden eden Avrupa sefâ'ininin dahi uğrağı bulunduğu cihetle sairlerinden ehemmiyetlidir.

İşbu Mutsamudu'nun metîn ve mürtefi suru câbecâ murabba eşkâl kaleleri ve sahilde dikilmiş zarif hurma ağaçları ve cevâmi'-i **(39a)** şerife minareleri münasebetiyle hariçten manzarası pek nefis olduğu ve dâhilen revnak ve letafeti ve dağ ve tepeleri eşcâr ve ovaları enhâr ve arazisi gayet mahsuldar her tarafı mezru' ve sık sık kura ve kasabalar ile mamur ve abadan bulunduğu menkuldür. Başlıca mahsulatı şeker kamışı, kahve, pirinç, karanfil, zencefil, Hindistan cevizi ve çivit ve demirhindi ve muz ve hararot ve vanilya ve ananas ve patates olup bunlardan Avrupa ve kıtaat-ı saireye küllî şey ihraç olunuyor ve sevâhilinde pek çok bağa sayd olunup bu dahi emtia-yı ticâriyeden ma'dûddur. Başlıca hayvanat-ı ehlîsi keçi, hımar Sudan'da bulunur bir nevi hörgüçlü sığırdan ibarettir. Tuyûrdan dahi Beç tavuğu, bıldırcın ve adilerinden başka bir nevi **(39b)** gayet güzel güvercin bulunur. Ormanlarda ecnâs-ı muhtelifeden maymunlar tarlalarda küçük fareler pek çok yavru sinekten başka haşerat-ı müezziye yoktur. İşbu adaların dördü dahi büyüklü küçüklü bu hâlde olup havaca latif ve muvafık-ı sıhhattir. Fakat şiddet-i hararetten şikâyet olunur. Ahalisi, yerliler ve Afrika'dan esaretle celp olunan zencilerden ibaret olup hükûmet vaktiyle berây-ı gazâ gelen ve oraları zapt eden Araplar yedindedir. Umur-ı bahriyede maharetleri memalik-i ecnebiyyeye amed-şüd eder, yelkenleri Hindistan cevizi ağacı yaprağından mamul gemileri vardır. Altın gümüş meskûkât ecnebilerin olup Sultanın yalnız bakır meskûkâtı tedavül eder.

(40a) İşbu Komor Adaları ahalisi umûmen İslâm olup Şâfiyyü'l mezheptirler. Hutbeyi nam-ı nâme-i Cenab-ı Hilâfet-penâhiye kıraat ederler. De'âvi-yi muhakemede Şer-'i Şerif ahkâmına tatbiken rüyet ve fasıl olunur. Hatta sârikin yedi kat edilir fakat sirkat pek nadir olduğundan şu

ceza-yı şedidin tertibine mecburiyet olmayıp on beş yirmi seneden beri yalnız iki defa icra olunmuş ve bunun birisinde sârik konsoloslardan birinin nihâyet on on beş kuruş kıymetinde bazı eşyasını sirkat etmiş olmakla anın ısrarı üzerine hüküm olunmuştur. Kuran-ı Kerim ve hesap talimi için memleketin mine'l-kadîm pek çok mekâtibi varsa da usul-i cedide üzere elsine-yı ecnebiyye ve fünun-i mütenevvia tahsiline mahsus üç mektep mevcut olup bunun birisi **(40b)** Hanedan-ı Sultâniyyeye münhasırdır. Eyâdî-i nasta ma'kûlat ve menkûlata dair kütüb-ı Arabiyye olduğu gibi bir de tab'hâneleri vardır.

Umum ahali Arabî ve Farisi ile Afrika sevahiline mahsus bir lisan tekellüm edip fakat umur-ı tahrirîde Arabî istimal olunur. Suret-i mutlakada hükûmet eden hükümdarın resmen unvanı Henizwan (Nizwan) Sultanı olup fakat ahalisine belde üzere kendisine Mevvan ıtlak ederler. Vezir unvanıyla dört vükelası vardır. Mehâmm-ı memleket Sultan dahi hazır olduğu hâlde Divanda reviyyet olunur. Memleket yirmi iki sancağa münkasımdır. Hükûmetin muntazam ve muallem İngiliz usulünde dokuz bin askeri vardır. Ve bunlar üsera-yı zenciyeden mürekkeptir. **(41a)** Bunların ekser zabitanı yerliden ise de içlerinde Amerikalı ve Almanyalı dahi olduğu hatta Hacı Halil Bey isminde bir de Osmanlı bulunduğu haber verilmiştir. Ahaliden vergi alınmayıp yalnız ihracattan yüzde iki buçuk ve ecnebilerden dahi yüzde beş gümrük-i resmi ve ecânibin ziraat ettiği araziden bir hektar başına bir buçuk şilin ahz olunur. İşte bunlardan takriben senevî on yedi bin beş yüz kese hâsıl olup hükûmetin varidatı bundan ibarettir. Bir de umum ahali şeran lâzım gelen fitrelerini aynen veya nakden hükûmete verip bu dahi fukaraya taksim olunur Hükûmetin on altı kıta küçük harp sefinesi var sefâ'in-i harbiyeye mahsus sancağın üç tarafı yeşil ve ortası kırmızı. Vasatında şürût-ı **(41b)** İslâm'a veyahut salât-ı hamseye alâmet olmak üzere bir pençe resmi ve ay ve yıldız var ve ticari sefinelerindeki bayrağın pençe resmi yok. Sultana mahsus bayrak dahi siyah beyaz, sarı kırmızı olarak

satrançvarî dört renkten ibaret olup balasındaki bir hanede devlet bayrağı gibi pençe ile ay yıldız bulunur. Sultanın Maskat imamı ve Zengibâr hâkimi Madagaskar kıralı ile muahedeleri olduğu misilli İngiltere, Amerika, Fransa, Felemenk Portekiz devletleriyle ahitnameleri olup makarr-ı hükûmet olan Mu[t]samodu'da düvel-i mezkûre ile Maskat imamı tarafından konsolosu ikamet eder. Sultanın muntazam ve cesim sarayı ve Avrupakârî tezyinatı ve mefruşatı vardır.

(42a) Sultan sokağa çıktıkta esb-süvâr olursa da resmî günlerde araba olmadığından dört adam omuzunda mahmul tahtırevana süvar olur. Derûn-ı memlekette müskirat imali veyahut hariçten ithali memnudur ve ecnebiler buna mütâbe'at ederler. Ümit Burnu'na mukaddem gönderilen Hoca Bekir Efendi'nin gelen bir mektubunda üç günlük mesafede bir memleket-i İslamiye olduğuna dair verdiği malumatta bulunan Nizwanın mevzubahis olan Nizwana idüğüne iştibâh kalmamakla bu münasebetle şu müşkül de halledilmiş demektir.

Bu bahsi Rebiyülevvel 1281[76] tarihli, 27 numaralı Mecmû'a-yı Fünûn'da münderiç Münif Efendi'nin tahkikat ve tahriratından hülasa ettim. Münif Efendi sonraları İran Sefiri ve Maarif Nâzırı **(42b)** olan vüzeradan Münif Paşa'dır. Kendileri Ayıntablı ve neşetleri Bâbıâli tercüme odasıdır. Müşarünileyhin fazl ü kemâli cümlenin malumudur. Mukaddem Cemiyet-i İlmiyye-yi Osmâniyye namıyla teşkil eden heyet-i Mecmû'a-yı Fünûn namında her ay bir eser neşir ederlerdi. Müşarünileyh dahi bu cemiyetin erkânından idiler. Bu cemiyet epeyce müddet devam etmiş ise de sonra metruk oldu. Mezkûr Nizwan hükûmeti bir küçük cemiyet-i İslâmiyye'den ibaret olduğu hâlde intizam-ı idaresine ve ahkâm-ı şer'iyyenin muhafazasındaki himmete gıpta olunur. Hudûd-ı şer'iyeye riayet olunduğu sahnda erbâb-ı cürm u cinayet kalîl olur. Çünkü kânun-ı ilâhiyenin icrasındaki tesir azîmdir.

76 Ağustos-Eylül 1864.

Sârikin kat'-ı yedine itina olduğu cihetle cezâ'ir-i mezkûrede sirkatin **(43a)** nedreti dahi bu davayı müeyyiddir. Müskiratın menine ve ecnebilerin dahi muvafakatine ne demeli. Niyet ve icra-yı hulûsa makrûn oldukta semerât-ı hasenesi iktitâf olunur. Hükm-i Kuran bâkîdir. Memul olmadık mahallerde hükm-i icrası lütuf u inayet-i Bari ve mucîze-i peygamberî idüğünde şüphe edilmez. Memalik-i İslâmiyye'den bu hususta mübâlât olunmayan mahallerin görülen müşkülatı hayır-ı mahz-ı daiyye-i adl olan şeriat-ı mutahharraya tevfîk-i muamelat edilmediğinden münbaisdir. Tevfîkât-ı ilahiye ekser istidada nâzır olduğundan tağyir-i nefis etmeyen kavimden nimet zail olmaz.

n m

Sadaretin Tebeddülü

Her ne sebepten ise Fuad Paşa bu aralık nazardan düşmekle kendisinden **(43b)** mühr-i Hümâyûn bi'l-istirdat Mütercim Koca Rüştü Paşa'ya ihsan buyrulmuştur, 21 (Muharrem [12]83). Şeyhülislâm Hüsameddin Efendi'nin salâh-ı hâli derkâr ise de sadr-ı sabıka münasebeti infisâlini mucip olmakla yerine sudûrdan Refik Efendi sadr-i vaktin tarif ve sevkiyle tayin buyrulan Refik Efendi müddet-i medîde Fetva Eminliğinde bulunarak iffet ve fekâhati ve vera' ü takvası müsellem zevattandır. Kendileri gayet vakur ve bir şey sual olunsa ser-be-ceyb-i tefekkür olarak andan sonra rıfkla cevap ita ederler idi. Filvaki acele cevapta hata vukuu ekser olacağından tefekkür mukteza ise de bunda dahi itidale riayet lâzımdır. Efendi hazretleri ise galiba bu hususta ifrat etmek gerektir ki, **(44a)** bu veçhile derya-yı tefekküre daldıkça sadr-ı esbak Kâmil Paşa zürafadan oldukları cihetle "Yine efendi hazretleri vahye müterakkib" diyerek latife ederler idi.

n m

Lağv edilen kavâ'im-i nakdîye yerine ihraç olunan esham-ı mâ'lûmenin senevî faiz ve re'sülmalleri için iki taksitte itası mukarrer olan iki milyon liradan nısfının tediyesi zamanı hulûl edip Fuad Paşa'nın mesleği ise hazine açığına yine istikraz ile kapatmak suretine münhasır ise de sadr-ı vakt Rüştü Paşa buna muhalif olarak zaten rüsumatça faize mukabil mahsus olan varidattan kifayet etmeyen miktarını bazı tasarrufat ve umum Ağustos maaşâtı ile bilâ-istikraz tesviye edip bu aralık Sırp emaretine Belgrad ile **(44b)** sair kıla'ın terkine dair zuhur eden meselenin halline dahi karar verilmiş ise de müşarünileyhin âdeti daima itirâzâtı dâ'î olacak bu misilli işlerde kendisini göstermemek mutadı olduğundan keyfiyetin ilanından evvel zemin ü zaman ile yolunu bulup istifa ederek yerine Âli Paşa sadrazam oldu. Fuad Paşa Hariciye Nezaretine kendisi dahi Rıza Paşa'nın azliyle Serasker tayin olunmuştur (2 Şevval [12]83).[77]

Sırbistan'daki kıla'-ı hakaniyeye dair Sadrazam Âli Paşa'nın ziyaretinde müteşekkil Meclis-i Vükelanın Şevval [12]83 tarihli mazbatanın hülasası:

Sırbistan'daki Kıla'-ı hakaniyenin bilhassa Belgrad Kale'sinin **(45a)** hâl-i hazırda tebaası Sırp milletine adem-i emniyeti ve memleketinin terakki-i rahat ve mamuriyetine ve mümanaatı müstelzem olmakta bulunduğundan bunların mahvıyla yerlerinin Sırp emaretine terki yahut hâl-i hazırlarıyla itası revâbıt-ı tabiiyet ve sadakati tekit eyleceğine dair Sırp beyi Mihal Bey tarafından gelen mektup üzerine keyfiyet Meclis-i Vükelada ariz ve amik müzakere ve tetkik olunarak ve Belgrad, Fethü'l-İslâm Böğürtelen, Semendire'den ibaret olan kılâ'-i mezkûreden yalnız Belgrad'ın kaleye benzediği mâ'a-zâlik bunun da diğerlerinin de bir gün fâide-yi maddiyeleri olmadığı cihetle Sırplıların bu bâbdaki istidalarının reddiyle gerek anlara gerek

77 7 Şubat 1867.

devletlere karşı birçok hatar ve tehlikeyi göze aldırmak hasebü'z-zaman münasip olamayacağına **(45b)** nazaran- kılâ'-yı mezkûrede bulunan asâkir müstahfiza-i İslâmiyyenin ipkasıyla nezaret ve kumandanın Sırp Bey'ine verilmesi ve bu suret tutturulamadığı takdirde - asker-i müstahfizanın İslâm ve Sırplı olarak muhtelit ve burçlarda Devlet-i âliyye sancağı ve Sırp bayrağı muallak olması şıkkı evvel emirde teklif olunup kabul ettirilemez ise şıkk-ı sâlis olmak üzere - kaleler kemakân kılâ'-i hakaniyyeden olarak kılıp ve burçlarına saltanat-ı seniyye ve Sırp bayrağı çekilip hıfz u idarelerinin Sırp beyliğinin zatına ihalesiyle müstahfız askerinin kaldırılması - bil-ittifak tercih ve ihtiyar ve birde Sırbistan dâhilinde Orta Kale'si karşısında kâin "Kastel" denilen ve derûnunda beş on nefer müstahfizi bulunan **(46a)** Küçük kale diğerleri adâdına dâhil olacağından anın dâhi hedmi tezekkür olduğundan ve Sırp Beyinden - mazhar olacağı müsaade-yı seniyyede mukabil- bazı teminat-ı kaviye alınmak lâzım olup mesela emaretin seksen yüz bin asker tedarik ve varidatının cüz-i a'zamını mühimmat ve eslihaya sarf etmesi caiz olamayacağından bunun bir yoluna konulması ve Belgrad'da Bulgar ve Boşnak fesedesinin Memalik-i Mahrusa'ya ifsada yol bulmalarının ve Sırp gazetelerinin Devlet-i âliyye aleyhine neşir ettikleri erâcifin daha bunlara mümasil fenalıkları külliyen men'ile mektubunda irat ettiği teminatının bir suret-i resmiyyeye konulması ve tecdit-i beraat-ı sadakat eylemek üzere kendisinin Dersaadet'e davet olunması lede'l-arz ve cereyan **(46b)** eden politika-yı hariciye hükmünce ve bazı mütalaa-yı mühimme iktizasınca salifü'z-zikr birinci ve ikinci şıkların teklifinden külliyen sarf-ı nazarla doğrudan doğruya üçüncü şıkkın cevâbnâme tastiriyle beyan olunmasına ve mezkûr küçük kalenin hedmiyle husûsat-ı sairenin ber-mucip-i mazbata icra-yı icabına 10 Şevval [12]83[78] tarihinde irade-yi seniyye sâdır olmuştur.

78 15 Şubat 1867.

n m

Zât-ı hazret-i padişahi muallimleri Hasan Fehmi Efendi'nin taltifiyle hakk-ı taallüme riayet ve haklarında izhar-ı hürmet ve mürüvvet buyurmak niyet-i hâlisânesine mebni Refik Efendi'yi iftâdan afv ile müşarünileyh Şeyhülislâm nasb buyurulur (7 Muharrem [12]85)[79] Hoca-yı müşarünileyh ders vekili iken [12]78[80] senesi Ramazanındaki derslerin birinde mukarrer bulunduğu hâlde hüsn-i takrir ve tahkiki rehin-i takdir-i âli **(47a)** olmakla muallimliğe intihap buyrulmuşlardır. Filhakika müşarünileyhin ilm ü fazileti müsellem ve veçhesi münevver bir pir-i lâzımü't-tevkir idi. Zât-ı Şahane yedi sene kadar müşarünileyhten tahsil ve ikmal-i usul u füru buyurdular. Esna-yı derste bazen taraf-ı şahaneden irat olunan es'ile ecvibesiyle beraber muallim-i müşarünileyh tarafından zapt ve tertip ve bir güzel risale tasnif irat edilmiştir ki, Beşiktaş saray-ı hümâyûnundaki kütüphanede mahfuz idi. Zât-ı şahanenin evâ'ilinde muallimleri Vidinli Hoca denilen meşhur zât olup anın vefatından sonra bir müddet tatil-i ders etmişlerdir. Badehu cüluslarında Hasan Efendi'den[81] telafi-i mâfât[82] etmiş oldular.

n m

79 30 Nisan 1868.

80 1862.

81 Zat-ı şahanenin evailinde muallimleri Vidinli Hoca denilen meşhur zât olup onun vefatından sonra bir müddet ders ta'til etmişler idi. Ba'dehu cüluslarında Hasan Efendi'den ders vekili huzurı hümâyûn derslerinde mukarrir iken bir dersde hüsni takrir ve tahkiki rehin-i takdir-i âli olmakla muallimliğe intihap buyrulmuşdır. Yedi sene kadar ondan tahsili usûlü fürug buyurdular. Dersde bazen taraf-ı şahaneden irad olunan es'ile ecvibesiyle beraber muallimi müşârunileyh tarafından zabt ve bir güzel risale tertib edilmiştir ki, Beşiktaş sarayındaki kütüphanede mahfuz idi. *Son Sadrıazamlar,* II, 594.

82 Eksiklerini giderme. (Hazırlayanın Notu)

Şura-yı Devlet ve Ahkâm-ı Adliye'nin Teşkili

Meclis-i Vâlâ umur-ı mühimme-yi devletin merci'i ve hukuka müteallik mevâdd-i **(47b)** cesîmenin dahi merkez-i temyizi hükmünde idi. Mevzuatı itibarıyla yekdiğerine mübâyin olan bu iki maslahat-ı azimenin tefriki ve icâbat-ı asriyyeye göre mehâkim tanzimi lâzım geldiğinden Şura-yı Devlet ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye teşkil olundu. Tuna Valisi Midhat Paşa Şura-yı Devlet'e ve Halep'ten gelen Cevdet Paşa Ahkâm-ı Adliye'ye reis oldu. Muahharen ahkâm riyaseti nezarete kalb olundu. Midhat Paşa Şura-yı Devleti yolunda teşkil ve memurlarını hüsn-i intihap eylemiş ise de Cevdet Paşa Babıali'de güya kimse yokmuş gibi Halep Mektupçularından celp ile Ahkâm-ı Adliye Baş kitabetine tayin ettirdiği Hâlet Bey su-i ahlak ve etvâr ashabından olarak ve daha sair bu misilli süfehâ sebebiyle Ahkâm-ı Adliyeyi mihver-ı matlupta ve âlât u edevatını yolunda tertip edemediğinden **(48a)** hala orası bozuk düzen gider. Cevdet Paşa'nın fezâil-i âliyyesine diyecek yoksa da devletlûnun ef'âl ve amali akvâline uymaz idi. Devlet ve halk ise bu misillilerin kavlinden ziyade fiilinden menfaat bekler. Biraz müddetten beri Midhat Paşa Bağdat'a Vali olup Şura-yı Devlete Kâmil Paşa getirilmiştir.

n m

Bir müddetten beri Girit Hristiyanlarının çıkarmış oldukları ihtilâlin esbabı Yunanlıların teşvîkat ve fesâdatından ibaret ve işin uzamasına ise devletlerin müdahalesi bu yüzden Yunanlıların şımarması sebep ve illet olup nihâyet Sadrazam Âli Paşa memuriyet-i fevkalade ile memur olarak Cemaziyülahır 1284[83] **(48b)** tarihinde Girit'e vusul bulmuş ve cezirenin idare-yi dâhiliyesine dair bazı nizâmat vaz' olmuştur ki keyfiyetin

83 1867.

tafsilatı müşarünileyhin bu bâbdaki mufassal lâyihası Kırmızı kitap namıyla neşr olunan muharrerât-ı resmîye mecmuasında mestur ve şayan-ı mütalaadır.

n m

Hariciye Nâzırı Fuad Paşa'nın arıza-yı vücûdiyyesi mani-i meşguliyet olduğundan beray-ı tebdil-i hava Yakacık'a naklinden dahi faide-mend olamamakla etıbbanın sevk ü delâleti üzerine İtalya'da[n] Nis'e azimet eylemiş ise de illet-i kalbiyesi teşeddüd eyleyerek 30 Şevval [12]85[84]'de orada irtihal ve naaşı Dersaadet'e getirilerek Yeni Cami'de bilcümle vükela ve saire hazır olduğu hâlde cenaze **(49a)** namazı eda ile Fazlı Paşa'da inşasına mübaşeret eylediği konak civarına defin ve sonra hafidleri tarafından türbe inşa olunmuştur.

" Âkil oldur gelmeye dünyâ metâ'ından gurur
Müddet-i devr-i felek bir demdir âdem bir nefes."[85]

Müteveffa-yı müşarünileyh Sivas'a nefiy ve orada vefat eden şair-i meşhur rical-i ilmiyeden Keçecizâde İzzet Efendi'nin oğludur. 1230/1814 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiyede ikmal-i tahsil edip çıktıktan sonra Babıali'de teşkil olunan Tercüme Kalemine müdâvemet ve sonraları umur-ı hariciyeye dair mesâlihde ibraz-ı liyakat ederek Petersburg sefiri ve amedci ve Sadaret Müsteşarı dahi olmuştur. Kendisi ve Âli Paşa meşhur sadrazam **(49b)** Reşit Paşa'nın manzuru olanlardandır. Natuk, fatin, dirayetkâr ve mültefit ve letâ'ife mail bir zât idi. Sadareti

84 13 Şubat 1869.

85 Şair Baki'ye aittir.

pek şaşaalı ve parlak idi. Fakat halk kendisine diyanet hususunda su-i zan ederler idi. Ve bir de alayişe ve tezyinata dahi meyli olup masrafı çokça bulunduğu ve zaten servetle meşhur olmadığı cihetle Şam hadisesindeki masârîfât-ı fevkaladesinin Sadaretinde bilâ-tetkik istihsal-i irade-yi seniyye ile kapatılmasından ve istikrâzâttan alınan komisyonlardan dolayı dahi menfaat-i zâtiyyesini iltizam ediyor zannını tevlit[86] eyledi. Ve bu cihetle nefret-i umumi kazanmış oldu. Filhakika Fransızlı bir bahçıvanbaşısı var idi şehrî elli lira aylık verir imiş. Vefatında o miktar maaş ile bahçıvanbaşı Saray-ı hümâyûna alındı. Bilirim sair masraflar **(50a)** ana göre[87] fakat kendisinin irfanı daire-i imandan hurucuna mani ve amalde kusuru ve tasannu ve riyaya adem-i tenezzülü ve serbestliği sû-i zanna bais olsa gerek. [88]Hatta Ramazanda bir gün Sadrazam ve Serasker olduğu hâlde takım ve dârâtıyla Beyazıt Cami-i Şerifine gelip hâlbuki kalabalıktan içeriye duhul kabil olmadığından son cemaat mahallinde iktida edeceği sırada arkasına dönüp yaverlere hitaben "namaza iktida ediniz" dedikte "abdestimiz yok efendim" demişler kendi de gülerek "kimin abdesti var" diyerek imama

86 İbnülemin'de tevellüd olarak geçmektedir. *Son Sadrıazamlar*, I, 185.

87 "Füad Paşa, natûk, dirayetkâr ve mültefit ve letaife mail bir zat idi. Sadareti pek parlak idi. Ârâyişe ve tezyinata dahi meyli olup masrafı çokca bulunduğu ve zâten servetle meşhûr olmadığı cihetle Şâm hadîsesindeki masarîfât-ı fevkaladesinin Sadâretinde bilâtedkik -i irade-yi seniye istihsal ile kapatılmasından ve istikrazatdan alınan komisyonlardan dolayı dahi menfaat-i zâtiyyesini iltizam ediyor zannını tevellüd eyledi. Ve bu cihetle nefret-i umûmi kazanmış oldu. Fransalı bir bağçevanbaşısı var idi şehrî elli lira aylık verir imiş. Vefâtında o mikdar maaş ile bağçevan Saray-ı Hümâyûna alındı. Sair masraflar ana göre" *Son Sadrıazamlar*, I, 185.

88 İbnülemin "Kendusuna diyanet hususunda sui zannederler idi." kısmını Hatırat'ın diğer kısmından metnine ekleyerek almıştır. "Kendisine diyânet husûsunda su-i zan ederler idi… İrfânı dâ'ire-i imandan hurûcuna mâni ve a'malde kusuru ve tasannu ve riyaya adem-i tenezzülü ve serbestliği su-i zanna bâ'is olsa gerek. *Son Sadrıazamlar*, I, 179.

Sadrazam ve Serasker iken bir remazan günü debdebesiyle Bayezid Camiine geldiğinde galebelikden içeriye girmek kâbil olmadığından havlide son cemaat mahallinde nemaza dururken arkasındaki yaverlere nemaz kılmalarını söyler, "Abdestimiz yok" derler. Paşa gülerek "kimin abdesti var" diyerek imama iktida eder. İşte bu dürlü sözleri, laitfe olarak söylese de -esasen halk arasında tezkiyesi bozuk olduğundan -işidenler küfrüne hükmile teşni' ve teşhir ederlerdi. *Son Sadrıazamlar*, I,179.

uymuş olduğu mervîdir. İşte bu gibi hıffet ve mülâtafesi lisan-ı avama düşmesine sebep olabilir. Vefatında sinni 56 raddelerinde idi.(Tecâveze'llâhu an-seyyiâtihî). "Gafil geçirme fursatı kim bağ-ı âlemin / Gül devri gibi devleti nâ-payidardır".[89] **(50b)** Muharrerât-ı resmiye-i matbuada Girit hadisesinden dolayı ecnebiler ile mükâleme ve muhaberatı ve müdafa'âtı sarf-ı mesai etmiş olduğu görülür.

n m

Galatasaray'ı tamir ve tanzim olarak seksen beşte Mekteb-i Sultani ittihaz olunmuş ve fukara ve bikes bulunan etfâl için dahi Bahriye ferîkânından Maşuk Paşa'nın civar-ı Sultan Selim-i Kadim'deki arsasına Darüşşafaka namıyla bir mektep inşasına mübaşeret ve ikmal edilmiş olduğu misilli Sultanahmet civarında Mekteb-i Sanayi dahi teşkil kılınmıştır.

n m

Sâhib-i kanun Sultan Süleyman-ı merhumdan beri Yemen ve havalisi zir-i irade-i Osmaniye'de bulunup fakat merkeze ba'îd **(51a)** ve bazen gaileli zamana müsadif olduğu cihetle San'a gibi derûn-ı memlekette olan mahallere icra-yı nüfuz edilemezdi. Sonraları Yemen eyaleti Hudeyde ve bu misilli sevahile münhasır kalıp Aden dahi muzâfât-ı Yemen'den iken Devlet-i âliyye'nin ruhsatıyla İngiltere'nin kömür deposu inşa ve ışık peyda etmesi ve cânib-i Hükûmet-i Seniyye'den müsamaha edilmesi sebebi ile

89 Bâki'ye ait olan bu şiir şu şekilde geçer.
Gâfil geçirme fursatı kim bâg-i âlemin
Gül devri gibi devleti nâ-pâydârdir
Eyyâm-i zühd ü mevsim-i zerk u riyâ degil
Hengâm-i ayş û işret ü geşt ü güzârdır.

İngiltere Devleti'ne geçmiş idi. [1]287 senesinde şeref-sünûh eden emr u irade-i seniyye mucibince miktar-ı münasip asker teçhiz olunup Redif Paşa kumandasıyla bahren Asîr'in Kunfede iskelesine sevk edilerek oraları taht-ı intizama aldığı gibi San'a imamı dahi kaleyi teslim eylemiş ve Yemen vilayeti tamamen ke'l-evvel zir-i irade-i Devlet-i âliyyeye alınmıştır. Ancak İngiltere'de kalan Aden ile Yemen arasında "Lahic" denilen **(51b)** mahallin şeyhini İngiltereli himaye ve istiklâlini iltizam etti ki pek haksızdır. Lakin ne çare!

n m

Zât-ı hazret-i Padişahi Avrupa seyahatinde Viyana'yı dahi ziyaret eylediği cihetle Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef de bilmukabele [29 Ekim 1869] tarihinde Dersaadet'e geldi. Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu mabeyin dairesinde kendilerine münasip mahal tahsis olundu. Haklarında ihtirâmât-ı faika ifası sırasında bir gün Padişah mihman-ı muhteremlerini birlikte alıp Sultaniye İskelesi'ne ve oradan karşılarında Âli Paşa olduğu hâlde sağda İmparator ve solda Padişah araba-süvar olarak Beykoz çayırına iskeleden **(52a)** giderken çayırın vasatında sağ tarafta dağ eteği cihetinde mukaddemce inşa ve ihzar olunan kasr-ı bî-kusura şeref-bahşâ oldular. Orada asâkir-i şahaneye bir resm-i geçit icra ve cânib-i imparatorîden askerin harekât-ı intizam-kârîsine dair takdîrât ve tebrîkât inbâsından sonra akşam taamını vükela ve süferâ ile birlikte Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa merhumun asârından olan Beykoz'daki kasr-ı malûmda bade't-tenâvül gece üç kararlarında mu'âvedet buyruldu. Esna-yı taamda ve bahren avdet-i hümâyûnda Beykoz koyunun ve Boğaziçi'nin iki tarafında icra olunan sanayi-i nariyenin keyfiyât-ı safâ-bahşâsını takrir ve tabir mümkün değildir. Badehu İmparator-ı müşarünileyh memleketine azimet eyledi. Fransa İmparatoru Napolyon kendisi gelemeyerek **(52b)**

mukabeleten İmparatoriçe Öjeni'yi gönderdi. Ana dahi Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu tahsis olunarak hakkında Avusturya imparatoru için olunan ihtirâmât maa-ziyade ifa kılındı. Hazret-i Padişah müşarunileyhâyı dahi bir gün kasr-ı mezkûra götürdü. Ve arabadan nüzulde alafranga sol koltuğuna girip kasra çıkardı. Sağ canibine aldı. Ve resm-i geçit vesaire ber-sabık icra ve avdet olundu. Dersaadet'te aleni olarak Padişahın bir kadını koltukladığı birinci defa olmak üzere görüldü. Pek çok kadın ve erkek ile Beykoz çayırı dolu idi. Alafranga zatlar bu hâli takdir eylediler. Çünkü devletin Avrupa medeniyetine meyli epeyce vakitten başlar ise de bu misilli âsâr ile de teeyyüt etmiş olur.

n m

(53a) Sadrazam Âli Paşa umur-ı dâhiliye ve hariciye ile iştigal etmekte ve mukaddema Karadağlının tecâvüzâtına sükûnet gelip hâliyle durmakta ve Girit gailesi dahi nizâmât-ı cedide ile idare edilmekte ise de Rusya devleti meşhur Petro zamanından beri tebaa-i gayr-i müslimeyi hâl-i sulhta dahi sefir ve konsolosları marifetiyle daima ve müstemirren ifsat ve devlet-i metbûaları aleyhine teşvikten hâli olmadığı misilli Rusya dâhilinde teşekkül eden ittihat-ı İslav komiteleri vâsıtasıyla Tuna vilayetine gönderilmekte olan müfsitlerin dahi ardı arası kesilmemekte idi. Hatta bir aralık yine birtakım ehl-i fesadın vürudu haber alınarak Şûra-yı Devlet Reisi Mithat Paşa memuren Bulgaristan'a gönderilerek bazı muamele-i şiddet-kârâne ile işin önü alınmış ise de komiteler fırsat gözetmekten hâli değil idiler.

(53b) Bu aralık Fransa devleti politikaca merkeziyet hâlini iktisap edip Napolyon dahi kendini bir tefevvuk mertebesinde tutarak nüfuzunu yürütmekte, Prusya da kesb-i kuvvet eylemekte iken beynleri bozulup Napolyon kemâl-i gurur ile ilan-ı harp ederek mağlup ve Prusya Almanya İmparatorluğu itibarıyla mertebe-i ulyaya sâ'id olmuş idi. Rusyalı böyle bir

fırsatı fevt etmeyerek İngiltere'ye müracaatla Paris Muahedesindeki Bahr-i Siyah donanması tahdidinin ilgasına dest-res oldu. Çünkü İngiltere Devleti hem-civar ve müttefiki olan Fransa İmparatorluğunun düşmesiyle yalnız bir şey yapamayacak bir hâlde idi. Yani Almanya devleti Fransa vakasında Rusya'nın bî-taraflığından istifade eylediği ve bu sebeple doğrudan **(54a)** doğruya kendine muzır olmayan hususlarda Rusya Devletinin rızasına ve menfaatine hizmette kusur etmediği ve Avusturya hâl-i sükûnette ve Fransa kesb ettiği zaaf ile beraber Rusya'ya karşı pek müsait politika ibrazıyla onu kazanmaya ve Almanya'dan gördüğü zararların tazmini yolunu aramağa itinada idüğü cihetlerle Devlet-i âliyye lehine muavenet İngiltere'ye münhasır gibi kalmıştı. Binaenaleyh ahitname-i mezkûr bu sebeplerle tadil edilmiş oldu. Sadrazam Âli Paşa durendiş ve meydanda olan etvâr ve ahvalden pek mütevahhiş olduğu hâlde mütalaa-i encam ile nihâyet mizacı tagayyür ve günden güne zaafı tezayüt ederek (1288/1871) tarihinde dar-ı bekaya intikal eyledi.

(54b) Merhum Divan Kaleminden Tercüme Kalemi açıldıkta oraya naklederek pek genç iken Divan-ı Hümâyûn Tercümanlığına irtifa eylemiş ve sefaret memuriyetlerinde bulunmuş ve meşhur Reşid Paşa'nın müstashibi olmuştur. Âli Paşa'nın iptidaki sadareti müşarünileyh Reşid Paşa'nın sevkiyle olduğu ve kendi perverdesi bulunduğu hâlde sonraları Reşid Paşa'da iğbirar hâsıl olmuştur. Hatta Reşid Paşa'nın Mâbeyn-i Hümâyûna takdim eylediği tezkire ve layiha-i meşhûresinde Âli Paşa hakkında şikâyetle Reşid Paşa der ki: (Müsavat ferman-ı âlisindeki müsâ'adât-ı fevkalade mücerret Avrupa'ca memdûhiyet kazanmak makâsıdına mübtenidir). Mukaddem Avrupa'ya giden meşhur Ziya ve Kemâl ve Ali Suavi vesaire birtakım gazeteler neşrederler idi. Bu gazeteler Dersaadet'e gelerek herkes kıraat eder ve her ne kadar bunlar memnu **(55a)** ise de nasılsa yine gelir ve cümle memurin vesaire bi'l-iltizam okumaya heveskâr olur idi. Ekserinin ceplerinde eksik değil idi. Âli Paşa'ya ve Fuad Paşa'ya tahkirâta dair pek çok şeyler

yazarlar idi. Müşarunileyhimâ elbette bunları okur müteessir olurlar idi. Âli Paşa'nın Girit memuriyet ve icraatına dair tezyifi müştemil Ziya'nın Zafernâme'si vardır. Ziya burada iken Derviş Mehmed namında bir herif vardı. Her daireye girer çıkar bilmedik yok gibidir. Ziya'nın talimiyle bir Cuma, merkum Âli Paşa'nın yalısına kara tarafından duhul eder. Paşa da yalının verâsındaki kasra çıkar iken kapı önünde Derviş'e bit-tesadüf mahut Âli Paşa'nın yüzüne bakmaya başlar. Paşa da "bir ifadeniz mi var" der. Derviş de "sana, atana ibne **(55b)** diyorlar" diye sırıtmaya başlar. Paşa da başını iki tarafa sallayarak "sana bunu talim edeni biliyorum" diyerek çekilip gider. Bu herif Amasya'da Gümüşköylü bir kimsedir. Arkasında başlıklı bir aba ve kış ve yaz başlık başında öyle gezer. Ve kime gelse bu hâl ile gelir ve politikadan vükela ve sair memurların ahvalinden bahseder. Bakılsa sözleri ekser doğru ve kendisi anlayışlı, vaktiyle cemaate ve bilhassa şitâ ve sayfta sabahleyin namaza müdavim ve azimdir. Ve çok vakti sıyâmla geçer fakat pek bitli olduğundan gittiği dairede hademe takımı odalarına kabul etmezler ve şikâyet ederler. Burasını kendi dahi müdrik olduğu cihetle izbe bir yer bulup orada geceyi geçirir. **(56a)** Yaz ise binek taşının bir tarafında abasıyla uykuya dalıp erkenden kalkar ve camiye gider. Böyle izzet-i nefse galebe etmiş ve cefakeş bir adam idi. Sonraları memleketine gönderildi. Merhum-ı müşarünileyhin cenazesi Bebek'teki yalısından Sirkeci iskelesine ve oradan Bâbıâli caddesiyle Süleymaniye Cami-i Şerifine nakil ile namazı kılındıktan sonra mihrabın sağ cihetine mütesâdif hazireye defnolunmuştur. Fuad ve Âli Paşalar aleyhinde mezkûru'l-esâmî heriflerin bu kadar yürümesi kâin-i hükûmet-i keyfîye cânibdarı olduklarına tariz olup Avrupa devletlerinde olduğu veçhile hükûmeti ârâ-yı umûmiyeye tevfîk etmek isterler. Davaları zahirde bu mesele idi. Lakin böyle esir-i **(56b)** nefs ü hevâ olan müfsitlerin niyetleri garazdan salim olamadıktan maada maksatları hayır bile olsa neticesi fitneyi müeddî olan akvâl ü ahval şer'an ve hikmeten mat'ûn ve makdûhdur. Kemâl'in inşası ve Ziya'nın şiir

ve kitabeti makbul ve memdûh ise de sonraları bulundukları memuriyetlerde kâlleri gibi fiilleri görülemedi. Ziya'nın Amasya mutasarrıflığında maslahat görmek yolunda ta'addiyâtı[90] meşhurdur. İmara dair bazı asar vücuda getirmişse de onlar da mahvolmuştur. Zulüm ile âbâd olan ahiri viran olur. Muamele-i keyfiyyeye mu'teriz olan yadigârın icraat-ı keyfiyyesini ahaliden çok dinledik.

n m

(57a) Sadaret-i Mahmud bin Necib Paşa

Âli Paşa merhumun hastalığı imtidad ederek sıhhatinden kat'-ı ümit olunmasına ve galiba kendisi dahi bu hâli derk etmiş olmasına mebni padişah ile kable'l-vefât mülakatı arzu etmiş ve bir yevm-i mukarrerde saraya gelmiş olmakla sarayın yukarı katına paşa-yı müşarünileyhin çıkması meşakkati ve itabı mucip olacağından Zât-ı Şahane orta kata nüzul ile orada paşayı kabul eylemiştir. Beynlerinde ne gibi mükâleme vuku bulduğu malum değilse de kendinden sonra Mahmud Paşa'yı sevk eylediği mervîdir. Burası sahih ise bu cihetten ve yahut Mahmud Paşa zaten Bahriye Nezareti'nde bulunuyor idi; Padişahın sefâ'in-i harbiyeye merakı olduğunu anlayıp mizaç-ı âliye tevfîk **(57b)** muamele eylemesi sebebinden sadarete nasbı musammem imiş ki Âli Paşa'nın vefatı sabahleyin ihbar olundukta Mahmud, Başkâtip Emin Bey vâsıtasıyla Bebek'te kâin sahil-hanesinden Mabeyne-i Hümâyûna celp ile Müftü Hasan Efendi dahi gelmiş bulunduğundan Paşa-yı merhumun cenazesi mürur ettikten sonra ber-mu'tad alay ile sadr-ı benâm ve cânib-i yesârında müftü-i enam birlikte Babıali'ye bi'l-vürut Başkâtip Emin Bey'in getirmiş olduğu hatt-ı hümâyûn arz odasında kıraat ve

90 Anlamı: Zulüm ve haksızlıklar. (Hazırlayanın Notu)

işâat olundu (22 Cemaziyülahır sene [12]88/1871). Hariciye Nezareti Âli Paşa uhdesinde idi ana dahi yine Âli Paşa perverdelerinden Server Paşa tayin olundu.

Sadr-ı cedit ve mücedded hatt-ı hümâyûnun ariza-i cevâbiyesini ber-ka-ide (**58a)** Emin Beyle gönderdikten sonra kendisi dahi arz-ı teşekkür etmek üzere Mabeyn-i Hümâyûna gitmiş ve akşam dahi olmakla herkes dağılmıştır. Aklâm-ı şahane hulefâsı zabit ve âmirleriyle beraber kıyâmen icra oluna gelen tebrik kaidesinden sarf-ı nazarla zabitleriyle beraber takım takım hulefâ arz odasına gelip ikamet eyledikleri haber verilerek Zât-ı Sadrazamı dahi gelip makamına kuûd ile cümleye iltifat ve bazı vesâyâ ifa ve bu veçhile tecdit-i usûl eyledi. Âli Paşa merhumun Girit'ten avdetinde Avni Paşa oranın kumandasında kalmış ve badehu seraskerliğe memur olmuş idi. Yemen Vilayetine memur olan Esad Paşa gitmek üzere vapura râkib olduğu anda yaver-i mahsus ile Mabeyn-i Hümâyûna (**58b)** celp ve Seraskerliğe tayin buyrulmuştur (26 Cemaziyülahır sene [12]88).[91] Şeyhülislam Hasan Efendi nezd-i âlide mer'i ise de oğluyla damadı kendisini bazı mertebe lisana getirmiş olduklarından ve sadrazam ise ıslah-ı âleme mukayyet ve böyle bir ser-rişte ele geçirmiş olduğu hâlde zaten o makama mutemedi olan bir zatı nasb ettirmek için böyle fırsatı fevt etmek ihtimali olmadığından vuku bulan arz ve istirhamı üzerine Hasan Efendi azl ve sadr-ı Âlinin öteden beri me'luf olduğu Molla Beylikle meşhur Ahmet Muhtar Bey nasb buyrulmuştur (2 Recep sene 1288)[92]. Avni Paşa, Âli ve Fuad Paşalara intisap etmiş bulunduğundan ve nazarında Sadr-ı cedit hafif görülmekte olduğundan Mahmud Paşa kendisinden hoşnut olamayarak onu (**59a)** memleketi olan Isparta'ya ikamete memur ettirmiş ve Avni Paşa temaruz etmişse de Mâbeyn etıbbasından Macar Ömer Bey gönderilerek muayene ettirilip

91 12 Eylül 1871.

92 17 Eylül 1871.

gitmesinde mani görülmemekle bi'l-ısrar gönderilmiştir. Bu sebeple mir-i mumaileyhe Avni kin bağlamıştır. Mütercim Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Riyasetine getirilip oradan infisâl eden Şirvani dahi biraz sonraca Amasya'ya nefyedilmiştir.

Kable't-Tanzimat sadrazamlar def'-i rukebâ niyetiyle bazılarını nefiy ve idam ettirdiklerinin vukuu çok ise de elli beşten sonra yok idi. Binaenaleyh Şirvanlı ve Avni Paşaların nefiylerine sebep makul olsa bile herkesçe malum olmadığından bila-muhâkeme teb'îdleri hoş görülmedi. Başkâtip Emin Bey'den Sadrazam **(59b)** emin olamadığından azl olundu ve Mabeyn Kapı-çukadar-ı Evveli Mahmud Efendi dahi Emin Bey'le sadr-ı merhumun beynlerinde vâsıta-i muhabere olduğundan o da hizmetinden tard olundu. Başkitâbete ikinci kâtip Hilmi Efendi getirilip ikinci Şevket ve üçüncü Muhtar ve dördüncü Fâzıl Beyler oldu. Abd-i âciz Havale Cemiyeti Başmümeyyizi idim. O gün Mabeyn-i Hümâyûn Kapı-çukadarı vâsıtasıyla Mabeyn-i Hümâyûna celp ve beşinci kitabete tayin olundum. Cülûs-ı Hümâyûndan sonra Başkâtip Emin Bey'e halef ve yine selef olan Mustafa Efendi sevkiyle zikr olunan Şevket Bey ve Muhtar Efendi Mabeyne alınmış idi. Bunlardan Şevket Bey Şura-yı Devlet'e ve Muhtar Efendi Divan-ı Ahkâm-ı Adliye azalıklarına tayin olunduklarından (**60a)** ve her ne kadar üst tarafımızda Fâzıl Bey varsa da ikinci kitabet vazifesi bittabi abd-i âcize müntekal olduğundan Hazine-i Hassa Mektubî Kalemi Mümeyyizliğinden alınan İzzet Bey ve badehu Kapıcılar Kethüdası Musa Ağa'nın mahdumu Hasan Bey[93] dahi alındığı cihetle Fâzıl Bey'le beraber cümlemiz dört kâtip idik.

Müşarünileyh Emin Bey'in Maliye'den mazbut Yanya cihetlerinde bir çiftliği kapatma suretiyle uhdesine geçirdiğini Sadrazam telhis etmekle Kıbrıs'a nefy olundu. Zaptiye Nezareti'nden munfasıl ve sadr-ı merhumun

93 Sivas Valisi iken () tarihinde vefat eden vüzeradan Hasan Hilmi Paşa'dır.

müntesiplerinden Hüsnü Paşa'nın dahi bazı su-i ahvaline dair Meclis-i Vükelaca müzakere cereyanında Kâmil ve Mütercim Paşalar canibinden "bila-hükm zanniyat üzerine gidilemez" yolunda vuku bulan itirazdan **(60b)** münfail olarak şikâyet etmekle infisâlleri vuku buldu. Sadrazam "Ser-kurenâ Ziver Bey'den emin değilim, bazı maruzat ve ifâdâtım şayi oluyor, kapı önünde bekleyen babayani bir bendeleri olmalı" diyerek vaki olan şikâyetine "civanî daha iyidir" denilmeyerek Kuşçubaşı Hurşit Bey'in lihyesi tıraş ettirilerek Ser-kurenâ nasb olundu. Çünkü Sadrazamları Şeyhülislâmları ve sair vükelayı huzura ya Başkâtip veyahut Ser-kurenâ çıkarıp kapı önünde dahi yalnız onlardan biri beklemek âdet idi. Zât-ı sadr-ı azamide fevka'l-gaye faaliyet görülmekte idi. Rumeli'ye ve Anadolu'ya ıslahat fermanları neşr ve jurnalciler irsal ve memurinin ahvali tahkik olunup iktizasına göre **(61a)** azl ü tebdil olunmakta ve fakat kesret-i tebeddülattan bazıları nâ-hoşnut olmakta idiler.

Bu aralık gerek eşhas gerek maâşâtça tenkîhât olunduğu sebebiyle mutazarrır olanlardan bir takımı da münfail olmak tabii idi. Vilayet ve Şura-yı Devlet ve Ahkâm-ı Adliye teşkilatı karîbü'l-ahd olup tayin olunan memurlar ve tertip olunan maaşlar dahi tensîb-i vükela ve irade-i seniyye ile olmuş iken az vakitte muvazenenin tadili için tertibat-ı sabıkanın ihlâli icap etmiş ve niceler açıkta kalmıştır.

Şu aralık mevcut konsolideye yirmi milyon daha ilâve edilerek Hazine-i Celile'ye bir vüsat-ı muvakkate gelip Üsküdar'dan İzmit'e kadar dahi **(61b)** bir demiryolu vücuda getirilmiş ve buna karşılık olarak evlâdiyet şartıyla bazı esham da çıkarılmış fakat Âli Paşa Sadaretinde Dersaadet'ten Edirne'ye kadar yapılan demiryolun şeraitinde pek muzır şeyler olduğundan o dahi tadil olunup ondan dolayı Mâbeyn-i Hümâyûn cânib-i vükeladan ve sair sunuf-ı râiyân ve bendegân taraflarından arz-ı şükrâniyyet edilmiş idi. Garibi bu ki: Mahmud Paşa'dan sonra anın tadilini Âli Paşa mukavelesinden muzır addederler idi. Bu istikraz pek ehven yapıldığından ve cânib-i

Sadaretten komisyon alınmadığından şu hizmete mukabil taraf-ı şahaneden Mahmud Paşa'ya yüz bin lira!! İhsan buyrulduğu Ser-kurenâ Hurşit Bey bâ-irade-i seniyye tebşir edip Mahmud Paşa'nın Serkurenâ'ya beş bin lira ihdâ **(62a)** eylediğine dair olan istidasına da müsaade-i seniyye şayan buyrulmuştur. Padişahlar tarafından vükelaya istifsar-ı hatır ve yahut iltifat vukuunda vâsıta olanlara ve Sadaret ve Müftülük ve sair tebeddül hatt-ı hümâyûnlarını ve vezaret menşurlarını isal edenlere ber-mûceb-i teşrifat mebâliğ-i mâ'lûme ve sair hediye itası mu'taddır. Hâk-pâ-yı Hümâyûndan bade'l-istîzân o şey vâsıta olana verilir.

Âli Paşa merhumun son sadaretinde Şura-yı Devlet riyasetinden Midhat Paşa infisâl edip Bağdat'a vali olmuş idi. Ordu müşirine söz geçiremeyip Tuna'daki gibi işgüzarlık ibrazına mevâni zuhur etmekle asker kumandasını dahi Valilik ile birleştirilmek hususunu inha etmiş ise de Serasker Avni'nin muhalefeti sebebiyle yürütememiş **(62b)** ve ol vakitten beri Bağdat Vilayetine rağbeti kalmamış ise de istifa da edememiş idi.[94] Âli ve Fuad Paşa göçüp ve o devirler geçip Avni ve Şirvani gibilere dahi seyahat verilip sadr-ı zaman ise esip savurup Midhat Paşa Bağdat'tan dürbün-i ferasetle tamam Dersaadet'te bulunup da külah kapma sırası olduğunu görünce istifaya kıyam ve sadrazam da tehevvürle hemen azlini iltizam etmekle Dersaadet'e geldi.[95]

94 Midhat Paşa, ordu müşirine söz geçiremeyüb Tuna'daki gibi hizmet ibrazına mevani zuhur etmekle asker kumandasını dahi Valilik ile birleşdirilmek husûsunu inha etmiş ise de Serasker Avni Paşanın muhalefeti sebebiyle yürüdememiş ve ol vakitden beri Bağdat Vilayetine rağbeti kalmamış ise de istifa da edememiş idi. *Son Sadrıazamlar*, I, 323.

95 Âli ve Fûad Paşalar göçüp ve o devirler geçüb Avni ve Şirvani gibilere de seyahat verilip sadr-ı zaman (Mahmud Paşa) ise esip savurup Midhat Paşa Bağdad'dan durbîni firasetle temam Dersaâdetde bulunup da külah kapmak sırası (!) olduğunu görünce istifaya kıyam ve sadrı azam da tehevvürle azlini iltizam etmekle Dersaadete geldi. *Son Sadrıazamlar*, I, 325.

n m

Midhat Paşa'nın Sadareti

Midhat Paşa geldikten sonra Serkurenâ'ya bi'l-vâsıta bazı ihtârâtta bulunup zaten dahi ülfetleri olduğu rivayet olunur. Sadrazam vehm ve sui-zannı galip bir zât olup Midhat'ın Dersaadet'te **(63a)** ikametini tecviz etmeyerek Edirne Vilayetine memuriyetini arz ile irade-i seniyyesini istihsal eder. Bu misilli vülât ve süferâ veyahut memuriyet-i fevkalade ile dışarı gidecek zevat-ı kiramın li-ecli'l-veda huzur-ı âliye müsûlleri kaide-i müttehizeden olduğundan Midhat dahi bade'l-istîzân bir yevm-i malumda hâk-pâ-yı Şahaneye yüz sürdükte umur-ı devlete dair bazı kelâm esnasında söz Sadrazamın icraatına intikal ettikte müşarünileyh sırasını bularak Mahmud Paşa'nın mesâvîsinden pek çok bahseder. Midhat avdet eyledikte Zât-ı Şahane Ser-Kurenâ Hurşit Bey'den dahi bu bâbda istifsar-ı hâl ederek o da Midhat Paşa'nın maruzatını teyit etmekle akşamüzeri **(63b)** mühr-i hümâyûn Ser-Kurenâ marifetiyle Mahmud Paşa'dan istirdat olunduktan sonra gece dahi Hurşit Bey infisâl eder. Çünkü mir-i merkum bir müddet Mahmud Paşa'nın lehinde idare-i kelâm eylediği hâlde muahharen dönüp de Midhat Paşa'ya mürevviç-i mâ-yeşâ olması garazkârlığına haml ile hakkında infial-i şahane zuhura gelerek matrut oldu.[96]

96 Midhat Paşa İstanbul'a geldikden sonra Ser-kurenaye [Hurşid Bey] bilvasıta bazı ihtaratda bulunub zaten dahi ülfetleri olduğu rivayet olunur. Sadrıâzam vehm ve sui-zannı galib bir zat olup Midhatin Dersaadetdte ikametini tecviz etmeyerek Edirne Vilâyeti'ne memuriyetini arz ile iradei seniyyesini istihsal eder. Kaidei müttehazeden olduğundan Midhat Paşa dahi badelistizan hakipayı şahaneye yüz sürdükde ümurı devlete dair bazı kelâm esnasında söz, Sadrı âzamın icraatına intikal ettikte müşarun ileyh sırasını bularak Mahmûd Paşanın mesavisinden pek çok bahseder. Avdet eyledikte zatı şahane, Hurşit Beyden dahi istifsarı hâl ederek o da Midhat Paşa'nın maruzatını teyid etmekle akşamüzeri möhr-i hümâyûn Hurşid Bey marifetiyle Mahmud Paşa'dan istirdad olundukdan sonra gece dahi Hurşid Bey infisâl eder. Çünkü mîri muma ileyh bir müddet Mahmud Paşanın lehinde idarei kelâm eylediği hâlde müahharan dönüp de Midhat Paşaya mürevvici mayeşa olması garezkârlığına haml ile hakkında infiali şahane zuhura gelerek matrûd oldu. *Son Sadrıazamlar*, I, 327.

Ertesi gün mühr-i hümâyûn Midhat Paşa'ya ihsan ve ber-mu'tad Sadareti ilan olundu. (25 Cemaziyülevvel [12]89)[97].

Serkurenâlığa Midhat Paşa Mâbeyn-i hümâyûn kâtiplerinden birinin intihabını edip padişah dahi İzzet Bey'i ihtiyar buyurmakla mumaileyhin rîş-i pür-teşvişi bi'l-izale makam-ı kurbiyete irtikâ eyledi. Mâbeyn kâtipliğine dahi müntesiban-ı Sadaretten Nâmık ve Hamdi **(64a)** Efendiler memur buyruldu. İkisi dahi terbiyeli zatlar idi. Bir haftadan sonraca sadrazama ihsan buyrulan murassa nişan-ı âli-i Osmaniyi ser-kurenâ isal eylediğinden yedi yüz elli lira takdîmesi bade'l-istizan Serkurenâ'ya verildi. Serkurenâ İzzet Bey zararsızca bir adam ise de şimdiki bulunduğu meslekten yetişmemiş olduğundan huzura duhul ve huruçta mehabet-i şahaneden lerzan ve zir u bâlâyı ve akl u idrakini gaip ederek yolunda arz ve ifade-i kelâmdan aczi nümâyân ve bu yükün bargîri olmadığı müstebân olmakla yine merhameten lihye-i mübareği kendisine iade ve ihsan ve eski memuriyetiyle de şâdân kılındı.[98] Ve yine Ser-Kurenâ Ziver Bey oldu.

Bundan sonra Şirvani ve Avni Paşalar da birer birer vürut eyledi. **(64b)** Şirvani Orman'a memur olduysa da sonra oradan Evkaf Nezareti'ne geldi. Bu aralıkta Mahmud Paşa aleyhinde olanlar gazetelere bazı istihzaya dair şeyler yazarlar idi.

97 31 Temmuz 1872.

98 İzzet Bey meclis-i maliye azasından olduğu halde muahharen vefat etti. Kitap meraklılarından ve erbâb-ı malumattan idi. Müşarünileyhin ahibbasından bir zata o zatın da fakire naklettiğine göre: ser-karin iken - müntesiplerinden bulunduğu - Sarıyerli meşhur Hoca Sadık Efendi bir kış gecesi kendisini Sarıyer'deki hanesine davet etti. Müşarünileyh de nısf-ı leylde kayıkla Beşiktaş'tan oraya gider. Hoca Efendi cübbesini başına çekmiş, önüne bir toprak mangal alarak oturuyormuş. Müşarünileyh yanına girince "İzzet şimdi git padişaha söyle, Midhat denilen laîn başına işler açacak. Sonra pişman olacak ama iş işten geçecek. Şimdiden çaresine baksın" der. İzzet Bey padişahın gazabından ürkerek ve Midhat hakkındaki teveccühünü düşünerek bu meseleyi arz edemez. Maa-zalik fırsat buldukça Midhat'ın aleyhinde söylenmeye başlar. Midhat ise ser-karînin başına bir iş çıkaracağını teferrüs ederek padişaha istirham ile azlettirir.

5 Ramazan [12]89'da Şeyhülislam Ahmed Muhtar Bey infisâl ve yerine Turşucu-zâde Ahmet Muhtar Efendi ittisal ile iştiha-bahş-ı arzu-yı nevâl oldu. Müftü-i lâhik Ayasofya'da dersiam idi. Huzur Dersinde takriri takdir ve Yusuf İzzeddin Efendi'nin bir aralık tedrisi memuriyetiyle de be-kâm ve tesrîr buyrulmuş idi.

Sadrazam Midhat Paşa selefi Mahmud Paşa'yı Kastamonu Valiliğine tayin ettirmiş idi. Mahmud Paşa merkez-i vilâyete vardıkta Şişman Said'i orada defterdar bulmuş. Bu Said Efendi **(65a)** Bahriye muhasebecisi iken Mahmud Paşa Bahriye Nezaretine geldikde "cismen ve hâlen eskal bir herif" diyerek beğenmeyip azlettirmiş, Said Efendi'nin ise azilden haberi olmadığı hâlde akşamüzeri nâzırın odasına gelip "bir emriniz var mı?" diyerek oturdukta Mahmud Paşa midesinden şikâyetle cebinden bir hap kutusu çıkarıp nef'ini hikâyet ederek Said Efendi'ye yutmak üzere bir tane verip Said Efendi de yutup badehu hanesine geldikde azli ihbar edilmiş olduğundan "Meğer nâzır bize hapı yutturmuş haberimiz olmadı" diye nakleyledikden sonra Mahmud Paşa sadarete geldikde Said Efendi'yi Kastamonu'ya defterdar tayin ettirmiş, mumaileyh dahi kendisine teşekküre gittikde ne vakit azimet edeceğini sormuş, bu da "erbain içindeyiz biraz havaların küşayişine **(65b)** intizar ediyorum" der demez "ben öyle hava falan bilmem memuriyetine hemen git yoksa mesul olursun" tarzında bir çıkış eylemiş ki mumaileyh "oda başıma yıkıldı zanneyledim birtakım züvvâr da mevcut idi pek mahcup oldum" diyerek nakleder idi.

Sonra orada içtimaları Mahmud'a bir nevi mücazat demek olur. Çünkü sadaretten bi'l-infisâl oraya gidişi lütf kabilinden olmadığı malumdur.

"çû bed kerdî meşû imen ze-âfât/ Der in dünya mukarrer şod mükâfat"[99]

99 Kötülük yaptıysan belalarından kendini emin sanma, her türlü kötülüğün cezası dünyada verilir. Bu beyit bazı farklılıklarla Selçuklular döneminde devlet adamı olarak görev yapmış Nâsır Hüsrev'e aittir. İkinci satır orijinal halinde şöyle olarak kaydedilmiştir: Ke vaceb şod tabiat-ra mükâfât. Ki yaptığın kötülük ileride sana mükâfat olarak kötülüğü doğurur. Açıklama küçük

Sonra Mahmud Dersaadet'e azimet üzere sadaretten bir telgrafnâme almakla merakından, sevmediği Said Efendi ile dertleşmeye, "Acaba bana ne edecekler ve celbimden maksat nedir?" diyerek telaş etmeye başlar. Mumaileyh de "bazı tesliyet-bahş olacak **(66a)** kelimât irat eder idim," derdi. Bu biçareyi Kâni Paşa gibi müstakim ve bi-hakkın Mâliye Nezareti etmiş bir zât tevkîr ve takdir ettiği hâlde bir iki defa Mâliye Nezareti'ne gelen Şirvani müntesiplerinden merhum Müftü Arif Efendi damadı Hamdi Paşa dahi birinci Nâzırlığında tahsilat muhasebeciliğinden istiskal ve teb'îd etmiş idi. Bizim bazı vükelanın tabiatları pek acîbdir. Maiyetlerinde olanlar mizaçlarına muvafık ve endamı matbu ve dalkavuk olmalı, yalnız iffet ve istikâmet kifayet etmez, daha Bâbıâli'de iken Said Efendi'nin umur-ı mâliyece işgüzarlığını ve iffetini istima eder idim. Hatta Darülfünun namına nâ-tamam kalmış ebniyenin noksanını bu adam ikmal etti. Ve keşfinden pek çok noksanına vücuda getirdi. Baş kitabetle Hazine-i Hassa Nezareti **(66b)** abd-i âcize teveccüh ettikde mumaileyhin terfi-i rütbesiyle Hazine-i Hassa'da teşkil olunan Meclis-i İdare Riyasetine tayin ettirdim.

Mahmud Paşa'nın sadaretinde hikâye olunan istikraz meselesinde mektûmâtı olduğunu sadr-ı cedit tahkik ve beyan ve bade'l-muhakeme tertip-i cezasını tasmim ve ityân eylemiş ise de Mahmud Paşa'nın mektûmatı olmadığı nezd-i âlide malum ve ketm olundu denilen şey komisyon alması cihetle kendisine mükâfaten atiye kabilinden verildiği hikâye olunan mebâliğ-i mâ'lûmeden ibaret idüğü meczûm ise de bu yüzden birtakım kîl ü kâle mahal kalmamak üzere Trabzon'da ikametine irade-i seniyye şeref-sudûr ve hakkında "ve men hafera bi'ren"[100] kaziye-i meşhûresi zuhur etti.[101]

değişikliklerle A. Somel-M. Kalpaklı tarafından hazırlanan Maruf Simalar" isimli çalışmaya dayanmaktadır. Ali Fuad Türkgeldi, *Maruf Simalar*, (Haz. S. Akşin Somel- Mehmet Kalpaklı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, 52. İlgili dipnot. 225.

100 Kim başkasına kuyu kazarsa. (Hazırlayanın Notu)

101 Bu işe dair Midhat'ın tezkiresi ve Mahmud'un cevabı vardır buraya yazılacak. İbnülemin.

(67a) Midhat Paşa'nın selefine isnat eylediği garazkârlıktan kendisi dahi hâli olmadığından başka mensûbâtını yerleştirmek yolunda icraatından Zât-ı Şahane münfail olarak nihâyet azl ile Koca Rüştü yine makam-ı sadarete geldi 16 Şevval [12]89 ve Mâbeyn Başkâtibi Hilmi Efendi **(67b)** infisâl edip yerine Mahmud Paşa'nın bidayet-i sadaretinde Mâbeyn-i Hümâyûn Nâzırı ve İzmit'ten munfasıl olan Refik Bey getirildi. Ve Midhat sevkiyle gelen Nâmık ve Hamdi Efendiler dahi hizmetten afv buyruldular. Koca Rüştü dizlerindeki veca-i nikrisden ve âdeti üzere **(68a)** istiğna ve istifadan hâli olmamakla beraber galiba Londra'da Taymes (Times) Fabrikası'na sipariş edilen zırhlılardan birinin taksiti vakt ü zamanıyla ita olunamayarak sattırılmasına sebep vermesinden ve bu bâbda gayretsizlik vukuundan naşi mühr-i hümâyûn bi'l-istirdat Ahmet Esad Paşa'ya ihsan buyruldu (17 Zilhicce [12]89).[102] Ahmed Esad Paşa Mekteb-i Harbiye'den Erkân-ı **(68b)** harp çıkmış ve Avrupa görmüş lisan-aşina ve ulûm-ı İslâmiyeye dahi dânâ ve taraf-ı saltanata muhlis ve sâhib-i hamiyet ve hayâ ise de kıdemi olmadığından sair vükela nazarında hafif görülmekle beraber[103] idare-i umura ve kendisine danışılan işlere bir rey-i sâ'ib itasına gayr-ı muktedir diyerek Mâliye Nezareti'nde bulunan Şirvani Paşa Serasker Rıza Paşa'yı dahi kendisine uydurup bir gün sabahleyin Mâbeyn-i Hümâyûna gelerek huzur-ı âliye arz u şikâyet etmeleri üzerine Sadaretten bi'l-infisâl Şirvani sadrazam oldu 17

102 Rüşdi Paşa, dizlerindeki vecaı nikrisden ve âdeti üzere istiğna ve istifadan hali olmamağla beraber galiba Londraya sipariş edilen zırhlılardan birinin taksiti vakt ü zamânıyla ita olunamayarak satdırılmasına sebep virmesinden ve bu babda gayretsizlik vukuundan naşı müşarünileyhden mühr-i hümâyûn bilistirdad Ahmet Esad Paşa'ya ihsân buyruldu. *Son Sadrıazamlar,* I, 107.

103 Esad Paşa'nın sadarete nasb olunduğu gün sadr-ı esbak Yusuf Kâmil Paşa bir cemm-i gafir içinde "bu gidişle efendimiz kapıcıları da sadrazam yapacak kapıya gönderecek" der. Bu sözü padişaha yetişdirirler. Padişah birkaç gün sonra paşaya - nakl-i macera ile - "bu sözü sizden beklemezdim" buyurur. Müşarünileyh bi- pervâ "ne fayda ki hakikat de bundan ibâretdir efendim" der.
Müşarünileyh Esad Paşa'nın istikamet ve liyâkâtini takdir ve hakkında hürmet ve muhabbet ibraz etmekle beraber henüz sadarete gelecek bir sinn ü hâlde bulunmadığını söylermiş. *Son Sadrıazamlar,* I, 419.

Safer [12]90. Sadr-ı müşarünileyh Serasker Avni Paşa'nın **(69a)** taayyünü cihetle anınla müttehidane harekete başlayarak epeyce yerini takviye eylediğinden istikraza dahi teşebbüs ve Edirne'ye kadar mukaddem yapılan demiryolunun Rumeli'nce bazı iktiza eden nikat-ı mühimmeye ilsâkı için mahsus memurlar tayin ettirmiş ise de istikrazının ilerisini söktüremediğinden (yol neticesiz) kalmış idi.

n m

Bu esnada İran Hükümdarı Nasıruddin Şah'ın Avrupa seyahatinden avdetinde Dersaâdet'i ziyaret eyleyeceği velvele-endâz-ı sımâh-ı İraniyan olmakla "bes ki şahımız teşrif edübdür ana göre hazırlık gerektir" diyerek Dersaadet'te bulunan acemler dîde-dûz-ı intizar ve cânib-i Devlet-i âliyyeden dahi Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu **(69b)** tehiyye ve ihzar olunmuş idüğünden Çanakkale Boğazı'na müstakbiller gittiği gibi Şah'a mahsus Sultaniye Vapuru irsal olunmuş idi. Bir de [ ] günü sabahleyin toplar endaht ederek Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu hizasına Şah'ın râkib olduğu vapur lenger-endâz oldukta Zât-ı Şahane yedi çifte tebdil kayığıyla vapura azimet ve biraz teneffüsten sonra Şah'ı sağ tarafına alarak Saray-ı Beşiktaş'a avdet buyurmuş ve badehu iskeleye kadar teşyi ederek Şah'ı kâşane-i mahsusuna göndermiştir. Şah mücevherli setri telebbüs etmiş ve miyanına murassa kılıç ve külahın anlına[104] gelen mahalline mücevher çeleng takmış, hâsılı cevahire müstağrak olmuş idi. Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnundaki Divan yeri cümlenin malumudur **(70a)** orada Şah'a ziyafet tertip ve vükela ve müşîrân-ı askerî ve kâffe-i süferâ ve mu'teberân davet olunarak akşam on birde Şah tebdil-i hümâyûn kayığına râkiben Beylerbeyi Sarayı'ndan Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu iskelesine geldikte Zât-ı Şahane iskeleden istikbal ile

104 Alnına olmalı? (Hazırlayanın Notu)

üst katta biraz ârâm olunduktan sonra vakt-i gurûbda sofranın sağına Şah soluna Zât-ı Şahane ve Şah'ın alt canibine süferânın kıdemlisi olan Rusya Sefir-i Kebiri İgnatiyef ve ondan sonra İngiliz Elçisi Eliyot[105] ve Zât-ı Şahanenin soluna İran Sadrazamı Hüseyin Han ve anın alt canibine Sadrazam Şirvani Paşa ve sairleri dahi ber-mûceb-i teşrifat yerlerine kuûd **(70b)** ettiler, zannım iki yüz kimse olmalı. Divan yeri pek güzel tenvir edilmişti. Bir taraftan dahi Mızıka-i Hümâyûn terennüm-sâz oluyordu. Bade't-taam ve'l-ikram dağılmışlardır. Biraz müddet sonra Şah muhteremen ve memnunen Rusya tarikiyle memleketine avdet etmiştir.

n m

Hıdiv-i Mısır İsmail Paşa iptidaları merhum Âli ve Fuad Paşalar ile güzel geçinmişler ise de Hıdiv-i müşarünileyh Avrupa'dan zırhlı sefineler iştira edip bu suret ise Mısır'ın imtiyazı haricinde olduğu ve nezd-i âlide rehin-i cevaz olmadığı cihetle bu bâbda istizah ve tembihatı havi bir kıta ferman-ı âli ısdâr ve Sadrazam **(71a)** Âli Paşa tarafından dahi mektûb-ı resmî ıstar olunarak Serkurenâ Nevres Paşa'ya tevdî'an tisyâr olunmuş idi. Hıdiv telaş ederek gemileri Tersane-i Âmire'ye ihdâ ile isbat-ı sadakat ve paşa-yı müşarünileyh dahi memnunen mu'âvedet eylemiş idi. Ondan sonra Hıdiv, Âli Paşa'nın vefatına kadar Dersaadet 'e gelmemiş ve şimdi bulunan vükela emniyet edeceği zevattan bulunmuş olduğundan Dersaadet 'e gelmiş idi. Taraf-ı Şahaneden hakkında pek ziyade muamele-i taltîfiye icra olunmakta ve ara sıra başkâtip sual-i hatır ve bazı iş zımnında gidip gelmekte olmakla ve Hıdiv-i müşarünileyh ber-kaide gerek nakit gerek sair hediye her ne ise Kâtip Bey'e verip o da bade'l-istîzân almakta bulunmakla Ser-Kurenâ Hayri ve sairleri müşarünileyhi istirkâba başlamışlar idi. **(71b)** Eğerçi

105 Elliot.

Hıdiv ve Validesi Saray-ı Hümâyûna geldikleri vakitte bıraktıkları mebâliğden Ser-Kurenâ ve refikleri dahi hisse-mend oluyor ise de Refik Bey'in me'hûzâtı ziyade olduğundan ve bir de serkurenâların vazifesinden madud olan Ceyb-i hümâyûn idaresi dahi Refik Bey'e havale buyrulduğundan kurenâ gürûhu biçare diş bilemekte idiler. Nihâyet Zât-ı Şahaneye Mir Refik'in irtikâbını ve hıdivden aldığı mebâliğin hepsini çok görünmesin diye arz etmeyip çoğunu hafiyyen kapattığı elhâsıl birtakım mesâvîsini arz u ifade ederek azlettirdiler ve hesabını Valide Kethüdalığıyla beraber Mâbeyn-i Hümâyûn Nâzırı olan Ferîd Paşa'ya havale ettirdiler. Paşa dahi [Refik] beyin kasasını ve kendisini Paşa Dairesine celp ve nakit ve eshamını tadat edip hafi denilen **(72a)** miktarı istirdat olundu. Ve nâ-layık olan böyle bir muamele ilkâât-ı sû-i kurenâ ile vuku buldu (zâlike takdîru'l-azîzi'l-alîm).[106]

Bu kaziyeden birkaç gün sonra abd-i âciz Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine tayin buyruldum ve Bâbıâli'den ber-mûceb-i irade-i seniyye iki efendi talep olunduğundan Şirvanlı Paşa, Âmedî hulefasından Hurşit Paşa-zâde Süleyman[107] ve Tevfik Beyleri[108] intihap ve irsal eyledi. Bade'l-istîzân Mûmaileyhimâ kabul ve tevfîk olundular. Serkurenâlıktan avdet eden İzzet Bey Âmedî Odası'na memur oldu. Mahut Hayri Bey dahi müzevvirliğinden dolayı serkurenâlıktan tard olunup yerine Selâmi ve ser-yaverliğe de Feyzi Paşalar feriklik ile memur **(72b)** oldular ise de Selâmi Paşa'nın hâlinden Serkurenâlığı beceremeyeceği anlaşılarak Feyzi ser-yaverlikten ikinci kurenâlığa getirilmiş ve biraz sonra ser-kurenâ olmuştur. Ser-yaverliğe de Şevket Paşa geldi. Selâmi Paşa da yine hidemât-ı askeriyede istihdam olundu. Mukaddemleri yaverlik etmiş ve o aralık Rumeli'de bulunmuş olan Miralay Hakkı Bey nezd-i âlide malum olduğundan celp ile ikinci Mabeyinci nasb olundu.

106 Yasin 38: İşte bu, aziz ve alim olan Allah'ın takdiridir.

107 Bükreş sefiri iken ( ) tarihinde vefat etmiştir. Hattı rana liyakati rû-nümâ idi. İbnülemin.

108 Bülbül Tevfik namıyla marufdur. Şimdi sadâret müsteşarı ve vezirdir. İbnülemin.

n m

Sadrazam'ın istikraz meselesini yürütemediği hikâye olunmuş idi. Bu işi yoluna koymak üzere Sadık Paşa bâ-talimat-ı mahsusa Paris'e izam olunduğu misilli hâk-pâ-yı şahaneden **(73a)** ta'vîzan akçe ihsan buyrulmasını dahi Şirvani ile Avni arz ve istirham etmekle on milyonluk miktarı konsolide verilmiş ve Sadr ile Mâliye Nâzırı Hamdi Paşa'dan sened-i müşterek ahz u hıfz olunmuştur.

n m

Bir müddetten beri inşasına mübaşeret olunan Yıldız Kasr-ı Hümâyûnu ile Esliha-hâne hitam bulmağa karîb olmuştu. Bunların masrafı hazine-i mahsûsadan verilir idi. İkisine yüz elli bin liraya karîb sarfiyat oldu. Fakat Esliha-hânenin silah yuvalarının ahşap olarak Tophane'den tedarik ve inşasına karar verilmiştir.

n m

Asya haritalarında görüldüğü üzere bu kıtanın vasatında **(73b)** Türkistan namıyla bir memleket vardır ki tahminen nüfus-ı sekenesi on milyonu mütecaviz ve müteaddit hükûmetlere ve hanlıklara münkasımdır ve cümlesi İslam'dır. Şarken Çin ve şimalen Rusya ve cenuben Afganistan ve Hindistan ile mahduttur. Rusya Devleti Sibirya'yı ve sonraları Çerkesistan ve Gürcistan ve Dağıstan memalikini tedricen zaptına alarak Türkistan'a da el atmağa başlamış ve oranın bazı hükûmetlerinden Dersaadet 'e müracaat edenler de olmuş idi. Ez-cümle Kokan'ı [Hokand] Rusyalı ziyade tazyike başlayarak Kokan Hanı tarafından akdemce Yakup Bey namıyla buraya elçisi gelmiş ise de orası Devlet-i âliyyeye pek ba'îd ve ara yerde İran ve Rusya Devletleri memaliki hadd-i fasıl ve

sahilden dahi iane gayr-ı kabil olmakla beraber Devlet-i âliyye **(74a)** Rusya ile mesalih ve hukuken davaya dahi bir ser-rişte olmadığı misilli dostane Rusya'ya tebligat ve vesâtatdan dahi menfaat hâsıl olmayacağı vazıh idüğünden bir şey yapılamayıp Yakup Bey'e maaş ve ta'yînat itasıyla imrâr-ı vakt olunduğu esnada Devlet-i müşarunileyhâ Kokan'ı zapt ve işi ikmal eylemiş olduğundan Kokan ümerasından Yakup Han bir aralık Kaşgar'a azimetle orada bir hükûmet teşkiline muvaffak olmuştu. Buradaki Yakup Bey bu havadisi alınca Hint tarikiyle Yakup Han'a varır - zaten bu iki Yakuplar beyninde karabet de varmış - orada teşkil olunan Kaşgar Hükümeti'nin zîr-i himâye-i Hilafet-penâhî'ye kabulü istidasıyla Han, Yakup Bey'i sefir tayin ve bazı hedâyâ tertip ve nâm-ı hümâyûna darp olunan **(74b)** altınlardan numunelik bir miktar şey sefire tevdi eder.

Sefir de Hint tarikiyle Dersaadet'e gelir. Ol vakit Şirvanlı ve halefi Avni Paşalar sadaretten infisâl edip Esad Paşa sadrazam bulunuyordu. Sefir bir gün Mâbeyn-i Hümâyûna gelerek Esad Paşa ile birlikte huzur-ı hümâyûna müsûl ettiler. Hediyeleri bazı akmişe ve hayvanattan ibaretti. Epeyce müddet Dersaadet 'te eğlenip birkaç askeri zabitanı ve esliha ve saire verilerek Sefir Yakup Bey iade olundu. Tariften müstağni olduğu üzere istihmâ eden hükûmet ve cemiyet ve memleketin her ne ise muhârese ve muhafazası onları taht-ı himayete kabul eden devlete ait bir vazife ve bu da kuvvet ve satvete mütevakkıf ve kudret olsa da orasının **(75a)** bu'udiyeti ve Devlet-i âliyye memalikine hatt-ı muvasalası olmaması ifa-yı vazifeye mani olduğu misilli Rusya Devleti ise Türkistan'ı külliyen yutmak emelinde iken böyle yeniden hükûmet teşkilini istemeyeceği bedihîdir. Binaenaleyh doğrudan doğruya bu hükûmet-i cedîdeyi imha kendisince sehl ise de şu aralık Devlet-i âliyyeyi kırmak arzu etmediği cihetle civarında bulunan Çin putperestlerini teşvik ile bağteten Kaşgar'ı bastırıp Han ve avenesini itlaf ve hükûmeti mahv ettirmiştir. Temmet 1 Eylül 1320[109]

109 Bu kayıt M. Âtıf Bey'in hatıralarının buraya kadar tamamlandığı tarihe işaret olmalı. 14 Eylül 1904'te tamamlandı. (Hazırlayanın Notu)

(75b) altmış dokuzda Rusya'nın açtığı muharebede Prut'u tecavüz edip memleketeyni işgal eden Moskof Ordusu'nun kumandanı Gorçikof idi. Musâlahadan sonra Hariciye Nâzırı olup o zaman Rusya'nın duçar olduğu mağlûbiyet acısını çıkarmak üzere büyük[110] Petro'dan beri[111] müttehaz olan usûl-i[112] politikayı derpiş ederek hiç bir fırsatı zayi[113] etmeksizin bu vakte kadar gâh zahirde hak[114] dava ve gâh Derûn-ı memalik-i Devlet-i âliyyede memurları vâsıtasıyla fesat[115] ilka ederek[116] hâsılı çalışa çalışa, vakit vakit nice hadiseler vukuuna bais olduğu misilli bu kere de Hersek ve Bulgar vukuatını ika'a destres olmuştur. Ana mukabil bizim umur-ı hariciyemiz ol vakitten beri nice tebeddülata duçar olmakla beraber yine ekser[117] Reşid ve Âli ve Fuad Paşalar beyninde tedavül[118] eyleyerek pek ziyade mütegayyir olmamış ise de onlardan sonra meslek-i hariciyemiz devletimizce nâfi ve müstakim bir tavırda kalamamıştır.

(76a)[119]

(76b) Sadrazam Şirvanlı Rüştü Paşa mukaddemce bazı istikraza teşebbüs ile Rumeli'nde demiryolları inşaatına mübaşeret ettirmişse de nasılsa istikrazın ilerisini söktüremediğinden ve taraf-ı şahaneye müracaatla Mâliye

110 Arada Petrodan kelimesinin üstü çizilmiştir.

111 Politikaca kelimesinin üstü çizilmiştir.

112 Politikaları kelimelerinin üstü çizilmiştir.

113 Etmemek kelimesinin üstü çizilmiştir.

114 Davası kelimesinin üstü çizilmiştir.

115 İlkâsı kelimesinin üstü çizilmiştir.

116 Hersek kelimesinin üstü çizilmiştir.

117 eğerçi muharebe-i mebhûseden sonra ifadesinin üstü çizilmiştir.

118 eylemişse de Âlî Paşa'dan ifadesinin üstü çizilmiştir.

119 Sayfa boş.

Nâzırı Hamdi Paşa ile müştereken verdiği senet mukabilinde ta'vîzan[120] bir hayli konsolide almış[121] ise de anınla da iş bitmediğinden iade-i itibarı müstelzim teminat itasıyla bir heyet-i sarrafiye tedariki için bâ-talimat mahsus[en] vüzeradan Sadık Paşa'yı Paris'e göndermeye mecbur olmuş idi. Olvakt meydanda cümlenin malûmu bir de Katolik meselesi var idi. Kaide-i kadime dairesinde bulunan Katoliklerin teamüle tatbiki Fransızca iltizam olunup Almanya'ca da diğer[122] muhalif fırkanın terviç-i amali yani o sırada Papa'nın kesr-i nüfuzu politikası müstelzim olmasına ve Almanya Devleti'nin bu zamanda haiz olduğu nüfuz ve ikbâle hürmet muktezi iken aksi[123] tarike gidilmesine mebni Avni Paşa buna[124] mu'teriz olmakla beraber **(77a)** Bahriye Nâzırı bulunan Kayserili Ahmed Paşa vâsıtasıyla da Rüştü Paşa'nın mesâvîsini Mâbeyn-i Hümâyûna işâa ettirmekte idi.[125]

Vaktaki doksan senesi şehr-i Zi'l-hicceti'ş-şerîfesinin on dördüncü günü oldu. Ondan evvelce sadrazam konağının selâmlık dairesi muhterik olduğu ve taraf-ı şahaneden yaver-i mahsus gönderilerek muamele-i taltîfiye icra buyrulduğu cihetle müşarünileyh yevm-i mezkûrda li-ecli't-teşekkür

120 evrak-ı eshâm ifadesinin üstü çizilmiştir.

121 Son, Sadrıazamlar, I, 449'dan itibaren hatıranın bu bölümüne tekabül eden 3-4 varaklık kısım özet olarak İbnülemin tarafından eserine kendi cümleleriyle derç edilmiştir.

122 Diğer'den sonra lerinin çoğul ekinin üstü çizilmiştir.

123 muamele yolu ifadesinin üstü çizilmiştir.

124 bu hâle ve Sâdık Paşa ifadesinin üstü çizilmiştir.

125 Rüştü Paşa mukaddemce bazı istikraza teşebbüs ile Rumelinde demiryolları inşaatına başlanmış ise de istikrazın ilerisini söktüremediğinden tavizen para ihsan buyrulmasını -Hüseyin Avni Paşa ile beraber- Padişahdan istirham etmekle on milyonluk konsolide verildi. Rüştü Paşanın Maliye nazırı Hamdi Paşa ile müştereken takdim etdikleri senedi Padişah hıfz etdi. İngilterede iş bitmediğinden "iadei itibarı müstelzim teminat ita edilerek bir heyeti sarrafiye tedariki içün" Rüşdi Paşa, rüsumet emini Sadık Paşa'yı Paris'e gönderdi. O esnada bir de Katolik meselesi var idi. Katoliklerin teamüle tatbiki Fransa ve muhalif fırkanın tervici âmaliyle papanın nüfuzunun kesri de Alamanya devletlerince mültezem idi. Alamanyanın haiz olduğu nüfuz ve ikbale dikkat ve riayet etmek muktezi iken aksi iltizam olundu. Avni Paşa buna muteriz olarak Bahriye Nâzırı bulunan Kayserili Ahmed Paşa vasıtasıyla da Rüştü Paşanın mesavi seraya ihbar etmekden geri durmadı. *Son Sadrıazamlar* I, 449.

Mâbeyn-i Hümâyûn ve baş kitabete mahsus odaya gelmiş idi. Onu müteakip Fransa Baş tercümanının bizi mahremane görmek üzere gelmiş olduğu cihetle görüldükte ber-vech-i ati almış olduğu talimatın suretini tebliğ eyledi:

Fransa Sefiri Tarafından Baş Tercümanına Verilen Talimat

Sefaret Tercümanı Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitabet-i Celile'si nezdine gidecek ve husûsat-ı âtiyenin Elçi Bey tarafından hâk-pâ-yı Hümâyûna arz u beyan olunmasını rica edecektir. Fransa Devleti geçende Elçi Bey'in taraf-ı şahaneden mazhar olduğu iltifat-ı seniyyeden fevka'l-gaye müteşekkir ve memnun olmuş ve Fransa Devletince mültezem olan mesailin devlet-i müşârunileyhanın arzusuna muvafık surette tesviyesine müsaade-i seniyye-i şahaneleri bî-diriğ buyrulacağı hakkında şeref-sânih olan va'd-i celil-i Padişahî istilzam-ı şükraniyet-i azîme etmiştir.

(77b) Bir de Elçi Bey huzur-ı hümâyûnda iken Ermeni Katolik meselesinden söz açıldığı sırada bu meselenin dahi hüsn-i tesviyesi hakkında taraf-ı eşref-i mülûkaneden lütfen ita buyrulan teminat-ı cemileyi dahi Elçi Bey devleti tarafına bildirmiş idi. Elçi Bey bugünkü günde pek mustarip bir hâlde bulunduğu kemâl-i esefle arz etmeğe mecbur olmuştu. Çünkü tamam bir ay geçmiş olduğu hâlde mesele-i mezkûre hakkında şeref-sâdır olan irade-i adâlet-âdet-i seniyyeleri daha icra olunmamıştır. Bu hâl Fransa Devleti'nin malumu olduğu ve bu dahi Sadık Paşa'nın Paris'e muvasalatına tesadüf eylediği hâlde Fransa Devleti'nin düşeceği ümitsizlik paşa-yı müşarünileyhin ifa-yı memuriyetine mevâni-i azîme îrâs edeceği esef-i derûn ile beyan olunur. Bu meselenin teehhürü devleteyn beyninde cereyan eden münasebât-ı dostane ve hâlisâneyi muhill ve saltanat-ı seniyyenin menafi-i sahîhasına muzırr olduğundan bu teehhür rıza-yı mülûkânenin hilâfı olduğunda Elçi Bey kat'â şüphe etmez. Binaenaleyh Elçi Bey

devletine daha bir şey yazmazdan evvel vuku-ı hâlin hâk-pâ-yı şahaneye bir kere arz u beyan etmesini vecibeden addederek bu bâbda icab-ı hâlin icrasını irade ve inayet-i seniyye-i şahanelerine havale eder. İşbu suret-i talimat tercüman-ı mumaileyhten alınıp hâk-pâ-yı şahaneye arz olunup olunmamasını sadrazam ile müzâkere ettim. Müşarünileyh ol aralık tevkifini **(78a)** tasvip etti. Ve birkaç günden sonra Avni Paşa geldiğinden ana da irae olundukta sefaretin Mâbeyn-i Hümâyûna müracaatı ve tercümanı irsali maddelerinin Sadrazam ile Hariciye Nâzırı tarafından sefire talim edilmesinden münba'is olduğunu[126] ve çünkü mecliste bu mesele birkaç defa mevki-i bahse konup Avni Paşa ile avenesi Sadrazam ve Hariciye Nâzırı hilâfında bulunmaları maslahatın tehirine bais olduğu cihetle irade-i seniyye-i katiye ile işi bitirmek için[127] böyle tedbir olunduğunu ifade eyledi. Sadık Paşa memuriyetle Paris'te teşebbüs ettiği işin sekte-dâr olmaması ve kaide-i kadime taraftarı olan fırkanın terviç-i müsted'âlarında sefirin ifâdâtına hak verilmesi hatırasıyla Şirvani'nin sarâhaten arza Serasker'den bi'l-ihtiraz işi sefire dolaştırması hususunda bir irtibat-ı manevi görülürse de yalnız Avni'nin ifadesiyle burası sabit olamaz. Sefirin henüz cevap alamaması ve beyne'l-vükela ittifak-ı ârâ[128] husûl bulmaması üzerine kendiliğinden dahi böyle bir tedbir ittihaz etmiş olması câizdir ve emsali de vardır. Avni'nin iddiası suizandan veyahut mücerret nefsaniyetten ibaret olsa gerek.

Elhâsıl tercüman birkaç defa yine gelerek suret-i hâlin arzı hususunda ısrar etmesi üzerine naçar talimat-ı mebhûsenin suretini azametli şevketli Padişah-ı cihan Abdülaziz Efendimiz Hazretleri'ne takdim ettim. Mütalaa

126 ifade eyledi kelimelerinin üstü çizilmiştir.

127 Belki sefârete böyle talimat-ı hafiyye verilmiş olsun lakin Avni Paşa'nın dahi muhalefeti devlete sadakatinden münbais olmayıp anın da nice garazkâr olduğu ve itiraz eylediği Rüşdî Paşa'dan eşna' fenalıklara ictisar eylediği aşağıda gelecektir. Cümlesinin üstü çizilmiştir.

128 Hâsıl kelimesinin üstü çizilmiştir.

buyurduktan sonra Sadık Paşa bahsini talimata derçten murat maslahatı marziyyeleri veçhile tesviye ettirmek için olup ancak bunlar zerre kadar kendilerinin hukukunu ihlâl eden bir maddeyi adem-i kabulde nasıl şamatalar edegeldikleri gibi Devlet-i âliyye dahi işine gelen umurda dostlarını hoşnut etmeğe gayret ederler ise de mevâdd-ı ma'kûsede mümâşât işine elvermeyeceği ve Sadık Paşa memuriyeti muamele-i[129] sarrafiyeye **(78b)** müteallik bir şey olup Fransa Devleti o maslahatı memleketinde terviç etsin etmesin Katolik meselesinde ittihaz olunacak meslek hukuk-ı saltanat-ı seniyyemizi muhafaza dairesinde[130] olmak lâzım geleceği cihetle işin bu yolda kati suretinin sadrazama tebliği emr u ferman buyrulmakla işbu irade-i seniyye Babıali'ye gidilerek Rüştü Paşa'ya tebliğ olundu.

Ve ondan dahi hukuku ihlal etmeyecek ve tarafeyni hoşnut eyleyecek kararın istihsaline say edileceği cevabı alınıp hâk-pâ-yı şahaneye arz kılındı.[131] Lakin Efendimizin Fransa İmparatoru Napolyon'un Belgrad'ın Sırplı

129 Düveliye kelimesinin üstü çizilmiştir.

130 Bulunacağı kelimesinin üstü çizilmiştir.

131 Rüştü Paşa tevkifini tasvip etti. Talimatı -birkaç gün sonra seraya gelen hüseyin Avnî Paşa gösterdikde sefaretin mabeyn-i hümâyûna müraceatı, Sadrı âzam ile Hariciye Nâzırı (Raşid Paşa) tarafından sefire talim edilmesinden münba'is olduğunu ve bu meseleden meclisi vükelada birkaç defa bahsolundukda kendinin ve diğer birkaç zatın, Rüştü ve Raşid Paşalar hilâfında bulunmaları maslahatı tehir ettiğinde irâdei katıa ile işi bitirmek için böyle tedbir ittihaz edildiğini söyledi.
Sadık Paşa memuriyetiyle Paris'te teşebbüs olunan işin sektedar olmaması ve kaidei kadime taraftarı olan fırkanın tervicde sefirin beyanatına hak verilmesi hatırasiyle Şirvanlının sarahaten arza Seraskerden ihtiraz ederek işi sefire dolaşdırmasında bir irtibatı mânevî görülüyorsa da yalnız Avninin ifadesiyle burası sabit olamaz. Sefirin henüz cevap alamaması ve beynelvükela ittifak husûl bulmaması üzerine kendiliğinden dahi böyle bir tedbir ittihaz etmiş olması caizdir ve emsali de vardır. Avninin iddiası suizandan veyahut mücerret nefsaniyetten ibaret olsa gerek. Tercüman birkaç defa gelerek ısrar etmesi üzerine talimat sûretini azametli şevketli pâdişâh-ı cihan Abdülaziz Efendimiz Hazretleri'ne takdim ettim. Mütalaa buyurduktan sonra "Sadık Paşa bahsinin talimata derci, maslahatı merzileri vech ile tesviye etdürmek için olup ancak bunlar kendilerinin hukukunu zerre kadar ihlâl eden bir maddeyi adem-i kabulde şemateler etdikleri gibi devleti aliye de işine gelen ümurde dostlarını hoşnut etmeğe gayret eder ise de mevadı makûsede mümaşat işine elvermez. Sadık Paşanın memuriyeti muamelei sarrafiyeye müteallik bir şeydir. Fransa Devleti, o maslahatı memleketinde tervic etsün etmesün katolik meselesinde ittihaz olunacak meslek, saltanatı seniyemizin hukukunu muhafaza dairesinde olmak lâzım

idaresine verdirilmesi ve sair bu kabilden bulunan iltimâsâtı ve hususiyle Efendimizin Paris'e teşriflerinde Girit'in Yunanistan'a terki gibi tebligatından ve dost bildiği Fransa'dan gördüğü zararlardan dolayı[132] nazar-ı şahane Almanya'ya mutasarrıf olmuş idi.

Almanya Devleti ise Napolyon dâhiyesini ortadan kaldırarak Avrupa'da teşehhür etmiş bulunduğu gibi Zât-i Padişahînin nev- icat esliha ve süfûn-i harbiyeye fevka'l-gaye takayyütleri olup ez-cümle bunların içinde Almanyalı Krupp'un yapmakta olduğu çelik toplardan lüzumu miktarı Avni Paşa vesâtatıyla oraya sipariş olunmuştur. Serasker-i müşarünileyh huzur-ı şahaneye çıktıkça toplar münasebetiyle Almanya Devleti **(79a)** sözü açılarak müşarünileyh zât-ı Padişahînin Almanya Devleti'ne temayülünü hisseyledikçe Efendimizin bu tarafa şevk ü hâhişini tezyit eyleyecek ifâdâtta kusur etmemiş ve fi'l-vaki Almanya Devleti Devlet-i âliyye politikasını samimi iltizam etmiş olsa Rusya'ya mukabil büyük fayda melhuz bulunmuş idiyse de Almanyalı Fransa'yı bu hâle getirinceye kadar Rusya Devleti bi-taraf durarak Almanya'yı dahi Rusya menafine müsait bulundurmak faydasını istihsal eylemiştir.

Binâberin Avni Paşa'nın zann u tahmini Almanya'ca müttehaz olan politikaya pek mübâyin idi.[133]

Eğer Devlet-i âliyyede istediği mertebe kuvvet ve miknet müşahede eylese ve menafine de tevafuk eylese idi belki bu tarafa meyil ihtimali var idi. Lakin saltanat-ı seniyyenin hâl-i hazırı yalnız Katolik meselesinde Fransa'yı

gelir." Dedi ve "işin bu yolda kat'ının" Sadrıâzama tebliğini irade etdi. Âtıf Bey Bâbıâlî'ye gidüb Rüşdî Paşa'ya tebliğ eyledi. Hukukı ihlâl etmiyecek ve iki tarafı hoşnut eyleyecek karârın istihsaline çalışılacağı cevabını alınıp Padişaha arz etdi. *Son Sadrıazamlar,* I, 450.

132 Fransa tarafına tabii teveccühü kalmamış ve bi-inâyetillahi Teâlâ Napolyon'un hezimet ve azlinden ifadesinin üstü çizilmiştir.

133 ve öyle olduğu dahi ahiran zuhur eden Hersek ve Sırp meselelerinde meydana çıktı cümlesinin üstü çizilmiştir.

kırmakla[134] Bismark'ı Bâbıâli ile tedâfuî bir müttefik fiilini hükmüne koymak derecesinde değil idi. Her ne ise bi'l-farz Avni Paşa kendisini Hazret-i Padişah'a Almanya taraftarı ve Almanya'yı Devlet-i âliyye menfaatine hizmet ettirmeye muktedir gibi gösterdi.

Çünkü Sadrazam ile zahiren esbâb-ı meşrûhadan ve hakikatte bazı münâfeseden[135] dolayı beynlerinde münâferet-i maneviye peyda olduğundan efkâr-ı şahaneye nazaran hasmından evvelce davranmak ve mührü ele geçirmek hususuna Almanya tarafında bulunmağı akdem-i **(79b)** vesâilden addetmiş idi. Fakat huzur-ı şahanede daha Sadrazamın sarâhaten mesâvîsine mütedair söz açmamış olup ta ki Efendimiz bu abd-i âcizi mahut Katolik meselesi için Babıali'ye gönderdiği günde Serasker Paşa'yı celp ve talimat-ı mebhûsenin suretini mahremane olarak müşarünileyh ile Almanya elçisine irsal ile[136] cümle ibraz-ı tebligat-ı dostane icra ettirmiş ve elçinin teşekküratını dahi Avni Paşa avdetle hâk-pâ-yı şahaneye arz etmiştir.[137] Onu müteakip fırsat bularak[138] Sadık Paşa'nın Paris'te yapacağı muamelenin[139] muzır idüğünü ve Katolik meselesinde dahi yanlış yola gidildiğini ve sadrazamın sair bu makule yolsuzluklarda bulunduğunu ifade[140] ve Padişahı istirdad-ı mühre razı eylemiştir. Lakin bu Avni Paşa gayet tilki gibi dessas bir Türk olduğundan sadarete talip olduğunu iptida-yı emirde setr ile Koca Rüştü Paşa'yı sevk etmiş ise de anın dahi çırpınıp ötemeyen

134 Bismark'ın Babıali ile müttefik-i fi'lî ifadesinin üstü çizilmiştir.

135 Bazılarından rivayete nazaran hal' meselesinde muharrer olan keyfiyetten ibaresinin üstü çizilmiştir.

136 ederek Devlet-i âliyyenin hukukuna muvafık olan suret Almanya'nın dahi marzâsı dairesinde bulunduğuna ve Devlet-i âliyyenin Almanya Devleti mültezemi idüğüne dair ifadesinin üstü çizilmiştir.

137 Ettiğini kelimesinin üstü çizilmiştir.

138 banka maddesinin hukuka dokunacağını ifadesinin üstü çizilmiştir.

139 hukuk-ı hükümetçe ifadesinin üstü çizilmiştir.

140 eylemiş ve elhâsıl ifadesinin üstü çizilmiştir.

horoz gibi senelerce dürüst bir nağmesi işitilmediğinden ve Avni Paşa efkâr-ı meali âsâr-ı şahaneye muvafık tezyid-i kuvve-i bahriye ve berriyece sarf-ı mesai etmek nümayişlerinde bulunduğundan nihâyet mukaddemce Mâbeyn-i Hümâyûndan Mâliye hazinesine ta'vîzan[141] verildiği mezkûr olan konsolidenin vaktinde ifa ve iade edilememesi maddesi zahirde vesile addolunarak[142] Mâbeyn-i Hümâyûn Müşiri Ferîd Paşa vesâtatıyla **(80a)** Şirvani Rüştü Paşa sadaretten bade'l-infisâl halefi Avni'yi taltîfen ve te'mînen Halep Valiliğiyle Dersaadet'ten teb'îd ve oradan dahi memuriyeti az müddette Hicaz vilayetine nakl ü tahvil olunarak biçare çok vakit geçmeksizin Mekke-i Mükerreme'nin sayfiyesinden madud olan Tâif şehr-i şehrinde irtihal ve Sultânü'l-Müfessirîn Abdullah ibn-i Abbas hazretleri civarında tedfin edilmiştir. Rahmetullahi aleyh.

Rüştü Paşa ashâb-ı fazl ü irfandan olarak İbn-i Abbas hazretlerine pek muhibb olduğunu hâl-i hayatında söyler imiş. Mematında dahi "el-mer'ü ma'a men ehabbe"[143] sırrı zuhur etmiştir. Müşarünileyh Şirvan'dan Amasya'ya nakl ile nice müddet irşâd-ı sâlikîn ve tedris-i tâlibîn ile meşgul olan

141 Verilen kelimesinin üstü çizilmiştir.

142 Sadrazam ile Hüseyin Avni Paşa beynlerinde bazı münafeseden dolayı münafereti maneviye peyda olduğundan efkâr-ı şahaneye nazaran hasmından evvelce davranmak ve möhri ele geçirmek içün Alamanya tarafında bulunmağı akdemi vesailden ad etmiş idi. Fakat huzur-ı şahanede daha Sadrı âzamın sarahaten mesavisine mütedair söz açmayub Efendimiz, bu abd-i âcizi Katolik meselesi için Babıali'ye gönderdiği günde Hüseyin Avni Paşa'yı celb ve talimatın suretini mahremane olarak onunla Alamanya elçisine gönderüb cümle cemile ibraz tebliğatı dostane icra etdirdi. Hüseyin Avni Paşa avdetle elçinin teşekküratını hakipayi şahaneye arz etdi ve fürsat bularak Sadık Paşa'nın Paris'te yapacağı muamelenin muzır olduğunu ve Katolik meselesinde de yanlış yola gidildiğini ve sadrıazamın sair bu makule yolsuzluklarda bulunduğunu ifade ve Padişahı möhrün istirdadına rıza etdi. Bu Avni Paşa tilki gibi gayet dessas olduğundan sadarete talip olduğunu ibtidai emirde setr ile Mütercim Rüştü Paşa'yı sevk etmiş ise de anın dahi çırpınub da ötemiyen horoz gibi senelerce dürüst bir nağmesi işitilmediğinden ve Avnî Paşa, efkârı şâhâneye muvafıkı suretde kuvvei bahriye ve berriyenin tezyidine sarfı mesai etmek nümayişlerinde bulunduğundan nihayet mukaddemce Mabeyini Hümâyûndan maliye hazinesine tavizan verilen konsolidin vaktinde iade edilememesi maddesi zahirde vesile addolundu. *Son Sadrıazamlar*, 450-451.

143 Kişi sevdiğiyle beraberdir anlamındadır. (Hazırlayanın Notu)

Şeyh İsmail Şirvani'nin necl-i necibi olup pederinden tekmil-i fünun-i nakliye ve akliye[144] ederek Amasya'da müftülüğe[145] irtikâ eylediği hâlde bazı husamâsının talim ve sevkiyle bir gün hükûmet konağında bir fâhişe alenen ortaya bir kara beşlik atıp "bu gece benim ile eğlenip de verdiğin paraya bak" diyerek tahkir ve terzil etmesi üzerine arlanıp hemen sabahleyin hiç kimse ile görüşmeksizin Amasya'dan sıvışıp Dersaadet 'e gelerek bazı cevâmi-i şerifede **(80b)** tedris-i ulûma meşgul olmuş ve takrir ve tahkiki beyne't-tullâb istihsân edilerek talebesi tekessür eylemiş idi. Ol vakit Şeyhülislâm bulunan fuzalâdan meşhur Sıdkızâde Damadı Arif Efendi ilm ü fazlını takdir ve mahdumu Sıddık Bey'in tedrisine tayin eylemiş ve bu münasebetle müderris ve Evkaf-ı Hümâyûn müfettişi olmuş idi.[146] Cennet-mekân Abdülmecid Han Gazi'nin evâhir-i asrında Şam'da ihtilâl zuhur edip düvel-i ecnebiye canibinden ve bilhassa Fransa Devleti tarafından vuku bulan müdâhalât-ı şedîde üzerine oranın ıslahına ol vakit Hariciye Nâzırı bulunan Fuad Paşa memur olmuş ve maiyetine dahi Babıali'den bazı ketebe ile beraber Evkaf müfettişi dahi intihap[147] edilmişti. İş bittikten sonra bir aralık müfettiş ve müderrislikten vezaretle Şam'a Vali olarak Şirvanlı Rüştü Paşa unvanını haiz oldu.[148]

144 şer'iye ve akliye? İfadesinin üstü çizilmiştir.

145 Âtıf Efendi, Şirvânîzâde'nin Amasya'daki görevini müftü olarak yazmış olsa da İbnülemîn bunu evkaf müdürü olarak tashîh ediyor. İstanbul'daki görevinin de Evkaf müdürlüğü olmayıp Evkaf kassâmı olduğunu belirtiyor. *Son Sadrıazamlar*, I, 437.

146 Şirvan'dan Amasya'ya nakl ile niçe müddet irşadı salikîn ve tedrisi tâlibîn ile meşgul olan pederinden fünuni nakliye ve akliyeyi tekmil ederek evkaf müdiri olduğu halde bazı husamasının talim ve sevkiyle bir gün hükûmet konağında bir fahişe alenen ortaya bir kara beşlik atub "bu gece benim ile eğlenip de verdiğin paraya bak" diyerek tahkir ve terzil etmesi üzerine arlanarak heman sabahlayın hiç kimse ile görüşmeksizin Amasyadan savuşdu. İstanbul'a gelerek bazı cevamii şerifede tedrisi ulûma meşgul olmuş ve takrir ve tahkiki beynettullâb istihsan edilerek talebesi tekessür eylemiş idi. Ol vakit Şeyhülislâm bulunan füdalâdan Arif Efendi ilm ve fadlını takdir ve mahdumu Sıddık Bey'in tedrisine tayin eylemiş ve bu münasebetle müderris ve mahkemei teftişi evkaf kassamı olmuş idi. *Son Sadrıazamlar,* I, 437.

147 Eylemişti kelimesinin üstü çizilmiştir.

148 sonra Abdülmecid'in irtihalleriyle ifadesinin üstü çizilmiştir.

Sultan Abdülaziz Han Efendimizin yetmiş yedi senesinde vuku bulan cülûs-ı Hümâyûnlarından biraz sonra Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa infisâl edip Âli Paşa sadrazam olduysa da Fuad Paşa'nın icra adamı olduğu Şam hadisesinin bitirilmesinden ve sair harekâtından tezahürüne mebni bazı mukarrebîn sevkiyle Şam'da iken sadarete getirilmiş ve anın vüruduna değin Meclis-i Vâlâ Reisi Yusuf Kâmil Paşa **(82a)** Yusuf Kâmil Paşa[149] sadaret kaymakamlığına tayin kılınmış idi.[150] Sadrazam Fuad Paşa Rüştü Paşa'yı vezaretle Şam Valisi ettiği gibi muahharen Mâliye Nezareti'ne dahi memur ettirmiş Şam hadisesinde ecânibi iskât zımnında Vali bulunan Müşir Ahmet Paşa ve bazı memurin ve ümera-yı askeriye vesairenin idam ve izalesiyle mizan ve endazesiz tazminata ve musâb ve mutazarrır olan kesâna sarf olundu[151] denilen mebâliğ-i külliyenin hesabını kim sual edecek Mâliye Nâzırı Rüştü Paşa'nın takrir ve sadr-ı vaktin arz u istizanı üzerine müteallik buyrulan irade-i seniyye mucebince hazinece kayıtları tesviye olunup kapatılmış idi. Artık bundan sonra Şirvanlı Rüştü Paşa teşehhür edip[152] mükerreren Mâliye ve Evkaf ve Hazine-i Hassa Nezaretlerine ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Riyasetlerinde bulunup bir aralık Mahmud Nedim Paşa'nın sadaret-i ûlâsında sadme-i istirkâba uğrayıp bila-muhakeme Amasya'ya nefiy edilmiş ve hatta Mahmud Paşa'nın bu misilli icraat-ı keyfiyesinin kaide-i Tanzimat ve ma'delete mugayir olmak mütalaasıyla ol vakit Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırı olan müşarünileyh Yusuf Kâmil ve Mütercim Mehmed Rüştü Paşaların Meclis-i Has'ta itirazlarına mebni

149 Metnin sonunda ve yeni sayfa ile kopukluktan dolayı tekrar yazılmıştır.

150 Muahharen kelimesinin üstü çizilmiştir.

151 sarf olunan ifadesinin üstü çizilmiştir.

152 Füad Paşa muahharen Rüştü Paşayı maliye nezaretine dahi memur etdirmiş Şam hadisesinde mizansız ve endazesiz tazminata ve musab ve mütezarrır olanlara sarf olundu denilen mebaliği külliyenin hisabını kim süal edecek maliye nazırı Rüştü Paşa'nın takrir ve sadrı vaktin [Füad Paşa] arz u istizanı üzerine müteallık buyrulan irade-i seniyye mucibince hazinece kaydları tesviye olunup kapadılmış idi. Artık bundan sonra Şirvanlı Rüştü Paşa teşehhür etdi. *Son Sadrıazamlar*, I, 439.

Müşarunileyhimâ hazeratı memuriyetlerinden infisâl ettirilmiş idi. Sonra Mahmud Paşa'nın üzerine Midhat Paşa Sadrazam oldukta Şirvanlının afv u ıtlakı vuku bulmuştur.[153]

(82b) İmam-ı evvel-i Sultani Hayrullah Efendi Mabeyinde iken nöbetçi oldukça fakir ile gelip görüşür idi. Bazı letâif arasında Şirvanlı, Sıddık Bey'in hocalığında iken Sıddık Bey genç ise de yine yirmi beşlik ve mültehiy[154] ve Şirvani dahi orta yaşlı bir hocası bulunduğu hâlde yekdiğeriyle beynlerinde

153 Bu kısımdan itibaren sayfa düzeni bozulmuş ve sayfalar arası irtibat kopmuştur. Bu sebeple ciltlenmiş yazmanın insicamı tarafımızca tekrar düzenlenmiştir. Metnin akışı esas alınarak 81b buraya nakl edilmiştir. (Hazırlayanın Notu)
Rüştü Paşa zaman-ı ikbâlinde pederi merhum İsmail Şirvâni'ye türbe ve camii ve civarına bir dairecik yaptırıp hademe tayin eylemiş ve masrafına mukabil Maliye hazine[sinden] dahi malum u'l-mikdar maaş tahsisi ve tevliyetini ekber-i evlada şart eder. Erzincanî İzzet Paşa namında (<u>mütemevvil ve meşhur kelimelerinin üstü çizilmiştir</u>) vüzeradan bir zat vardı. Ahval ve etvârı pek tuhaf ve Nasreddin Efendi tarzında latifeleri gayetçe zarif ve fâzıl ve nüktedân (<u>ve fazıl hoş-beyan kelimelerinin üstü çizili</u>) ve münşî ve şâir-i hoş-beyan (fasîhu'l-beyan tamlamasının üstü çizilmiştir.) Harput valisi iken bir gün (<u>pantalo kelimesinin üstü çizilmiştir</u>) pantolonunun önü açılıp uçkur çıkmış olmakla Ermeni murahhası teklifsiz imiş yavaşça önünün açıldığını ihbar ettikde "aferin Murahhas Efendi, artık belki kırk defa aferinleri âdeti vechile tekrârdan sonra dost başa düşman ayağa bakar derler (<u>sen kelimesi üstü çizilmiş</u>) siz ikisinin ortasını buldunuz" diyerek (<u>yine kırk kere ifadesinin üstü çizilmiştir</u>) yine tekrâr be-tekrâr söylemiş olduğu misillü böyle pek çok işleri mecâlis ve mehafil-i yârânda dâirdir. İşte bu zat Şirvanî'nin mukbil bulunduğu zamanlarda birkaç defa Harput'a Sivas'a vali olup (<u>Amasya'dan kelimesinin üstü çizilmiş</u>) yol uğrağı olan Amasya'dan (<u>geçer kelimesinin üstü çizilmiş</u>) mürûr esnasında türbe-i mezkûrenin hizasına geldikte bi'l-iltizam cevaben başını ol tarafa çevirip iki ellerini ref' ile fatiha-i şerife ve ihlas (81b) kıraat ve haylice tevakkuf ve şeyh-i merhumdan taleb-i ruhaniyet etmeyi âdet etmiş olduğu halde Şirvanî'nin vefatından sonra yine bir defa oradan geçer iken yalnız bir elini kaldırıp ucuna üfürüp "evvelki demler geçdi" tavrını irâ'e ve îma ederek bilâ-iltifât geçip gittiğini Amasyalılar naklederler. İzzet Paşa'nın Erzincan'da mükemmel bir camii ve sair âsâr-ı hayriyesi vardır. (<u>genç kelimesi çizilmiştir</u>). Dairesinde (genç kelimesi üstü çizilmiş) sade-rû hizmetkârlar bulundurmak âdeti (<u>idi kelimesinin üstü çizilmiş</u>) imiş. Trablusgarp'a valilikle gider iken hamamlardan bazı mehâbîb intihab ve kabul buyurmuşlardır. Bâ-în-cümle afif ve pâk-dâmen olduğu dahi mütevatirdir. Ekser hüsn-i sûret nîk-i sîrete dahi delalet eyledikten maada nüfus-ı zekiyye ashabı zahirde ebniye-i cemal temaşasından âsâr-ı sun'-i ilahî müşahadesine intikâl ile *aşk eğer hakiki ve mecâzîdir devlet ol kişinin tacıdır* mesalikinden geçip müstağrak-i bahr-ı meânî olageldikleri vardır. İzzet Paşa da yalnız hüsn-i Hudâ-dâde mâil ve dest-i nevâzişle mülâtafeye kâil imiş. Ve an-asl Erzincan hanedan-zadelerinden (<u>istikametli kelimesinin üstü çizilmiş</u>) asil ve müstakim (<u>kadir kelimesinin üstü çizilmiş</u>) ve etvâr ve ahvali acîb hâsılı kibâr-ı melâmiyyeden denilmeye şâyân bir zat-ı (<u>garîbdi, sellemehullah ifadesinin üstü çizilmiştir</u>) gârâbet-münşî idi. Edirne'de vali iken irtihal eyledi. Rahmetullahi aleyh.

154 Sakalı çıkmış. (Hazırlayanın Notu)

mübadele vukuunu hikâye eder idi. Hâlbuki[155] merkum Hayrullah Kasımpaşalı bir mütevelli mahdumu olup yalıçapkınlarıyla düşüp kalkmada olduğu hâlde şehir oğlanı bir kalleş[156] ve sedası dahi güzel olması cihetle Arpacılar Sofusu derler bir herif vardı ki Bahçekapı'sı[157] civarında Arpacı Camii'nde İmam ve hatip idi. Hüsn-i kıraati ve Arabistan usulünde hitabeti sebebiyle ekser pirinççi ve sair burada bulunan Araplar ve bazı ulema canibinden istima-i hutbesine ve cemaatine rağbet olunur idi. Hayrullah dahi ana intisap ve Kuran-ı Kerim'i hıfz ve usul-i kıraati dahi tahsil ederek Sofu'ya damat olmuş idi. Abdülmecid-i merhum Afyonî-zadeyi İmam-ı evvel ettikde ol vakit Arpacılar Sofusu Damadı dahi beğenilerek ikinci olmuş idi. Hatta ol zamanlar Abdülaziz Efendimiz [şehzade?] efendiliğinde Beşiktaş[158] Sarayı'nda Darüsseade Ağası dairesinde olan Efendi Dairesinde bulundukça Hayrullah aşağılarda dolaşarak gözetir imiş. Hemen teşrif ederler iken bir sipere gelerek Abdülaziz Efendimiz geçer iken gördükte tabii aşinalık buyururlar ve bu dahi birden temenna ile beraber iki **(84a)**[159] İki ellerini kaldırıp[160] dua eder gibi başını dahi tahrik ile yani "Ne vakit efendimizin cülusunu göreceğiz"[161] tavrını izhar edermiş ki kendi velinimeti olan Abdülmecid hazretlerinin zevali temennisinde bulunuyormuş demek oluyor.

Nihâyet Abdülaziz Efendimizin cülusundan biraz sonra "Afyonî me'bûndur[162] arkasında namaz kılınmaz" deyu işâ'a[163] ederek kaydırıp ve baş

155 Kendisi kelimesi üstü çizilmiştir.

156 Bulunduğu kelimesinin üstü çizilmiştir.

157 Bağçe kelimesi üstü çizilmiştir.

158 [beşikta]şta der-saadet ifadesinin üstü çizilmiştir.

159 82b'den sonra araya başka sayfalar girmiştir. Biz devamı hangi sayfadaysa onu esas alarak istinsah yaptığımız metinle paralel olması için 84a numarasıyla kayıt ettik. Ekteki asıl nüshaya bakınız. (Hazırlayanın Notu)

160 Açarak kelimesinin üstü çizilmiştir.

161 gibi etvâr kelimelerinin üstü çizilmiştir.

162 Eşcinsel.

163 Şayi kelimesinin üstü çizilmiştir.

olup Fındık Rıza Hafız dahi ikinci olmuştur. Hâsılı Şirvani'nin mübadele meselesini fazîh yolda irat eden yadigârın Kuruçeşme'deki yalı penceresinden bazı etfâlin denizde yüzmelerini seyir ile denize para atarak "[suya] dal! Götünü göreyim" diyerek çocukların dalmak telaşıyla zahir olan verâları temaşasıyla İmam efendi hazretlerinin lezzetyâb olduğu meşhurdur. Evvelki müftülüğünden infisâlinde murassa nişanın istirdadı için gönderilen Mâbeyn müdürü mahut Götsüz Osman'a karşı nişanı atıp birtakım kelimât-ı nâ-sezada bulunduğunu sonradan işittim. Hasan Hoca'nın ikinci azli sonrasında bir münasip müftü bulunup sevk etmek üzere iken sadarete nasb olunmak üzere celp olunan Mütercim Rüştü Paşa'nın huzur-ı hümâyûnda kendisince her ne mütalaaya mebni ise bu herifi sevk etmesi üzerine ikinci defa müftü olmuştur. Fakat Rüştü Paşa "bize hiç olmaz ise **(84b)** bir müftü ma'zulü eksik olsun için bunu sevk ettim" dedi. Bu nasb üzerine efendimiz "bu herifi Şeyhülislâm yaptık. Hâlbuki evvel buna müfsit İmam der idik. Allah vere bir teres falan yemese" demişler idi.

(85a ve 85b)[164]

(83a)[165] Ve Meclis-i Vâlâ zabıt kitabetinde iken Sıddık Bey dahi azadan olmakla bazı meşhur ulema-zadeler tarz u tavrında zaîfü'l-mizaç olduğunu bilirdim. Kabil-i kabul eş'ârı da vardır derler. Ben bir gazelini gördüm ve suretini aldım eğer bulabilirsem buraya kaydedeceğim. Ol vakt Âli Paşa'ya hulûs olmak üzere söylediği bir mısraı hatırımdadır. Şu bir veliyyü'n-ni'met bende [….]. Mir-i müşarünileyh bir gün dairesinde misafirleriyle musâhabet eder iken ricâl-i ilmiyeden Seyfeddin Efendi derler bir zât vardı. Sudûrdan Sirozîzade Tahir Efendi'nin damadı idi.[166] O dahi Mir Sıddık'a muallimlik etmiş imiş[167] bi'l-münâsebe ziyaretine gelir nasılsa musahabe ve mülatafe arasında Kürtlerin kuyruğu[168] olduğuna dair meşhur bir söz var ya Bey'in ol kaziye hatırına gelip Seyfeddin dahi Kürt ermişi bulunmakla ana teveccühle "Kürtlerin kuyruğu var derler, acaba Hoca Efendi sizin de var mıdır" sualine sair misafirler yanında hocanın bi't-tabi canı sıkılarak "evet, ama benimki önümdedir" deyu cevap verdiği meşhurdur. Mir Sıddık hiffetiyle beraber hatırşinas ve mültefit ve sâhib-i mürüvvet idi. Sonra beyin hastalığına duçar olup o hâl ile vefat etmiştir. Edhem Paşa'nın sadaretinde li-ecli't-tebrik Kantarcılar'daki konağına gitmiş idim. Sıddık Bey de geldi. Muarefe olunduğu hâlde beni tanıyamayıp bulunduğumuz odadan[169] görünen Süleymaniye Camii'ni dahi fark edemeyerek benden sual etmiş idi. **(83b)** Bu münasebetle hatırıma[170] bir latîfe daha geldi, şöyle ki Sultan Mahmud-ı Sânî zamanında[171] Nizam-ı Cedit zuhurunu müteakip[172] Rusya ile zuhur eden muharebede düşman askerinin ortaya gelmesinden dolayı[173] pek ziyade müteessif[174] olduğu sırada[175] meşhur hocalardan Kürt Abdurrahman[176] Efendi Mâbeyn-i Hümâyûna gelmekle Padişah Hocayı

164 Boş sayfa olarak yer almaktadır. Fakat 86a diye numaralanmış sayfalar konu bakımından 83b'nin devamı mahiyetindedir. Hatırat'ın sayfa numaraları İstanbul Üniversitesi Nadir eserler Kütüphanesine nakilden sonra numaralandırıldığı için metnin tamamı okunup anlaşılmadan sıralamaya göre numara verildiği anlaşılmaktadır.

165 Sıralamada 83a diyerek yanlış numaralanmıştır.

166 evvelden kelimesi iki kere yazılmış ve üstü çizilmiştir.

167 Olmağla kelimesinin üstü çizilmiştir.

168 Var deyü kelimesinin üstü çizilmiştir.

169 [oda]ya Süleymaniye Camii maruz olduğu cihetle ifadesinin üstü çizilmiştir.

170 Geldi kelimesinin üstü çizilmiştir.

171 Rusya ile Rusya ile … sonra kelimelerinin üstü çizilmiştir.

172 Açtığı muharebede bi-takdirillah ifadesinin üstü çizilmiştir.

173 sultan-ı müşarun ileyh ifadesinin üstü çizilmiştir.

174 imiş o sıra/ olduğundan ifadesinin üstü çizilmiştir.

175 mertebe tesliyet vermek üzere Kürt Abdurrahman ifadesinin üstü çizilmiştir.

176 Efendi gelip huzura çıktıkta dua ve sena ibaresinin üstü çizlmiştir.

huzuruna celp buyurmuşlar. Hoca Efendi dua ve senadan sonra[177] "hiç müteessif olma! Daha Müslüman çok, Kürdistan'dan yalnız elli bin kuyruklu Kürt getiririm" diyerek atıp tutmuş.[178] Badehu Hüsrev Paşa dâhil-i huzur oldukta[179] "aman efendim Hoca Efendi'ye müsaade buyurmayın. Elli bin kuyruklu kürdü nasıl zapt ederiz. Hâlâ[180] bir kuyruksuz ile yani mezkûr Kürt Hoca ile başa çıkamıyoruz" diyerek Padişahı güldürdüğü mervîdir**.**

(85a)[181]
(85b)[182]

(86a) Doksan bir senesi Muharrem'inin Cuma günü Rüştü Paşa'dan mühr-i hümâyûn alınıp ve cumartesi günü Seraskerlik uhdesinde kalmak üzere Avni Paşa'ya verilip Abdülkerim Nadir Paşa Serasker Kaymakamı tayin buyrulmuş ve bermutat ısdâr buyrulan hatt-ı hümâyûn yevm-i mezkûrda Babıali'de kıraat olunarak ilan-ı keyfiyet kılınmıştır.

Sadaret tebeddülünden biraz sonraca Serkurenâ Ferik Şevket Paşa dahi infisâl etmiştir. Eğerçi bu tebeddül ehemmiyetli madde değil ise de esbabı umur-ı garibeden olmakla zikr olundu: Müşarünileyh zaten Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye'den çıkarak feriklikle maiyet-i şahanede ser-yaverlik hizmetine nail olmuş ve rivayet olunduğuna göre şecaati[183] ve malumat-ı askeriyesi var ise de sair malumatça pek eşekk bir zât olduğu ve kat'an hamiyet ve iffeti olmadığı mücerrep ve muhakkak bulunmuştur.

177 külhan-ı tesliyet-bahşa edasından/iradından ifadesinin üstü çizilmiştir.
178 her ne ise anın avdetinden sonra ifadesinin üstü çizilmiştir.
179 Olup kelimesinin üstü çizilmiştir.
180 Birisi kelimesinin üstü çizilmiştir.
181 Sayfa Boş.
182 Sayfa Boş.
183 Şecaatten kelimesinin üstü çizilmiştir.

İşte bu zât bir ay kadar Başmabeyinci olan Miralay Hakkı Bey'den sonra Serkurenâlığa tayin buyruldu. Biraz müddetten beri Başkâtip ve Başmabeyincilere ahval-i Mısriye'den malen istifade etmek meslûk olmuş idi.

Bunun iptidası şöyledir ki Mısır Valisi İsmail Paşa'ya Hıdivlik mertebesi verildiği ve veraset maddesi bu hâle getirildiği sırada İsmail Paşa'dan Fuad Paşa ve sair vükela haylice meblağ iğtinam ederek **(86b)** galiba[184] Hazine-i Celile'ye de hidmet olunmuş. Ol zaman daha Mabeyinde olmadığımdan hakikat-i hâli bilemem. Fakat Sadrazam Âli Paşa'nın vefatından sonra İsmail Paşa daha ziyade intifa[y]a kıyam ederek sonra rütbe-i vezarete kadar irtikâ eden Abraham'ı nasılsa Dersaadet'e geldikçe ve Mabeyin-i Hümâyûna gittikçe yanında gezdirerek adamı olduğunu izhar eylemiş ve kendisinin Mısır'a avdetinde merkum bazı tuyûr ve hayvan takdimesiyle Başmabeyinci ve Başkâtipten hangisinde istidat görür ise ol vâsıta ile padişaha hulûsa başlamış ve filvaki tavassut edenler müstefit olduktan gayrı merkum gizlice kapıcılara varıncaya değin Mabeyin hademesi ve Mabeyincilere hediyeler ve paralar vererek[185] kendiye meylettirmiş ve bazı esrar ıttılaına yol bulmuş idi. Padişah-ı cihan Abdülaziz Hân Efendimiz[186] mukteza-yı uluvv-i cenapları üzere İsmail Paşa'nın Ermeni-i merkum vâsıtasıyla ihlasını ve merkumun kalitesini li-maslahatin zahirde kabul buyurur gibi **(87a)** görünmekle[187] beraber padişahımız hukuk-ı saltanat-ı seniyyelerini[188] fedaya hiçbir vakitte müsait olmadıktan başka sûrî ihlasları ve Hı-

184 taraf-ı saltanata da ibaresinin üstü çizilmiştir.
185 herkesle dost olmuş idi. Hatta ol kadar ki padişahın odasında ne söylediğini ve nasıl efkarda bulunduğunu dostları olan kurena vasıtasıyla haber alup ve efendisini haber-dar eder cümlesinin üstü çizilmiştir.
186 gayet alicenap olup temellük eyleyen ve takdimat ile izhar-ı ubudiyet ve tezellül edenlere nazar-ı merhametlerini erzanî buyurmak iktizası şan-ı celilü'l-unvan-ı mülûkanelerinden idi. Binaberin cümlesinin üstü çizilmiştir.
187 [görü]nmekle kurenanın bu yolda irtikabatına cesaret verdi. Bununla ifadesinin üstü çizilmiştir.
188 takdimat-ı cüz'iye ve külliyeye ifadesinin üstü çizilmiştir.

divin menafi-i mahsusasını ve maksat-ı zatisini pek rânâ bildikleri vaka-i âtiyeden anlaşılır. Şevket Paşa "bu dekâyıkı ve hukuk-ı devlet nedir ve her para verilen olur mu biter mi? Buralarını fark eder" makuleden olmadığından ve mukaddem bazı vesâ'il ile ziyade para almış olan Başmabeyinci Ziver ve Başkâtip Refik Beyler vesaire[189] gibi az vakitte zengin olmağı kurduğundan bu efkâr ile bir gece Abraham'ın evine gider ve sonra da kendisini celp vü ibramlar eder ve "Hıdivin bir emeli var ise söyle ve efendimize hizmet ile husûl-i meram mümkündür" deyu söyler. Merkum evvel-emirde cesaret edemez ise de paşanın paraya olan kemâl-i hırs ve tamahını görünce "Hıdive bilâ-istîzân hariçten istikraz için müsaade buyrulmuş ise de Mısır'dan Avrupa'ya bu bâbda giden memurlar Devlet-i âliyye sefaretlerine müracaatla terviç-i meram zımnında duçar-ı masraf oluyorlar, bari Mısır'ın böyle işlerini görmeye Paris ve Londra ve sair memalik-i ecnebiyede birer memur ikamesi dahi rehin-i müsaade-i seniyye olsa yolunda" ifade-i meram eder. Ve suret-i ma'rûzanın **(87b)** nezd-i hümâyûnda makbûliyetini mucip olmak için nice sı'âb-ı umuru teshil şanından olan iksir-i zevi'l-hâssadan hazine-i hümâyûna haylice takdimât ile paşa hazretlerine 3.500 ve daire-i hümâyûna da 6.500 adet altın-ı Osmani ihdası hususunu dahi ilave-i makâl eyler.

Fakat bu yadigâr resmî olan 3.500'e kanaat etmeyip gizli olarak kendisine 10.000 altın daha verilmesini kararlaştırır. Bunun üzerine Paşa hazretlerine Hıdivin evvelemirde takdimâtından ve daireye ve kendisine gönderilen mebâliğden huzur-ı hümâyûnda bahis açar ve takdimât-ı mezkûreyi hazineye vaz' ve daireye olan dahi ber-mûceb-i irade-i seniyye beyne'l-kurenâ taksim olunur. Ve arkası sıra Hıdivin emelini dahi arz-ı huzur-ı hümâyûn eyledikte bu suret Mısır'a istiklâl vermek gibi bir şey olduğu ve şayan-ı kabul mana olmadığı bediiyattan bulunmakla ve paşanın eşekliği zaten malum ise de bu bâbda bir kat daha taayyün etmekle Mabeyin-i Hümâyûndan

189 bu makule mürtekibin ifadesinin üstü çizilmiştir.

çıkarılarak yerine Avni Paşa müntesibânından[190] Feyzi ikinci defa Serkurenâlığa tayin buyruldu.[191] Şevket Paşa'nın müddet-i hizmeti bir mah kadar olur. Lakin Padişah-ı cihan Mısır'ın devlet-i müstakille gibi payitahtlarda memur bulundurmak istidasında bulunduğundan ve bu aralık yine istikraz teşebbüsâtında olduğundan dolayı pek ziyade rahatsız olarak Abraham'a tebliğ olunmak ve bilahare Hıdive gûşmâl **(88a)** olmak için zîrde muharrer olan hatt-ı hümâyûnu ısdâr buyururlar.

Suret-i Hatt-ı Hümâyûn

Bu defa Vali Paşa'nın dört milyon keseyi mütecaviz akdetmiş olduğu istikrazın mukaddem müsaade istihsaline vâsıta olan Abraham Bey'in tamamıyla îfâdatına muhalif surette icra olunması bâ'is-i istiğrâbdır. Şöyle ki her ne kadar istizan şeraiti fermandan ihraç olunmuş ise de yine kable'l- istikraz bir kere olsun kemiyet ve miktarı ve lüzumunun veçhi beyan olunmak ve memleketin derece-i tahammülünü tecavüz etmemek kayıtları meşrut idi. Hâlbuki bunların hiçbirine riayet olunmadığı hâlde artık her taraf ile bilâ-vâsıta akd-i mukavele salâhiyetini kazanmış demek oluyor. Ve muahharen talep olunan izahata cevap olarak bazı umur-ı nafıaya sarf olunacaktır denmiş bu dört milyon kese mukabilinde istihsal olunacak menafiin müfredatı acep neden ibarettir ve bu kadar sürat-i ihtimamın manası nedir hâsılı her hâlde sadakat memul ettiğimiz Vali Paşanın bu harekâtı hukuk-ı meşrû'a-i saltanat-ı seniyyemize münâfi ve mukaddem ve muahhar bast u beyan olunan teminata dahi veçhen mine'l-vücûh mugayir olarak bir vecihle kabul olunmayacağı derkâr olup badema Mısır'ın derece-i tahammülünden hâriç böyle küllî istikraza teşebbüs **(88b)** ve ibtidâr olunacak

190 Mirliva Feyzi Paşa'yı kelimelerinin üstü çizilmiştir.

191 [buyur]dular kelimesinin üstü çizilmiştir.

olur ise tarafımızdan lüzumu tasdik olunmadıkça icra olunmamak ve yahut kayd-ı mezkûru tekrar fermana derç ve ithalini teklif için bir memur-ı mahsusun gönderilmesinden başka çare kalmamıştır.

İş bu suret-i hatt-ı hümâyûnda münderiç olan kelimât-ı hikem-âyât velinimet Başmabeyinci Feyzi Bey vesâtâtıyla Mabeyin-i Hümâyûnda Abraham'ın kuvve-i sâmiasına tevdi olundu. Merkum ziyade telaş ve ıstıraba düştü. Çünkü nasıl mustarip olmasın ki bir hükümdarın kolaylıkla terkini kabul edemeyeceği bir mukaddes hakkını hafifçe Hıdiv için tahsile vâsıta olmak gibi efendisi yanında rağbet-i fevkaladeye mazhar düşecek hizmette bulunacak idi. Binaenaleyh bu işten İsmail Paşa'yı haberdar eylemesi üzerine Valinin böyle bir nimet-i gayr-ı müterakkibeye ehvence fiyatla nail olacağı mülâbesesiyle ne kadar memnun kalacağını tarif iktiza etmez. Bir de iş birden bire aksine dönüp de evvela kazanılan maddenin de ferman-ı âliden tayyolunması tarikine gidilmesinden Abraham'ın ne derece İsmail Paşa yanında duçar-ı mahcubiyet olacağı malumdur. Bununla beraber hazret-i padişahın nezd-i hümâyûnlarında dahi menfur olmak hiç işine elvermez idi. Biçare Ermeni başına gelen bu derdin **(89a)** devası için vizitesi ne kadar pahalı ise de artık masrafa bakmayarak Şevket Paşa'nın[192] halefi Mir Feyzi'nin vâsıta-i himmetine müracaatla kesb-i sıhhat eylemiş.

Bu iki hizmetkâr yani Şevket[193] ile Abraham hırs ve tamahla böyle olmayacak işe teşebbüs ettiler. Hâlbuki yine Ermeni hem-mezhebi olmayan efendisine kazandırmak gayretinde bulunduğu için Şevket[194] yadigârına nispet kabul etmeyeceği bedihidir. Maksat-ı şahane maslahatı bu derecede geçiştirmekten ibaret bulunmakla böylece bitmiştir. Suret-i irade-i seniyyenin merkum Abraham'a tebliği günü Sadrazam Avni Paşa Mâbeyn-i

192 hayru'l-halefi tamlamasının üstü çizilmiştir.
193 Paşa ile İbrahim'in hırs ve tamaı akıl ve idraklerini selb edip ifadesinin üstü çizilmiştir.
194 Paşa kelimesinin üstü çizilmiştir.

hümâyûna celp ile huzur-ı hümâyûna çıktıkta "Şevket Paşa gibi burada kırk elli kadar bekçi hademesi var" buyurdular ve kendisinin eşekliğinden ve hâlin vukuundan dahi bi'l-bahs Abraham'a tebliğ olunan hatt-ı hümâyûnlarını bizzat Avni Paşa'ya kıraat buyurduklarında Paşa-yı müşarünileyh yer öperek "Bin yaşa" lafzıyla vazife-i şükrâniyyeti ifa etmiştir.[195]

Avni Paşa sadaretinden bir kaç mah mururunda Müftü Turşucuzâde infisâl eyledi. Müşarünileyh şehriyyü'l-asl ve erbâb-ı fazl u kemâlden **(89b)** bulunup şehzadelere hocalık ederek az vakit içinde bu mertebeye kadar çıkmış idi. Oldukça tariki hüsn-i idare etmek efkârında bulunarak münasebetsiz şefaatleri red eder idi.

Bu misilli perhiz ve imsak üzere hareket edenleri pek de halk sevmezler. Bununla beraber hârem-i hümâyûndan ve ağavât-ı Enderun'dan iltimas ile varanlara dahi müşarünileyhin mukteza-yı meşrepleri üzere yüzünü ekşice göstermesi içeri tarafta husamâsının kesretine bais oldu. Galiba Yusuf İzzeddin Efendi hazretlerinin dahi muallimleri için bir kaç defa eyledikleri iltimasları da terviç olunmamış ola. Her ne ise Harem-i Hümâyûn canibinden Padişaha müşarünileyhi geçmişler. Ve hatta kendisinin makamına yakışmayacak surette hissetini ve yazları Kızıltoprak'ta muhtasarca olan bağına ahâd gibi vapur ile gidip geldiğini dahi hikâye etmişler. Vakıa müşarünileyh masrafı mucip olacak husûsatta tevazu ve ihtisarı pek severler imiş.

Binâenaleyh azl ile imam-ı evvel Hayrullah Efendi Müftiyyü'l-Enâm oldu. Gerçi sarfiyatı israf ve tebzîr mertebesine getirmek meşru değil ise de böyle makâmât-ı âliyede bulunanların ziyadece mümsik **(90a)** olmaları dahi memdûh olamaz. Fakat bu tebdil vezirin reyine gayr-ı muvafık

195 Maksadı şahane maslahatı bu derecede geçişdirmekden ibaret olmakla böylece bitmişdir. İradei seniyenin Abraham'a tebliğ edildiği gün Sadrı âzam Avni Paşa Mabeyini hümâyûna celb ile huzurı hümâyûna çıkdıkda zat-i şahane "Şevket Paşa gibi burada kırk elli kadar bekçi hademesi var" buyurdular ve onun münasebetsizliğinden vukuu halden bahsederek irade-i seniyelerini bizzât kırâat buyurdular. Hüseyin Avni Paşa yer öperek "bin yaşa" lafzile vazîfei şükran ifa etdi. *Son Sadrıazamlar*, I, 496.

düştü. Çünkü müftü-i sabık ile beynleri hoşça idi. Müftü-i lâhık nasbının hükmünü vererek bahren ve berren azimet-i mâ lâ kelâm ile Bâb-ı Fetvaya gidip gelmeğe başladı. Lakin arası bir ay geçer geçmez azl-i nâ-be-hengâm ile duçar-ı ekdâr ve âlâm oldu. Şöyle ki ahval-i mâliyeye çare olmak üzere Avni Paşa Şirvanlı'ya itiraz eylediği banka mukavelesini güya[196] bir suret-i mu'tedilede tesviyeye[197] ve kırk milyon konsolide çıkarmağa karar verip maslahatı Meclis-i Vükela'da mevki-i bahse koydu.

Müftü ile bu hususta gereği gibi beynlerine ihtilâf düşüp fakat Avni Paşa desise-kâr ve mubattın olduğundan pek de izhar-ı infial etmeyip fırsat gözetmekte olsun hükm-i takdir dahi yerini bulacak bu aralık Haziran içinde yevm-i cülûs-ı Hümâyûndan dolayı bermutat şehrâyîn icra olunan leyle-i ma'hûda fazileti hakkında Basiret Gazetesi'nin münderecatı hilâf-ı şer'-i şerif görüldüğünden Müftü Bâbıâli'ye tezkire yazarak Basiret matbaasını kapatmış. Avni-i mekkâr tamam bu hâli icra-yı gareze âlet ittihaz ederek matbaanın seddedildiğini bir suretle âlem-i bâlâya aks ettirir. Bir de padişah (**90b**) matbaanın kapanması sebebini Serkurenâ Feyzi Bey'den sual buyurmuşlar o da Sadrazam ile muhabere ederek işi anlar. Ve Şeyhülislam'ın Babıali'ye yazdığı tezkireyi teşdit-i gazabı mucip olmak için Avni Paşa Feyzi'ye gönderdiğinden tezkire manzûr-ı âli buyrulur. Ve Feyzi dahi bir iki kelimât-ı nifak-âmiz ilavesiyle Avni Paşa'nın meramını icraya sa'y ederek tebdil-i Meşihata karar verilir. Hafız Hayrullah hîn-i nasbında vuku bulan masarifi için Maliye'den iki yüz elli bin kuruş atiye itasına irade-i seniyye taalluk eyledi. Zira zavallı imam yalnız Feyzi'ye hulûs olmak üzere bin altın teşrifat göndermişti. Kaidesi ise elli bin kuruştur. Sair sarfiyatı dahi vardır. Bir kaç gün sonra Mâbeyn-i Hümâyûnda ikinci müdür olan Götsüz Osman vâsıtasıyla mukaddem ihsan buyrulan murassa nişan-ı Osmani dahi

196 hukuk-ı devlete dokunmayacak ifadesinin üstü çizilmiştir.

197 Teşkile kelimesinin üstü çizilmiştir.

istirdat olundu. Hâlbuki Meşihatında bu nişanı götürmüş olan kurenâdan Mir İbrahim'e de beş yüz altın verilmiş idi.

Sadrazam'ın asıl maksadı Hayrullah Çelebi'yi ortadan kaldırmakla beraber yine Turşucu'yu veyahut kendi müntehiplerinden birini Müftü (**91a**) ettirmek olup Feyzi'ye talimat-ı lâzımeyi ita eylemiş ise de Zât-ı şahane muallimleri bulunan Şeyhülislâm-ı esbak Hasan Efendi'yi tercih buyurdular.

Suret-i hâl akşamdan Hasan Hoca'ya tebşir olunarak sabahleyin ber-vech-i mutat Mâbeyn-i Hümâyûna götürmek üzere bu abd-i âciz müşarünileyhin Çamlıca'da olan bağına gittiğimde kendileri hemen salât-ı fecirden beri imame-i beyza ve feracelerini iktisa ile intizarda imişler. Bahçe kapısından bizi görür görmez[198] kartal kanat uçar gibi nerdübandan aşağıya doğru istikbâl eylediğini görünce[199] varıp ellerini takbîl eyledik. Biraz ikametle zahir şevk u neşâtlarından fark edememiş olmalıdırlar ki şerbet ısmarladılar. Hâlbuki daha sabah vakti olduğu cihetle bir şey yenmemiş idi. Ne ise biraz içtik. Ve Efendi Hazretleri'nde artık tevakkufa sabr u tahammül kalmadığını gördüğümüz cihetle erkence ise de birlikte faytona ve Üsküdar İskelesi'nden kayığa binilerek Mâbeyn-i Hümâyûna gelindi. Efendi-i müşarünileyh yetmişi mütecaviz bir pir-i mübarek olup zamanında kânun üzere tahsil ve neşretmiş ve muâsırînine kendisinin ilm ü fazileti tasdik ve itiraf ettirmiştir. Fakat kendileri taşralı (**91b**) olup altmış seneden ziyade tahsil ve neşri zamanlarında nice sefaletler çekmiş ve nihâyet Ders Vekili rütbesine varabilmiş idi. Ahir ömründe Ramazan-ı şerif münasebetiyle Huzur-ı hümâyûnda vuku bulan ders takriri tâb-'ı mülûkâneye muvafık düşerek Muallim-i Sultani ve sonra müftü olup Mahmud Paşa'nın evvelki sadaret-i sademâtına uğrayarak bu defa ber-vech-i muharrer saniyen Şeyhülislâm oldu. Kendisinin ilm ü fazlına diyecek olmayıp fakat dünyanın

198 Nerdübandan kelimesinin üstü çizilmiştir.

199 Seğirterek kelimesinin üstü çizilmiştir.

pîrlik zamanında teveccühü biçareyi[200] mansıb-ı müştakı eylemiş idi. Hatta akşam kendisine haber geldikde sevincinden sabredemeyerek komşusuna ricâl-i mühimmeden Şem'î Molla'ya pencereden "olduk, olduk" deyu feryat eylediği ihbar-ı sahîhadandır. Kendisi mübarek bir zât olmakla beraber[201] kuvve-i dâfi'ası olmadığından ekser müracaat edenlere vaatten hâli olmaması bazılarının ifk ü iftirasına bâ'is oldu. Münasebetle herkese vaat buyrulması gibi vuku bulan ihtara "Ben müracaat eyleyenlere inşallah ile takyit-i kelâm ederim. Lakin birtakım erbâb-ı garezin lisanını kat' ne mümkün" demiş idi. Filvaki müşarünileyh nice ulemanın tarik içinde terakkisine ve nicelerinin taz'îf-i vezâ'ifine bâ'is olmuştur. Bâ-în-cümle yine beyne'l-ulema "Kezubî" lafzıyla yâd olunurdu. Meclisi tekellüften vareste ve ekser züvvârın ulemaya alçak pâyede bile olsa yine iltifatı mütevâzı'âne idi. **(92a)** Hâlbuki eslâfına müderrisîn ve hoca efendiler serbestçe varıp ifade-i meram edemezler idi. Ne çare ki ulemanın dahi ekser halk gibi terbiyesi bozularak bu iyiliklere kanaatleri olamadı. Devletçe vaz olunan merasimin yalnız icra-yı azamet için olmadığı bundan dahi malum olur. Çünkü müderrisîn mülâzemet günü şeyhülislâmlara varıp orada dahi resmî musâhabet olunarak az müddette çıkılır idi. Öyle iken erbâb-ı tarikin bunun zamanında olduğu gibi müftülere dahl ve taarruza cesaretleri olamaz idi. Bunun ise kapısı erbâb-ı hâcâta meftûh idi. Lakin herkesin emelini icra kabil değil. Ve muvacehede katiyen ret dahi müteassir. İş bu renge boyandı. Hasan Efendi'nin[202] pîrlikte bayağı mukarrirlikten az zamanda Müftü oluverişi ne kadar ulema efendiler var ise hepsini müftülüğe hırslandırdığından ve Turşucuzâde ve Hayrullah dahi bu kabilden müddet-i kalîlede terakki eylediklerinden ba'd-ezin muteriz hoca efendilere Müftü dayandırmak müşkülce

200 [biçare]nin mansıba meylini istilzam eylemiş idi cümlesinin üstü çizilmiştir.

201 Bu kısım sayfanın kenarına yazılmıştır.

202 altmış yaşından sonra ifadesinin üstü çizilmiştir.

olur. Hâsılı her tarik rüesası hadd-i mevzuundan ziyade halka yaranmak için birtakım muamelat-ı hâdise irâesi tekellüfüne düşmemeli. **(92b)** Faydasından ziyade mazarrat görülüyor. Herkesi yalnız taltif ile hoşnut etmek kabil değil. Olunacak hareket nâsın havsalasına göre olmalı.[203]

İşte Avni imamı def' ve kendüye muvafık olmayan vükelayı terhîb eyledikten sonra banka[204] muamelesine girişip kırk milyon konsolideyi ihraç etmiş idi.[205] Fakat bu[206] misilli ahz u itada istifade-i zatiye vukuunu emsali delâletiyle padişahın bileceği derkâr ise de biraz müddet sükût ile muamele buyurmalarını mucip olmak için[207] Hazine-i Hümâyûna yirmi bin keseye karîb meblağ[208] takdim eylemiş ve yardakçı Feyzi'ye de biraz şey vermiş olmalıdır. Bankanın çıkarmış olduğu hisse senedatından mabeyn-i hümâyûna tefrik edilen mikdarın tezayüd itibarıyla fark-ı fiyatından mezkûr yüz bin altın yirmi bin kese eder husûle gelmiş olduğundan senedatı almakdan fazla kârı almak daha makul görülmüştür. Benim bu ahz u i'tâdan haberim olmayıp o aralık bir Cuma günü idi. Selamlık münasebetiyle sadrazam ve serasker-i müfahham Serkurenânın odasında bulunmakla Mabeyni Nâzırı Ferîd Paşa bizim odaya gelip banka hisse senedâtını çıkarmış "biz de alalım pek kârlı imiş" diye efendisini dahi alıb Feyzi'nin odasında sormaya buluştukta bize de hisse vermiş ise de Avnî bunu [iğ] fâle başlayıp hafifçe tebessüm ederek "pişti" cevabını vermişdir. **(93b)** Bu Feyzi Beyefendi'nin etvârı pek tuhaf idi. Arada bazı latîfe de lâzım. Bu zât

203 Müşârunileyhin evvelki müftiliğinde mahdûmu Hayri Molla'dan dolayı lisana gelmiş olması cihetiyle bu defaki nasbında oğluna yüz vermesin tenbîh eyle deyu cümlesi satırın üstünde yazılmıştır.

204 [banka]yı teşkil kelimesinin üstü çizilmiştir.

205 etmişidi/ederek bunun nizamnameleri ve müteferriatı ol vakit gazetelerle ilan olunduğunundan keyfiyet-i tafsiliyesi anlardan anlaşılır. Cümlenin üstü çizilmiştir.

206 heyet bu husussta eslafına maa-ziyade tabiiyette kusur etmeyeceğine yani banka teşkilinden istifade ehass-ı emeli olduğuna binaen burasını ifadesinin üstü çizilmiştir.

207 mabeyn kelimesinin üstü çizilmiştir.

208 Nakdiye kelimesinin üstü çizilmiştir.

Mâliye'de Ağnam Ruznamçesi'nden tabur kitâbetine nakl ederek gençliği evanında haylice taşralarda gezmiş ve dirayet ve kitabeti sebebiyle fırka kumandanlarına kendisini bilcümle beğendirmiş imiş. Sonra da Avnî'ye çatıp nihâyet saraya dek geldi. Artık bu kadarca mâ'lûmat ile zâtına hüsn-i zannı bir mertebede idi ki tarif kabul etmez. Daha Yıldız kasr-ı hümâyûnu yeni bitmiş ekser Efendimiz orayı teşrîf buyururlar idi. Saray-ı Hümâyûn gibi vüs'ati olmadığından Başmâbeynciler ile birlikte olur idik. İşte bu zât saatlerce Avnî Paşa'nın medâyihine ve kendi ahvaline dair hikâyat ve fahriyeler ile meşgul olarak bizi bizar eder idi ki bazı çok söyler vardır fakat yine dinlenir, dilnişîn sözlü olur. Bu öyle de değil. Her ne kadar su-i edeb ise de gayet münkabız tiryaki büzüğü-âsâ tahrik-i fem ettikçe sıkına **(93a)** sıkına ihraç eylediği müzahrefât-ı kelimât ile bulunduğumuz oda müsterâha-manend taaffün-sâz ve bir tarafdan dahi burnunu tahliyeye meşgul olarak çıkarabildiği yuvarlaklarla etrafa dahme-endaz olurlar idi. Fakir ise âdet-i seyyielerini bildiğimden odanın bir siper cânibini tutarak unf-i istikbârları sadematına hedef olmaz idim. Hele az vakitte def olup azabından kurtulduk. Badehû odanın mefruşatı tecdid ve tanzim kılındı. Gelelim maksada. Bundan biraz sonraca Padişahın harîke olan merakı tezayüt eyledi. Tafsili şöyle ki Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu civarında birbirini müteakip harîklerin zuhur etmesi dâhil-i sarayda müstait-i nâr olan eşya-yı ahşâbiyenin ilgasıyla beraber saray-ı mezkûrun verâsında Süleymaniye Camii ve civarında olan hanelerin Ceyb-i Hümâyûndan paraları verilerek kaldırılmasına **(94a)** bais oldu. Bu evlerin hedmini ol kadar istical buyurdular ki tersaneden yangın takımları ve neferât celp ile harik esnasında sirayet mahzurundan naşi edilen hareket veçhile az vakitte oraları tarla edildi.

Ve bu aralık Çırağan Saray-ı Hümâyûnuna nakil buyruldu. Ve merakları ol derece arttı ki bazı Yıldız ve Malta Kasr-ı Hümâyûnlarından saraylara doğru nezaret buyurdukça kurşun üzerlerinde beyazca ve ahşaba müteallik bir şey gözlerine ilişse kurenâdan birini gönderip onu def ettirmek gibi

nice tekellüfler ederler ve pek bîhuzur olurlar idi. Ve böyle efkâr arasında kurenâ ziyadece mazhar-ı itap olageldikleri gibi Feyzi'nin dahi öteye beriye seğirtmekten tab u tüvanı kesilmiş idi. Kendisi gayet mütekebbir ve azamet-furuş olduğundan madununda bulunan kurenâya karşı bazen tekdir olundukça gücüne gelip zaten dahi istifayı hat eylemiş olması ve temaruzu ve ta'allülü cihetiyle infisâli vuku bulup ikinci Mabeyinci Hafız Mehmed Bey Serkurenâ oldu.[209]

Padişah-ı takva-penâh eyyedehullah ve ebkâhu Efendimiz hazretleri taleben li-merdâtillahi Teâlâ bir camii şerif inşasını arzu buyurup çünkü mülk ve devletin muhafazasını ve i'tila-yı şevket ü şanını mucip olan mevâdd ki asker ve eslihâ ve donanma ve sair levazım ve mühimmatın tedarik ve tanzimi **(94b)** gibi husûsattır eslâf-ı kiramından ziyade bu bâbda vaki olan mesai-i şahaneleri asârıyla müspet ve hıfz-ı din ü devlet ve asayiş-i fukara ve raiyyet ki anın mevkufun aleyhi bulunan vesâ'ili istihsal ve istikmâl vazife-i zimmet-i hilâfet ve saltanattır. Anın ifasına himmet tamam-ı zahr-ı dünya ve ahiretçe rehin-i rütbe-i kifayettir. Ancak zât-ı şahane böyle bir eser-i hayır da bırakmak niyet-i cemilesiyle Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu verâsında mukaddem hedm olunan haneler arsasının mürtefi mahalline Sultan Ahmet Camii cesametinde bir câmii binası ve Acı çeşme civarında büyût-i münhedime arsalarına dahi kârgîr îcârhâneler inşasını Kalfa Serkiz'e emir buyurdular. Biraz müddet sonra Caminin vaz-'ı esası zamanı gelmekle henüz kış âvânı idi. Yağmurlu ve soğuk günde çadırlar kurularak Sadrazam-ı âli-makam Avni Paşa ve Şeyhülislam-ı sellemehü's-selâm Hasan Fehmi Efendi ve sair vükela ve sudur-ı ulema Başmabeyinci ve fakir bulunduğumuz hâlde hazır bulunan Müneccimbaşı Efendinin tayin eylediği saatte

209 "Efendimiz ferman buyurduklarında lisan-ı münasib ile kendisine mütebassır şeyler söylenmiş ise de Baba pîr oğlu biz diyerek bükâ etmiş idi." Sayfanın üst boşluğunda yer alan bu ifadenin siyak ve sibak noktasında bağlantısı bizce tam oluşmamıştır. En uygun yer olarak bu kısımdan sonrası olmalıdır. (Hazırlayanın Notu)

vaz'-ı esas ve dua ve sena olunarak gelindikten sonra[210] huzur-ı şahanede Resm-i Tahiyyâtı eda ile inşallahu Teâlâ nice böyle müberrâta nail olursunuz duasını etmiş idik.[211]

Ol kuvve-i karîbeye geldi. Ve câmiin de temelleri arzdan biraz irtifa kesp eyledi. Bunun **(95a)** mecmu-i masarifi iki yüz bin kese raddelerinde maktûan kalfaya muhavvel idi. Mâbeyn Nâzırı ve Valide Kethüdası Ferîd Paşa nâ-mizaç idi. Vefat ederek vaz'-ı esasi cemiyetinde bulunamadı. Merhum müstakîmü'l-etvâr bir zât idi, Rahimehullah. Kendisi zaîfü'l-mizaç olup sinni altmışa davranmış ve ülfeti münasebetiyle akşamcılıktan vazgeçememiş idi. Fakat idareyi pek sever ve hele ucuza hiç dayanamaz. Neylesin ab-ı neşâtın ehvencesiyle vakit geçirmek ister o da göğse dokunur o kış nasılsa birazda bürudet-i havanın tesirine oturduğu yalının rutubeti ilave olarak mizacını bozmuş ve yattığı odaya soba vaz'ı ihtar olunduysa da eskiden mangal[212] var iken soba masrafı kaide-i tasarrufiyeye muvafık olamayacağından kabul edemeyerek hâsılı bu hâl ile azm-i sefer-i ahiret eylemiştir.

Merhumun bir kız bir oğlundan başka büyük oğlu ricâlden Şûra-yı Devlet Başkâtibi İzzeddin Bey dahi simaca[213] pederini andırır, fakat tabiatı dahi benzer imiş deyu rivayet ederler. Çünkü halka yaranılmaz. Merhuma irtikâba dair azv edecek bir şey de bulamadıklarından zahir renk ü rûyundan ve bir de mukaddem Serasker Müsteşarlığı'nda ve sonraları Evkaf ve Hazine-i Hassa Nezaretlerinde bulunduğu müddette ashâb-ı matluba **(95b)** para buyurmakça zaruri imsaklerinden ve hususiyle idare-i beytiyeyi tasarrufâtın derece-i kusvâsına vardırdıklarından olmalıdır

210 Li-ecli'ş-şükr kelimesinin üstü çizilmiştir.

211 mukadderata ne hail olabilir ne müneccimbaşının eşref-i eyyamı ne de bizim dualar faide verdi. Fakat ifadesinin üstü çizilmiştir.

212 Minkal yazılmıştır.

213 Yüzünü kelimesinin üstü çizilmiştir.

ki bazı taayyub olunurlar idi. Hatta Ziver[214] ve Refik Beylerin Başmabeyinci ve Başkitâbetleri'nde Avusturya balosuna med'uvven hîn-i azimetlerinde Ferîd Paşa bunları kendi arabasına alır. Hâlbuki Avusturya Sefarethanesi dik bir yokuş nihâyetinde olup paşanın hayvanları ise İstanbul'da faytona binmek hudûsü esnada tedarik olunmuş ve çoktan beri tebdilleri nezd-i müşarünileyhde mutasavver bulunmuş gayet lagar şeyler olmakla şose yollarda arabanın hareketi beygirleri ileriye sürerek Paşa Hazretleri azamet-i mâlâ-kelâm ve iki tarafa nigâh-endâz-ı selâm olarak Mâbeyn-i Hümâyûna gidip gelirler idiyse de bunların yokuş çıkarması muhal idi. Hele bazı ağavât yardımıyla yokuşa çıkmak esnasında araba zapt olunamayarak sürat ile aşağıya doğru iner iken Refik Bey kendisini aşağıya atarak zedelemekle beş on gün hanesinde müdâvâta mecbur olmuş idi. Lakin fakir, merhumun rivayet olunan heyeti bî-asl olup ashâb-ı ağraz düzmesidir derim. Ne çare ki bir şeyin vukuundan şüyuu fenadır dedikleri bu manayadır. Rabbim cümleyi iftiradan saklaya.

Valide Kethüdâlığı vüzeradan Hâlet Paşa'ya ihsan ve Hazine-i **(96a)** Hassa Nezareti dahi Başkitâbete ilâveten uhdemize ihale buyruldu.

Padişahın yedi buçuk milyon konsolide olup bundan senevî hâsıl olan seksen bin keseden mütecaviz faizi ve tahsisat-ı seniyyeden dahi ayda dörder bin kese Harem-i Hümâyûn hazinesine konup ondan kendileri bizzat sipariş buyurmuş oldukları zırhlı sefine ve Krupp topları taksitlerini tediye ve sair murad-ı âlileri olan mahallere sarf buyururlar idi. Tahsisat-ı merkûme on altı bin kese olduğundan bundan mezkûr dört bin kese ve daire-i Hümâyûn masarifine mahsuben şehrî Başmabeyincilere verilen bin kese bi'l-ihraç kusuru şehzadegân ve selatin ve kadın efendiler ve bendegân ve aşçılar ve kuşçular ve sair hademe maaşlarıyla matbah ve ıstabl-ı âmire ve tamirat masarifi karşılığı olarak Hazine-i Hassa'da bermutat muamelesi icra olunur ve

214 Ziver me'bûnuyla Kalyoncu Refik'in ifadesinin üstü çizilmiştir.

Hazine-i Hassa'ya merbut bazı emlâk ve fabrika ve çiftliklerin varidatı dahi senevî bin kese raddelerinde bir şey tutar idi. (**96b**) Sadrazam Avni Paşa'nın meydana getirmiş olduğu ıslahat-ı mâliye[215] çıkardığı konsolideden ibaret olup bu senelik masarif-i devleti oldukça idare edebilmiş ise de varidat-ı devletin kısm-ı azamı düyûnun faizi karşılığı idi. Bâkî meblağ ile masarif-i devleti idare kabil mi?[216] İleride müzayakanın tezayüt edeceği bedihi iken Avni Paşa'nın esasen mâliyeye bir çaresi olamadı. Çünkü Fuad Paşa'nın sadaret-i ûlâsından beri bütce açığını kapatmak üzere istikrâz yolu tutulmuş idi. Hatta istikrâzsız devlet yaşayamaz tabiri ol vakit müşârünileyh lisânından menkûldür. Lakin istikrâzlardan komisyon alınmak âdet hükmünde ise de burada böyle alışverişlere halk pek çok söylenmekte idi.[217] Subhî Paşa merhumun efendimize akdemce takdim eylediği lâyihada pek güzel beyan olunmuştur.[218] lâyiha-i mezkure bazı matbu mecmuaları münderiçdir, müracâat).[219] Eslihâ istiabına kâfi olmak ve masrafı ceyb-i hümâyûndan verilmek üzere Şirvanlı[220] sadaretinde inşasına mübaşeret olunan Dolmabahçe civarındaki Esliha-hâne hitama resîde olduğu gibi Amerika'ya da altı yüz bin nev-icad Hüseyin Paşa vesâtâtıyla sipariş edilen tüfekler de gelmeğe başladı. Fakat Avni Paşa bu tüfekleri sipariş etmiş ise de bunların burada fişekleri yapılmak üzere edevat-ı lâzımeyi tedarik etmemekle işin idaresi noksan kaldı. Çünkü fişeksiz bu tüfeklerin işe yaramayacağı ve ileride tedarik kabil ise de vakit zayi edileceği aşikârdır diyerek yine askerler

215 Banka kelimesinin üstü çizilmiştir.

216 Birkaç sene sonra filan varidatın da faize gideceği ifadesinin üstü çizilmiştir.

217 Bu şeylere dair ahval ifadesinin üstü çizilmiştir.

218 Pek güzel beyan olunmuştur cümlesinin üstü çizilmiştir.

219 Hüseyin Avni Paşa'nın meydana getirmiş olduğu ıslahatı mâliye çıkardığı konsolidden ibaret olup bu senelik mesarifi devleti oldukça idare edebilmiş ise de varidatı devletin kısmı âzamı düyunun faizi karşılığı idi. Baki meblağ ile mesarifi devleti idare kabil mi? İleride müzeyakanın artacağı bedihi iken Avni Paşa'nın esasen mâliyeye bir çaresi olamadı. *Son Sadrıazamlar*, I, 497.

220 Zamanında kelimesinin üstü çizilmiştir.

(**97a**) Sadeddin Efendi ve bazı vükela ve ricâl taraflarından rey ü ihtar olunduysa da umum halk bu [silik] ashâb-ı maaş en ziyade zarar-dîde olmakta bulunmuş olduğuna ekseriyet mütalaa-i encam etmeksizin ilgası arzusunda olunduğu misilli iş erleri dahi ekseriyetin arzusuna hürmet edip memdûh olmak zımnında komisyonculuk gibi bir fâide-i zatiye dahi mevcut olmakla zihinler bittabi bu menfaat-ı zâtiyeli yola sapmış ve Padişah dahi zamanlarında kaime beliyyesinde rıfkaten kaldırılmış gibi halka bir cemile göstermeğe elbette müsait bulunmuş olmalarıyla artık Fuad Paşa anın dermeyan edip kırk milyon konsolide ihraç ve güzeştesine mukabil tuz inhisarı misilli bazı karşılıklar ihdas ederek Ayasofya civarında natamam olan Darülfünun ebniyesi dâhilinde kaime getirenlere yüzde kırk nakit ve altmış konsolide verilerek tesviye-i maslahat olunmuş ve bir zaman Darülfünun kaidesi meslûk olmuştur. Şimdi ne oldu ne olacak ale't-tahmin rub'u derecede olan faizsiz dâhilî istikraz tahvilâtını Hazine-i Celile senevî mâ'lûmü'l-miktar güzeşteli istidâne-i hariciye ve kırk milyonluk konsolide ile kapatmış ve bir bar-ı girân altına girmiş bulundu. Daha evvelden dahi başka deyn-i haricîsi var idi. Müftünün vesairenin rey ü ihtarı pek nâfi ve sâib imiş ne çare ki ara yere menfaat-i şahsiye karışmış. Muahharen mezkûru'l-miktar konsolideye

(**97b**)[221]

(**98a**) Mahmud Nedim Paşa sadaret-i ûlâsında yirmi milyon ve Avni Paşa sadaretinde kırk milyon ki cem'an altmış milyon zam olunduğu hâlde mecmuu yüz milyona çıkıp sair müstekrazât-ı hariciye güzeştesi ve re'sü'l-mallarıyla beraber Hazine-i Celile senevî on beş milyon lira itasına mecbur olmakla varidat-ı seneviye ise yirmi iki milyon raddesinde bulunmakla

221 Boş Sayfa.

hem mezkûr on beş milyon lirayı tediye ve hem masârîfât-ı zaruriye-i devleti idare hâl-i imtinaa vardığı zahir oluyor. Binâenaleyh konsolide faizinin tecil-i nısfı hakkındaki karar-ı ati zuhura geldi. **(98b)** Hazine müzayakası bizde haylice eskidir. Hâriçten istidâneye teşebbüs olunduğu hâlde yolu bulunamadığı bazı teravihte münderiçtir. Olvakt yolu bulunamadığı da pek isabet olmuştur. Hariçten istikrazda mebde asr-ı Abdülmecid Han Gazi'dedir. İptidaları müşarünileyh hazretleri bu surete kat'â rıza vermemişler iken sonraları zaruri ihtiyar buyurmuşlardır. Vefatlarından kalma tedavülü Dersaadet'e münhasır hayli evrak nakl olup Şam hadisesinden dolayı orada bulunan Hariciye Nâzırı Fuad Paşa dahi muahharen vuku bulan cülûs-ı Abdülaziz Efendimizden sonra sadrazam nasb olunmuş ise de henüz daha Dersaadet'e gelmediğinden Meclis-i Vâlâ Reisi Yusuf Kâmil Paşa[222], Kaymakam-ı sadaret idi. Bir gün birden bire dört beş yüzlük kaime bir yüz altın tenezzül ederek alışveriş durmuş ve bazı dükkânlar kapanmış olduğundan Padişah ve vükela telaş edip hele Kaymakam Paşa sâhib-i servet ve bülend-itibar bir zât olduğu cihetle iktiza eden sarraf ve tüccar vesaitiyle nakit verilip kaime toplanmasına himmet etmekle işin önü alınmış. Ve muahharen Sadrazam Fuad Paşa da gelmiş bulunduğundan kaimenin ref' ve ilgası verilecek güzeşteye karşılık tedariki müzâkeresine ibtidâr olundukta hazır güzeştesi olmayan dâhili bir deynin faizi için bulunacak karşılık ile tedricen ve belki çok ise birazının ilga ve birazının muhafaza-i itibarıyla tedavülü ol vakit müftü[223] **(99a)** itiraz ediverdi ve Amerika'dan bunları mubayaaya vâsıta olan Azaryan marifetiyle bu alışverişten Avni hayli para da kazandı derler.[224] Elhâsıl Avni Paşa istîfâ-yı hat ile beraber bir aralık Bağdat

222 Burada silik çıkmış, siyak sibaktan Yusuf Kâmil Paşa kaydı düşülmüştür.

223 İki sayfa arasındaki boş kısma "Melfuf varakaya müracaat" kaydı düşülmüştür. (Hazırlayanın Notu)

224 Amerikadan altı yüz bin tüfenk mubayaasına vâsıta olan Azaryan marifetiyle bu alışverişden Avni hayli para da kazandı derler. *Son Sadrıazamlar*, II, 589.

Valisi Redif Paşa'nın Müntefik Şeyhi Nasır'a paşayı tavsiyesinden ve bazı rivâyâtdan şeyhin servet ü sâmânını istişmâm etmesi üzerine mumaileyhin bazı ıslahatı müzâkere ve hakikatte ondan dahi istifade zımnında celbini taht-ı karara almış ise de o zamana değin infisâli vuku bularak ol Saadete Serkurenâ Hafız Mehmed Bey nail olmuştur.

Ba'd-ezin müşarünileyhin husamâsı şikâyâta başlayarak birtakım mesâvîsi içeriden dışarıdan mesmû-i şahane olur idi. Bundan evvelce kerimesi için yapmış olduğu velîmede dahi tekellüf ederek avam-ı nâsın lisanına düşmüş ve ekser şöhretin neticesi afet olagelmiş idüğünden nihâyet efendimiz[225] bunun vücudundan istiğna emareleri izhar buyurmağa başlayıp Şam'daki sadr-ı esbak Esad Paşa'yı -sonra sadarete getirmek üzere- Bahriye Nezareti'ne tayin buyurdular. Fakat maksat bilinmemek ve sadrazama verilmek için Kuyumcu Serkiz'e murassa tasvir-i hümâyûn sipariş olundu. Ahval-i mâliyeye dair dahi bahis vardır.

(99b) Mısır Valisi dahi Avni Paşa'dan dilgîr idüğünden Abraham her an ve dakika Serkurenâ Mehmed Bey'e ilkâ'âtdan hâli olmaz imiş. Artık hikem-i hafiyye-i ilahiye nedir bilinmez. Bu aralık Başmabeyinci olanlar yekdiğerinden mürtekip ve hele bu Mehmed Bey bu bâbda eslafına galip olmakla padişahın Avni Paşa'dan istiğnası hâsıl olduğunu ve mahsulat-ı Mısriyye celbine taraf-ı saltanatın mevsimi idüğünü hissederek Hıdivin Avni Paşa'dan emniyeti olmadığına dair Abraham Paşa'nın sözünü arz u ifade eylemiş. Ol aralık taraf-ı hidıvîden olmak üzere Abraham'ın getirdiği mebâliğ hazineye alınmış ve Esad Paşa dahi gelmiş bulunmakla Mehmed Bey vesâtâtıyla Avni Paşa'dan mühr-i hümâyûn istirdat edilerek Esad Paşa saniyen nail-i Sadaret olur.

Efendimiz bu hususa ve bu misilli vukuata dair bulunduğum müddetçe bu abd-i âcize bir şey buyurmadılar ve fakir dahi veliyyünnimete ihlas ile

225 sonra da sadarete getirmek üzere ifadesinin üstü çizilmiştir.

beraber kalben şu yolda vuku bulan münkerâtı efkâr eder ve elimden geldiği kadar Başmabeyincilere sarîhan ve işâreten itirazdan hâli olmaz idim. İşi bu dereceye getirdikten sonra Mehmed Bey bize söyledi ve fakat bundan kendisi ne miktar müstefit oldu? Bilemem, lakin saika-i cehl ile devlete ve bilhassa veliyyünnimete bu yüzden büyük zarar **(100a)**[226]etmiş olduğu bedihidir. Sadrazamların Âli Paşa'dan sonra bütün bütün ağraz-ı fâsideye binaen sıkça sıkça tebdili mesalih-i devleti işgal eder oldu.[227]

Bir vakitten beri Avrupa gazeteleri Devlet-i âliyyeyi merd-i alil namıyla yâd ediyorlar. Cenab-ı Hak devlet ve millet-i İslâmiyeyi teyit edip Padişahımıza intibahlar müyesser eyleye! Başmabeyinciler bile az müddette tebdil olunmaktan naşi bu defa gelen Hafız Mehmed Bey'in azli vuku bulur ise sonra müzayaka çekmemek üzere hiç bir şeyine bakmayıp istifade-i zâtiyyeye hasr-ı nefs eylemek azm-i kavlîsinde bulunduğunu bazı ahibbâsına

226 Hıyanet kelimesinin üstü çizilmiştir.

227 Hüseyin Avni Paşa'nın huseması şikâyata başlayarak birtakım mesavisi içeruden taşradan mesmui şahane olur idi. Bundan evvel kerimesi için yapmış olduğu velimede dahi tekellüf ederek avamı nasın lisanına düşmüş ve ekser şühretin neticesi âfet olagelmiş bulunduğundan nihayet efendimiz, bunun vücûdundan istigna emareleri izhar buyurmağa başlayub Şamdaki Sadrı esbak Esad Paşayı sonra sadarete getirmek üzere Bahriye Nezaretine tayin buyurdular. Fekat maksad bilinmemek ve sadrı âzama verilmek içün Kuyumcu Serkize murassa tasviri hümayn sipariş olundu. Mısır Valisi dahi Avnî Paşa'dan dilgir idüğinden Abraham her an ve dakika ser kurena Mehmed Beye ilkaatdan hali olmaz imiş. Artık hikemi hafiye-i ilahiye nedir bilinmez. Bu aralık Baş mâbeynci olanlar yekdiğerinden mürtekib ve hele bu Mehmed Bey bu babda eslâfına galib olmakla padişahın Avni Paşadan istiğnası hâsıl olduğunu ve mahsulât-ı Mısriyye celbine tarafı saltanatın mevsimi idüğini hissederek Hidivin Avnî Paşa'dan emniyeti olmadığına dair Abraham Paşa'nın sözünü arz eylemiş, ol aralık tarafı hidividen olmak üzere Abrahamın getirdiği mebaliğ hazineye alınmış ve Esad Paşa dahi gelmiş bulunmakla Mehmed Bey vesatatiyle Avni Paşadan mühri hümâyûn istirdad edilerek Esad Paşa saniyen naili sadaret oldu.
Efendimiz bu hususa ve bu misillü vukuata dair bulunduğum müddetçe bu abdi âcize bir şey buyurmadılar ve fakir dahi veliyi nimete ihlas ile beraber kalben şu yolda vuku bulan münkeratı efkâr eder ve elimden geldiği kadar başmabeyincilere sarihan ve işareten itirazdan hali olmaz idim. İşi bu dereceye getirdikden sonra Mehmed Bey bize söyledi ve fakat bundan kendusi ne mikdar müstefid oldu? Bilemem. Saikai cehil ile devlete ve bilhassa veliyi nimete bu yüzden büyük zarar etmiş olduğu bedihidir.
Sadrı âzamların Ali Paşa'dan sonra bütün bütün ağrazı fasideye binâen sıkça sıkça tebdili mesalihi devleti işkâl eder oldu. *Son Sadrıazamlar*, I, 498.

söylemiş gerçi hizmetten çıkanlara yine geçinecek kadar maaş verilegelmekte olduğundan az müddette çıkmak irtikâp etmeğe özr ü bahane olamaz ise de bunlar öyle manaları bilir akıllı ve hamiyetli adamlar olmayıp bir takım edânî ve esâfil-i nâsdan ve tabâyi-'i reddiye ashabından bulunduklarından[228] böyle fenalıklara cesaret eylemeleri müsteb'ad değildir. Aslında Padişahlara mukarrep olanlar sinîn-i vafîre Enderun-ı Hümâyûnda terbiye görerek tahsil-i kurbiyet edegeldikleri cihetle şimdiki kadar fenalıklar olamaz imiş, bizim usul-i idaremizce **(100b)** bu misilli mukarrebînin mazarratı aşikârdır, çünkü padişahların iradelerine karşı sadıkane arz-ı nefsü'l-emir edilmenin kaza ve kaderle mücadeleden farkı yoktur. Gerçi padişah mülk ü devletini vükeladan ve cümleden ziyade sever ise de "men yesma' yehılle"[229] fehvasınca mukarreblerin nice fesat-âmiz kelimât-ı musanna ilkasıyla padişahların efkârını tağyir ve asdıkânın ârâ-yı sâibelerini ilga ettire geldikleri mücerreptir. Cenab-ı Hak padişahlara ve erkân-ı din ü devlete basiretler kerem edip rah-ı sevaba hidayet buyursun.

Esad Paşa Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye'den çıkma Sofu Esad demekle şöhret-şiar ve sıdk u istikâmetle namdar olup ancak merâtib-i âliyeye irtifası müddeti pek az olduğundan âlemi tecrübesi dahi o nispette idi.

Mâliyenin bir vakitten beri artmakta bulunan buhranı bu zamanda bir kat daha tezayüt edip ve zaten sadrazamların şimdilerde düşündükleri madde hazine hususu olup biçare Esad Paşa, Avni Paşa metrukâtıyla bir kaç ay dolab-ı idareyi şöylece çevirmekte idiyse de ileride faizlerin ve sair masarifin tesviyesi kesb-i imtina eyleyeceği ve az vakitte varidatı faiz bütün bütün mahvedeceği mütalaâtıyla **(101a)** yanıp yakılarak müşkülat-i mâliyeyi hâk-pâ-yı şahaneye eslafından ziyade arz ve tafsil eyledi ve iptida iki yüz bin kuruş maaşından yüz elli bin kuruşunu hazineye terk ile elli bin kuruşa

228 Nice kelimesinin üstü çizilmiştir.

229 Başkasının sözüyle hareket eden zarara uğrar.

kanaat ve sair maaşlarında beş bin kuruştan ziyadesinin[230] kat'ına müsâ'îd eyledi. Gerçi maaşların cümlesi kesilse yine yaraya merhem olmaz ise de müşarünileyhin bundan asıl maksadı tahsisat-ı seniyyeden dahi münasip miktar şeyin terk ettirilmesiyle beraber devletin hakikaten tasarrufâta riayet edeceğini Frenklere gösterip ve müstekrazât senedâtı hamillerinin her yerden ziyade bulundukları Fransa ve İngiltere devletlerini temin edip Devlet-i âliyyenin masarif-i zaruriyyesini meydan-ı hesaba koyarak bütçenin muvazenesi hâsıl olmak için faizden dahi lüzumu miktarını tenzil ettirmek idi.

Lakin muzırrını iptida-yı emirde izhar eylese borsanın karışıklığını ve esham-ı umumiye-i Devlet-i âliyyenin birden bire tenzilini mucip ve bir takım halkın zararını ve enzâr-ı âlemde itibar-ı mâliyenin külli tedennisi müstevcib olacak idi.

Nitekim Nedim Mahmud Paşa sadaretinde defaten faizlerin nısfının tecili sebebiyle devletin ve halkın ne zararlara uğradığının **(101b)** tafsili gelse gerektir çünkü devletin varidat ve masarîfâtını hüsn-i tesviye etmeksizin mukaveleye merbut düyun faizine taarruz ve Avrupa gazetelerinde aslı var yok idaremiz hakkında münderiç itirazât ve neşriyatı nazar-ı itibara almak gayr-ı makul[231] görülürdü. Binâenaleyh Esad Paşa bu sureti ihtiyar eylediyse de avam ve belki havâstan madud nice hevâm Esad Paşa'ya masrafsız olduğu cihetle maaşını tenzil ile halkı ızrar eyledi, sonra gelecek sadrazamlar bakalım bu miktar ile idare edebilirler mi? Ve maaş kat'ı bazı küsuratı kapatma yolunda edilecek tedâbirden madud olup yoksa asıl derde çare midir gibi dahl u taarruzdan hâli olmadılar.

Bu aralık bir de Zeyla' maddesi hâdis oldu. Anın aslı şöyledir ki Abraham Serkurenâ Hafız Mehmed Bey'in şeytan gibi uruk ve asabına hulûl

230 nısfının.

231 Sayfanın sağ tarafından "Görülüyordu binaenaleyh Esad Paşa bu suret-i ihtiyar eyledi ise de" kısmı devam ettirilmiştir. Aynı yerden sonra gelen binaenaleyh kelimesinin üstü çizilmiştir.

eylediğinden ve Esad Paşa ise halim ve selim bir zât olup Mısırca daire-i matlubeye alınabilir zann u tahmin olunduğundan merkumlar Bahr-i Ahmer'de Habeş sevâhiline civar ve mukaddema Devlet-i âliyyenin zîr-i tabiiyetine girmiş olan bir şeyh idaresinde bulunan Zeyla' kıtasının Mısır'a verilmesi istidasını meydana koydular. Çünkü Hafız'ın bu vesile ile biraz şey daha kapmağa iştiyakı tezayüt eylemiş idi. Hatta bu maddeyi bize dahi münasebetle açtı. Lakin Esad Paşa'nın iffet ve istikametinden **(102a)** Ser-i-mu[232] inhiraf etmeyeceğini bildiğimden "Efendimize arz ediniz" dedim, çünkü hemen arz eder ise Sadrazam'dan sual buyurulur, o da terviç etmeyeceğinden bunun üzerine Serkurenâ'nın irtikâbı taayyün ederek belki tebdil olunur deyu mülahaza etmiş idim. Lakin evvelemirde buna cesaret edemeyerek Sadrazam'a açar da onu ikna ederim zanneyledi. Vakıa vezir-i hamiyet-semire arz-ı meram eylediyse de onu bu hususta bir salabetli buldu ki zerre kadar tahrik ve imale kabil değil, sonra bize müşarünileyhi fasla başladı. Lakin tamahkâr Arnavut, intifadan dahi geçemez biçare paşayı ibramla bikarar etti.

Hele orası zaten devlete hasılat verir mahal olmayıp binaenaleyh senevî on beş bin Osmanlı altını vergi verilmek şartıyla Zeyla'nın idare-i Mısriyye'ye ihalesinden başka suretin mümkün olmayacağını Esad Paşa katiyen söyledi. Bu karar Efendimize dahi arz olunmuş bulunmakla Abraham şapa oturdu ve suret-i hâl bâ-hatt-ı hümâyûn Hıdive bildirildi. Lakin bermutat hazine-i celileye hayli mebâliğ takdim edilmiş ve sene-be-sene dahi meşrut verginin verileceğine nazaran bu keyfiyet Mısır'a pahalıca oturmuş demektir ki Mısır memurları Abraham'a diş bilemeğe başladılar.

Ve onu müteakip[233] zikr-i sebk eden Nasır Paşa zuhur eyledi. **(102b)** Padişah'a ve Valide Sultan'a ve Sadrazam'a ve Başmabeyinciye ve bize hedâyâ-yı

232 Kılın ucu, pek cüzî ve az miktar şey.

233 Avni Paşa'nın … olduğu ifadesinin üstü çizildi.

münasibe getirdi. Bizimki iki top şal ile bir maşlah ve bir kaç top kumaştan ibaret idi. Başmabeyinci hazır hizmette iken iki mahdumunu hitan etmek ve bu yüzden dahi çapulculuk eylemek sevdasına düşerek sur-ı sürura başladı. Vakıa cemiyetine gidildi,[234] Nasır Paşa'yı davetin münasebeti var mı, İstanbul düğünlerini görmediğini vesile ederek onu da çağırdı. Herkes inceyi anlamaz mı? herif Türkçe bilmiyor, hayalden ortaoyunundan ne anlar? O gece beraber bulunduk, oyuna bakar iken biçare Arap gece yarılarına kadar ağzını bir karış açarak esner idi. Fakat Arap'ın maksadı vezaret olup Esad Paşa ise buna hemen vezaret vermeyip onu Bağdat'ta hidemat-ı pesendide ibraz eylemesine talik etmek ister idi. Ancak Arap'ın altınları Hafız'ın câme-i sabr u kararını çak çak etmiş idi neylesin hele yolunu bularak padişaha arz-ı keyfiyet eyledi. Efendimiz de herifi me'yusen göndermeği reva görmeyip rütbe-i sâmiye-i vezareti ihsan buyurdular. Bu misilli vezir olanlar menşur götüren zata üç yüz lira ve Mâbeyn hademesi vesaireye de li-ecli't-taksim ol miktar şey göndermek teşrifat iktizasından iken Nasır Paşa tarafından bendegâna galiba yedi bin altın gelip bundan bize Efendimiz bin **(103a)** beş yüz lira ihsan buyurdular. Başmabeyinci ve sair kurenâ da hisseyâb oldular. Fakat Serkurenâ'nın hakkı olarak ziyade akçe aldığı mütevatirdir.

Bu fasıl da böyle geçti, Bundan sonra Hersek meselesi zuhur edip bazı mertebe tamakârânanın ahz u itasına halel gelir gibi oldu, lakin mukaddema Mâbeyn-i Hümâyûn bekçi hademesinden iken Mir Ziver'in Başmâbeyncilığinde Kasaplar Kethüdalığıyla çırağ ettirdiği Kayserili bir müzevvir muahharen Hafız yadigârının dahi müdür-i umuru olmakla gündüzleri kapı baca demez dolaşır ve bulduğu işleri efendisi kuvvetiyle gördürerek böyle şeylerden beher aybaşı hesaba bakılıp ne hasılat olursa az çok demez alçakgönüllü olduklarından beyefendi hazretleri kabul buyururlar imiş. Zahir

234 gidilerek hakkında? Kelimelerinin üstü çizilmiştir.

müdüre de ondalık gibi bir şey verilir, öyle rivayet ederler kendisi de pek boş durmadı, Abraham'ın Hersek meselesinden mukaddem vezaretine[235] ve bu kere de Meclis-i Hass-ı Vükelaya memuriyetine bâʿis oldu.

Mesele-i merkûmenin bidayeti hafifçe görülüp mâliye ıslahatı arasında işi büyütmek de iyi olmayacağından Esad Paşa iptidaları maslahata pek ehemmiyet vermedi gibi derler. Nihâyet kavga oraca büyümeğe başlayınca asker sevki iktiza edip keyfiyet Semʿ-i âliye vasıl oldu. **(103b)** Oranın Hristiyan'ı ziyade olup Sırp ve Karadağ dahi civar bulunduğundan ateş-i ihtilâli bir an evvel bastırmak için tedârikat-ı külliyeye teşebbüs lâzım iken bir kaç tabur asker nakli suretinde bulunmasından Hazreti Padişah pek ziyade hiddet buyurup fakirin bir günde bir kaç defa Esad Paşa'ya varıp gelmemiz oldu.

Ve bu aralık Rusyalının Avusturya ve Almanya'yı kendine uydurup devletler tarafından konsoloslar vâsıtasıyla bunlara nasihat vermek ve dinlemezler ise devlet ol zaman harekât-ı te'dibiye göstermek hususu teklif olundu. Fakat bu keyfiyet erbâb-ı şikâka vakit kazandırıp noksanlarını ikmal ettirmeğe ve Rusyalının Sırplı ve Karadağlıyı tahrik ve iğva zımnında zaman bulmasına vesile olacak bir desise idi ise de Esad Paşa belki bu yolda gaile biter zannına zâhib olarak hemen suret-i hâli Padişaha arz ediverdi. Maslahatın müfredatını ve politika cihetini düşünmek vükelanın akdem-i vazifesi olduğu cihetle padişah dahi maslahatın gailesiz bitmesi tarafını iltizam ile bu surete muhalefet buyurmadılar. Hâlbuki dâhilî böyle bir gaileye devletlerin müdahaleye hakları olmayacağına İngilterelinin Devlet-i âliyyeye sair devletlerle teklif-i mezburda bulunmaktan içtinap eylemesi dahi delil-i sarih iken mücerret lakırdı ile işi biter zannederek olvakt **(104a)** Nezaret-i Hariciyeden İngiltere elçisine mahremane "siz de diğer devletlerden müfâraket etmeyiniz" denilip aleyhimize sevk eylediği emr-i acîb görülse

235 vezaret aldığı gibi ifadesinin üst çizilmiştir.

bile İngilterelinin diğer düvel-i muazzamaya karşı[236] muhalefet yani onların tevkif-i teşebbüsatını müeddî bir hareket-i kaviye göstermesi de memul değil idi. O aralıkta İngiltere Sefaretinden ita olunup Babıali'den arz olunan[237] takârîr-i resmiyenin birinde Devlet-i âliyye böyle fesâdâtı bitirmek ve ileride gavâil-i azîmeyi müntic olacak ahvalden tevakki eylemek elzem olduğu misilli İngiltere Hükûmeti Devlet-i âliyyeye taraftarlık arzusunda bulunsa bile İngiltere milletinin muvafakati kabil olmadığını maatteessüf beyanda asla tereddüt olunmaz denildiği ve Rumeli'nce öteden beri Rusyalının tuttuğu usul icabınca Sırplı misilli Bulgaristan'ın yed-i idare-i devletten tefriki kaziyesi olup burası gerek Devlet-i âliyye ve gerek Avrupa'ca malum ve fakat yalnız İngiltere Devleti'nin buna sedd-i muhalefet çekmesi gayr-ı kabil idüğü meczûm idi. Ve bir de İngiltere'nin müttehazı olan politika zaman-ı esbaktaki Lord Parlmerston revişi değil idi. Elhâsıl zaman-ı hazır Rusyalıya karşı mülayemet göstermek zaruretini ilca etmekte idi.[238] Esad Paşa işi büyümez zanneyledi, hatta Padişahın emriyle bir kaç defa müşarünileyh ile vuku bulan mülakatımızda "Hersek'ten korkmam, mâliyemiz fenadır" demekte iken sonra "zannım Hersek meselesi kesb-i cesamet edecek" demeğe başladı. Hristiyan ahali ve bilhassa Rumeli hakkında Rusyalının ve ana mümâşâten diğerlerinin nazarları nasıl olduğu malum, Hristiyan'ı çok bir mahalde öyle hadise vuku bulur da hemen biter mi, devlet kendi başına kalsa ne güzel, daha müdahale şimdiden başladı. Devletlerin karıştığı maslahatın şöylece bitemeyeceği Girit ve mukaddemki Karadağ meselelerinde defaatle tecrübe olundu. Ve minallahi't-tevfik. Paşa-yı safdil ateş-i şekâvetin zebankeş-i iştial olmağa yüz tuttuğunu görünce Efendimize bazı tebeddülât lüzumunu arz ve ifade eyledi. Çünkü Avni Paşa'nın Seraskerlikle

236 yani onun cemiyetine ilhak ile mazarratı müeddi bir hareket göstermesi de me'mul değil idi her ne ise ibaresinin üstü çizilmiştir.

237 Müteaddit kelimesinin üstü çizilmiştir.

238 Yazı puntosu 11 olarak verilen bu kısım 104a ve 104b'deki sayfaların yanında yer almaktadır.

sadaretinde Kaymakam-ı Seraskeri bulunan Koca Abdi Paşa'nın yerine getirdiği Ali Saib Paşa muahharen Serasker olmuş idi. Bu zât mektepten çıkma ve talebeliğinde **(104b)** zarafet-i sima ve nezâket-i eda sâhibi bir yiğit olup mülayemet ve mülâtefeti cihetiyle eviddâsı kendisinden pek memnun imişler. Şürekâsı bulunanlar öyle rivayet ederler, bu Seraskerin harekât-ı askeriye zamanında layıkıyla işe yarayacağına Sadrazam emniyet edemedi ve Avni Paşa ile beynleri her ne kadar iyi değil ise de Esad Paşa menfaat-ı zâtiyyesini umur-ı devlete takdim etmek zemîmesini mürtekip olmadıktan başka Avni Paşa'nın askerce şöhret-i kâzibesine mebni onu Seraskerliğe sevk eyledi.[239] Bir de bunu Serasker eyledikten sonra niyeti Hersek'e göndermek olduğundan ve burasını padişaha da arz ile istihsal-i irade-i seniyye eylediğinden Avni Paşa'nın tişe-i kin ü adavetinden mahfuz kalırım zanneder idi.[240] Bir de Sadr-ı Esbak Midhat Paşa'nın bu aralık Meclis-i Vükelada bulundurulması lüzumunu[241] da Zât-ı Mülûkâneye ifade eyledi.

Efendimiz bazen Beşiktaş saray-ı Hümâyûnunda olan Kuşluk Bahçesinde eğlenirler idi, sadrazamı sabahleyin bade't-taam gördükten sonra mezkûr bahçeye inerek bu abd-i âcizi nezd-i şahanelerine celp buyurdular. Epeyce musâhabet olunup nihâyet söz Esad Paşa'nın mezkûr paşaları sevk etmesi bahsine intikal eyledi ve mademki bunlar hizmete gönderilecek bari Mahmud Paşa da Şura-yı Devlet'e tayin olunsa buyurdular. Hâsılı Şura-yı Devlet'e Mahmud ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye Midhat, Seraskerliğe Avni

239 Esad Paşa, isyanın iştidadını görünce padişaha bazı tebeddülât lüzûmunu arz eyledi. Avnî Paşa ile beyinleri her ne kadar iyi değil ise de Esad Paşa menfaatı zatiyesini ümurı devlete takdim etmek zemimesini mürtekib olmadıktan başka Avnî Paşanın askerce şühretine mebni ser askerliğe sevk etmekle beraber Midhat Paşanın bu aralık meclisi vükela'da bulundurulmasına lüzum gösterdi *Son Sadrıazamlar*, I, 427, "şühret-i kazîbesine mebni anı seraskerliğe sevk eyledi." *Son Sadrıazamlar*, II, 502.

240 Bir de bunu Serasker eyledikten sonra niyeti Herseke göndermek olduğundan ve burasını padişaha da arz ile irâdei seniye istihsal eylediğinden Avni Paşa'nın tişe-i kin ü adavetinden mahfuz kalırım zan eder idi. *Son Sadrıazamlar*, I, 502.

241 *Son Sadrıazamlar*, I, 427 ve kısmen 502'de tekrar geçmektedir.

Paşaların icra-yı memuriyetlerine karar verilip daha Sadrazam saraydan gitmemiş idi.[242] **(105a)** Suret-i irade-i seniyyeyi kendisine tebliğ eyledim.[243] Fakat müşarünileyhimin üçü de sadaret ma'zulu oldukları cihetle Mâbeyn-i hümâyûna bazı kurenâ vâsıtasıyla davet ve bâ-hatt-ı hümâyûn Babıali'ye izamları dahi ferman buyrulmakla kurenâdan Tahir ve Fahri ve İbrahim Beyler davetleriyle müşarünileyhim Mâbeyn-i hümâyûna celp olunup hâkpâ-yı şahaneye yüz sürerek mazhar-ı iltifat-ı cihan-derecât olduktan sonra Paşa dairesinden beş çifte kayık ile Sirkeci iskelesine çıkılarak oradan bu abd-i âciz hatt-ı hümâyûnu ziver-i seniyye-i iftihar ederek elbise-i resmiye ve alay ile Babıali'ye varıldı ve hatt-ı Hümâyûn kıraat ve ilan kılındı.

Hayfâki bu üç vezir-i şekavet-semirin fiten-i selase unvanı ser-nâme-i sahife-i amali idi. Vaktaki bu zevat-ı menhûse hasbe'l-kader umur-ı devlette iktiran edip Efendimiz bizi Babıali'ye gönderdikten sonra kendileri dahi Yıldız Kasr-ı Hümâyûnunu teşrif buyurmuşlar imiş, fakir cevâb-ı hatt-ı şerifi alıp kasr-ı mezkûrda arz eyledim, paşalar da akşamüzeri li-ecli't-teşekkür Yıldız'a geldiler. Fakat Avni-yi mekkâr Esad Paşa'nın arz ü istizanı üzere Hersek'e gitmek efkârında bulunmadığından[244] ve diğer paşalarla beraber huzura çıksa belki burada kalmak fikrini yürütememek melhuz olduğundan Mahmud ve Midhat Paşalardan evvel gelip Serkurenâ Mehmed Bey vesâtatıyla huzur-ı hümâyûna dâhil oldu.[245]

242 Sayfa kenarı: Orasını işin içinde olanlar bilir, hâriçten itiraz (na-becâdır kelimesinin üstü çizilmiştir) nâ-cesbandır. Rusya fesâdatını def' ve kat' kuvve-i kâhireye muhtaç, kuvvet de olsa müttefik lazım, yalnız başa çıkılmaz. Çaresiz bazı fedakârlığa ve Rusya'ya karşı tecahül muamelesi irâesine lüzum görülür, nitekim emsali mesbuktur.

243 *Son Sadrıazamlar,* I, 284.

244 tenhaca hâkpây-i Şahane'ye yüz sürüp me'luf olduğu tabasbusat-ı kelbiyye ile fesh-i karar-ı azimet hususunu husule getirmek için Mahmud ve Midhat Paşalarla birlikte bulunsa onlar belki marzâsını(marzîsini?) tahvile sebep olurlar deyu evvelce davranıp cümlelerin üstü çizilmiştir.

245 Bu üç veziri şekavet-semir ki [şûrayı devlet riyasetine, divanı ahkâmı adliye nezaretine ve seraskerliğe tâyin olunan Mahmud Nedim, Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar] "fiten-i selase" unvanı sernamei sahifei amali idi. lieclitteşekkür Yıldıza geldiler. Avni-i mekkâr, Hersek'e gitmek efkârında bulunmadığından ve diğer paşalarla beraber huzûra çıksa belki burada kalmak fikrini yürütememek melhuz olduğundan Mahmûd ve Midhat paşalardan evvel gelüb ser kurena Mehmed Bey vesatatiyle huzurı hümâyûna dahil oldu. *Son Sadrıazamlar* I, 502.

(105b)[246]Avusturya[247] Başvekili Andraşın[248] gönderdiği gayr-ı resmî bir lâyihada Rumeli'nce bazı ıslahat[249] nasihat olu[nu]p tavsiye olunan şeyler yapılmadığı takdirde muharebe zuhur eylerse Avrupa'nın Devlet-i âliyyeye muaveneti olmayacağı Memleketeyn, Sırp ve Karadağ ayağa kalkacağı ve Hristiyan ahali dahi rahat durmayacağı ve İran ve Yunan taraflarının bu aralıkta istihsal-i menfaate kıyam olacağı ve Mısır da meşkûk bir hâlde bulunacağı ve Devlet-i âliyye ise bî-yar u yaver nasıl bir tehlikeye maruz olacağı ber-tafsil münderiçtir ki Sadrazam Mahmud Paşa'ya taraf-ı âcizîden bâ-irade-i seniyye yazılan bir tezkirede memleketin mamuriyet ve sunuf-ı ahali ve tebaanın husûl-i istirahat ve emniyeti kazâyâsına himmetle beraber[250] hukuk-ı saltanatı muhil ahvalin vukua getirilmemesi hususlarına mezid-i dikkat edilmesi gibi bazı mevad bast u beyan olunmuş idi. Onu müteakip Babıali'de müşarünileyh ile mülakat[251] olundukta tezkireden bahisle "Rusya ile muharebe edebilir miyiz bilmem" diyerek münfailine[252] Amedci Mahmud Bey'i celp edip mezkûr layihayı ana kıraat[253] ettirdi ve ben de istima ettim. **(106a)** Taraf-ı âcizi de buna cevap olarak maksat-ı âli harp açmak olmayıp hukuk ve istiklâl-i saltanatı muhafaza tavsiyesinden ibarettir denildi. Hâlbuki Avusturya Devleti kendi usulüne uyar bir lisan istimal etmesi tabii olup Rusya Baş tercümanı Otto ise beni gördükçe Andraşi

246 104a'da başlayan derkenar 104b ve 105a'da da derkenar olarak devam ettikten sonra 105b ve 106a sayfalarında asıl metin kısmına yazılarak nihayetlendirilmiştir. Sayfanın başında sehven boş kalmıştır ibaresinin üstü çizilmiştir.

247 Vekilinin kelimesinin üstü çizilmiştir.

248 Gyula Graf Andrássy "der Ältere": 14 Kasım 1871 - 2 Ekim 1879.

249 tavsiye olunup ifadesinin üstü çizilmiştir.

250 bu babda düvel-i fahîmenin ifadesinin üstü çizilmiştir.

251 Olunup kelimesinin üstü çizilmiştir.

252 bir tarz ile ifadesinin üstü çizilmiştir.

253 Ettirmesi kelimesinin üstü çizilmiştir.

layihasıyla da iş bitmez demekte idi. Bahsimize avdet edelim. **(106b)** Acele Seraskerin buradan[254] memuriyet ve azimeti işi Avrupa nazarında büyük gösterip devletlerin nazar-ı ehemmiyetini davet demek olacağı ve hususiyle levazım-ı askeriyenin ikmal-i noksanı[255] buraca itina olunacak umurdan bulunduğu itirazât-ı bâridesiyle şimdilik burada kalmasına istihsal-i müsaade-i seniyye etmiştir.

Ondan sonra Mahmud ve Midhat Paşalar dahi nail-i şeref-müsûl oldular. Fakat Avni'nin müsabakatine dilgîr olmuşlar imiş ki hatta birlikte musâhabet olunur iken Avni maksat-ı nihanîsini örtmek için "sizleri acele azimet buyurmuşlardır zannettim" dedikte Midhat Paşa "acele etsek cenabınızdan evvel gelir idik" diyerek izhar-ı mâ-fi'z-zamîr eyledi.[256]

(107a) Padişah-ı keramet-Penâh Efendimiz Hersek maddesini gece ve gündüz tefekkürden hâli olmayıp mukaddemki Karadağ meselesinde hele

254 Ruhsat kelimesinin üstü çizilmiştir.

255 lazım gelip onları da ibaresinin üstü çizilmiştir.

256 Ser askerin acele Herseke azimeti, işi Avrupa nazarında büyük gösterip devletlerin nazarı ehemmiyetini davet demek olacağı ve hususiyle levazımı askeriyenin ikmali noksanı buraca itina olunacak ümurdan bulunduğu itizarât-ı baridesiyle şimdilik burada kalmasına müsaadei seniye istihsal etdi. *Son Sadrıazamlar*, I, 503.
Mahmûd ve Midhat Paşalar da şerefi müsûl nail oldular. Fekat Avninin müsabakatine dilgir olmuşlar imiş ki hatta birlikte musahabet olunur iken Avni, maksadı nihanisini örtmek için "sizleri acele azimet buyurmuşlardır zannettim" dedikte Midhat Paşa "acele etsek cenabınızdan evvel gelür idik" diyerek izhar-ı mafizzamir etdi. *Son Sadrıazamlar*, I, 503
Bu bölümden sonra altta üstü çizilmiş satırlar gelmektedir.
işbu vüzera-yı şekavet-imtinanın etfalin mülaabe esnasında bazen uhuvvet ve bazen münaferet suretleri irae ile eyledikleri muamele kabilinden olarak Mahmud ve Midhat Paşalar me'mul olmadığı halde birleşiverdiler. Mahmud'un sadaretinde yine bozuştular, her biri menem diğer nist davasında ve güya zahirde devleti tashih ve ıslah ve hakikatte müstakil olup keyfe mâ-yeşa ve bilâ-mâni ve mezâhim hükümet etmek garaz-ı fâsidinde bulundukları malumdur. Ve bunlar yekdiğerine ol kadar muhalif ve hasım idiler ki tarif kabul etmez hatta işbu eşhas-ı mütehalife hîn-i icrada mabeynden kayığa beraber binilerek Sirkeci iskelesine gider iken birbirlerine olan rîş-hand ve ca'lî kılınışları acib bir temaşa ve yan bakışlarından ve hareketlerinden fırsat bulsalar yekdiğerini mahv ve nâbûd etmek derecesi açıktan runüma idi. Ya hele Mahmud Paşa vasatta ve yemin ve yesarında Midhat ve Avni bulunarak şekl-i müsellesede göründüler fakat Mahmud ile Midhat'in nasılsa Avni'ye mukabil bu aralık sûrî ittifak edip Mahmud Paşa'nın sadaretinden biraz sonraca yine beynleri bozulduğu zikr olunur. Cümlelerinin üstü çizilmiştir.

Hersek'e sirayet etmedi zira orada Hristiyan çok olduğundan devlete büyük gaile çıkardı gibi sözler ol vakit vükela lisanından hatır-nişan-ı âlileri olmakla bunun bir an evvel bitmesini iltizam buyururlar idi.

Bir de Esad Paşa afif ve müstakim ve erbâb-ı malumattan bir zât ise de Mahmud ve Midhat ve Avni Paşalar[257] kudemadan olup onların mafevkinde bulunması mütenasip olmayacağından tebdil-i Sadarete karar vermişler imiş, binaenaleyh maksat-ı şahanelerini bu abd-i âcize bi'l-beyân bir kaç günler dahi geceli gündüzlü saatlerce bu hususa dair huzur-ı hümâyûnda müzakerat deveran eyledi.[258] Nihâyet Efendimiz buyurdular ki "şimdiki hâlde meydanda iki kimse olup biri Koca[259] Mütercim ve diğeri Mahmud Paşa'dır. Fakat evvelki müşekkel ve cesim ve sohbeti makul bir herif ise de kuvve-i icrâiyesi zayıftır ve cüz'i bir madde üzerine istifaya kıyam edeceği mücerrebdir. Hatta bu adamın hâlini kebş-i karamanî gibi (**107b)** kendinden pek ufak bir kediden ürkerek eylediği telâşe benzetirim. Bir de zırhlı sefineleri hiç sevmez evvelki sadaretinde dahi Londra'da da yapılmak üzere[260] olan bir zırhlıyı sattırdı. Şimdi ise elde olanları müzayaka vardır deyu parasını vermeyerek yine sattırmağa kalkar ise rezalet olur. Bir de geldiği vakit saatlerce tarih ve hikâye söyler vazeder, hâsılı sözü bitmez ve tükenmez, müksir ve sakil ve nef'i kalildir.[261] Mahmud Paşa'ya gelince

257 Oldukça kelimesinin üstü çizilmiştir.

258 Esad Paşa afif ve müstakim ve erbâb-ı malûmatdan bir zat ise de Mahmud ve Midhat ve Avni Paşalar kudemadan olup anların mafevkinde bulunması münasip olmayacağından tebdili Sadarete karar vermişler imiş, maksadı şâhânelerini bu abdi âcize bilbeyan bir kaç günler dahi geceli gündüzlü saatlerce huzurı hümâyûnda müzakerat devam eyledi *Son Sadrıazamlar*, I, 428.

259 İbnülemin buradaki Koca kelimesinin takdir makamında olmayıp, kocamış, yaşlanmış anlamda olduğuna işaret eder. *Son Sadrıazamlar*, I, 140.

260 Orada kelimesinin üstü çizilmiştir.

261 … Şimdiki halde meydanda iki kimse olup biri Koca Mütercim ve diğeri Mahmud Paşa'dır. Evvelki müşekkel ve cesim ve sohbeti makul bir herif ise de kuvve-i icraiyesi zayıfdir ve cüz'î bir madde üzerine istifaya kıyâm edeceği mücerrebdir. Hatta bu âdemin hâlini Gebşi karamanînin kendinden pek ufak bir kediden ürkerek eylediği telâşe benzedirim. Bir de zırhlı sefîneleri hiç sevmez evvelki sadâretinde dahi Londura'da da yapılmak üzere olan bir zırhlıyı satdırdı. Şimdi

bu da yalancı bir adam olup Hirş[262] ile Ali Paşa zamanında yapılan demiryolu mukavelesini muzırdır diye feshedip Rumeli'nin yeniden fethine bais oldum diye mübâhât eyledi. Ve etraftan müddeâsını teyit için teşekkürler ve mazbatalar yağdırdı. Hâlbuki kizbi zuhur ederek sonraki tesviyenin şenaati meydana çıktı ve şeamet-i su-i tedbirinden yollar da noksan kaldı.

Ve üç günde bir Serasker ve sair vükela ve memurları tebeddüle ve hatta kurenâmıza kadar müdahaleye kıyam eder vehham ve mütelevvindir.[263] Sözlerinden sonra bu abd-i âciz Padişahımıza ve Devlet-i âliyyelerine hayırlı ve nâfi' vüzera içinde bir kimse meczumûm olsa sevk hususunda tereddüt etmeyip ancak mevcut olanlar şimdiye kadar defaatle mehakk-i tecrübeden geçmiş cümlesinin ahvali malum-ı velinimet bulunmuş olduğuna ve mamafih Koca Rüştü Paşa yüzünden pek de mazarrat **(108a)** vukuu bilinmediğine binaen her hâlde Efendimiz a'lemdir deyu hatm-i makâl olunmuş idi. Bu gecenin ertesi salı günü Yıldız'a gidiş olup orada akşam taamından sonra yine fakiri huzur-ı Hümâyûnlarına istediler ve Esad Paşa'dan mührü alıp Mahmud Paşa'ya giderek "tebşir [et][264] Perşembe günü icra olunacağını tefhim eyle" deyu[265] ferman buyurduklarından saat yarım kararlarında Esad Paşa'nın Beşiktaş'ta Acıçeşme civarındaki konağına azimetle görüşülüp biraz musâhabet ve hurde-yi ima vü işaret ederek emaneti bi'l-ahz yine Yıldız'a geldik.[266] Efendimiz haremde idiler emanetin ahz olunduğunu arz eyledim. "sende dursun var, Mahmûd'a git" buyurdular. Derhâl gece Bebek'te Mahmud Paşa'nın yalısına varıldı. Haremde imiş, baktım setresi arkasında çıktı. Biraz da yuvarlamış, oturduk, irade-yi seniyyeyi tebliğ eyledim. Herifin safâsından nefesi darlaşıp pek de hâlini izhar etmek istemez ise de o da elinde değil güya temkin ediyor gibi ağır ağır tekellüm ve izhar-ı teşekküрata başladı. Lakin yüreğinde çarpıntı sedasını bayağı işitilir derecede idi. "Efendimizin ayağının bastığı yerlere yüzümü gözümü sürerim" diyerek bir iki bî-mana söz daha söyledikten sonra bahren avdet edip yine Beşiktaş İskelesi'nden **(108b)** Yıldız'a çıktım. Efendimiz muntazırlar imiş, Başmusâhib içeriye haber verdi. Bizi istemişler girdik suret-i hâli ve herifin memnuniyetini arz ve tarif eyledim. Biraz eğlendiler ve güldüler.[267] Badehu çıkıp eve geldik. Çarşamba günü Meclis-i Vükela akd olunur idi. Yevm-i mezkûrda yine ke'l-evvel içtima edilmesi ve Hersek meselesinden dolayı nasihat için konsoloslar gideceği gibi cânib-i Devlet-i âliyyeden dahi politika memuriyetiyle Server Paşa'nın tayini takarrür eylediği cihetle ona verilecek talimatın meclisçe bi'l-müzakere kaleme alınması hususu gece Mahmud Pa-

---

ise elde olanları müzayaka vardır deyu parasını vermeyerek yine satdırmağa kalkar ise rezâlet olur. Bir de geldiği vakit saatlerce târîh ve hikâye söyler vazeder, hâsılı sözü bitmez ve tükenmez, müksir ve sakîl ve nef'i kalildir. *Son Sadrıazamlar*, I, 140.

262 Hirsch. (Hazırlayanın Notu)

263 Mahmûd Paşa'ya gelince bu da yalancı bir âdemdir. Hirş ile Ali Paşa zamanında yapılan timuryolu mukavelesini muzırdır diye feshedüb Rumeli'nin yeniden fethine bais oldum diye mübahat eyledi. Ve etrafdan müddeasını teyid için teşekkürler ve mazbatalar yağdırdı. Halbuki kizbi zuhur ederek sonraki tesviyenin şenaati meydana çıktı. Ve şeâmet sui tedbirinden yollar da noksan kaldı. Ve üç günde bir Serasker ve sair vükela ve memurları tebdile ve hatta kurenâmıza kadar müdahaleye kıyam eder vehham ve mütelevvindir. *Son Sadrıazamlar,* I, 286

264 ve yarın Receb'in? son çarşambası olduğu cihetle ifadesinin üstü çizilmiştir.

265 Bu gecenin ertesi salı günü Yıldız Sarayı'na gidildi. Akşam taamından sonra yine fakiri huzûr-ı Hümâyûnlarına istediler ve Esad Paşa'dan mührü alıp Mahmûd Paşa'ya giderek "tebşir [et] Perşembe günü icra olunacağını tefhim eyle" deyu. *Son Sadrıazamlar,* I, 286 ve 427.

266 Gece saat yarım kararlarında Esad Paşa'nın Beşiktaş'ta Acıçeşme civarındaki konağına azimetle biraz musahabet ve hurdeyi ima vü işaret ederek emaneti bilahz yine Yıldız'a geldik. *Son Sadrıazamlar,* I, 427-428.

267 Derhâl gece Bebek'de Mahmûd Paşa'nın yalısına varıldı. Haremde imiş, bakdım setresi arkasında çıktı. Biraz da yuvarlamış, oturduk, irade-yi seniyyeyi tebliğ eyledim. Herifin safasından nefesi darlaşıp pek de halini izhar etmek istemez ise de o da elinde değil gûya temkin ediyor gibi ağır ağır tekellüm ve izharı şükran etmeğe başladı. Lâkin yüreğinde çarpıntı sadasını bayağı işidilir derecede idi. "Efendimizin ayağının bastığı yerlere yüzümü gözümü sürerim" diyerek bir iki bî-mana söz daha söyledikten sonra bahren avdet edip yine Beşiktaş İskelesi'nden Yıldız'a çıktım. Efendimiz muntazırlar imiş, Baş musahib içeriye haber verdi. Bizi istemişler girdik suret-i hâli ve herifin memnuniyetini arz ve tarif eyledim. Biraz eğlendiler ve güldüler. *Son Sadrıazamlar*, I, 286.
Burada İbnülemin Mahmud Emin Mirat-i Hakikat müellifi Mahmud Paşa'nın iddia ettiği gibi Mahmud Paşa'nın Adana valiliğine bile razı iken kendisine sadaret verilmiştir, görüşüne katılmamaktadır. Âtıf Efendi'den şifahen aktardığı görüşme esnasında Adana'ya gönderilmeye razı olduğu ifadesi doğrulanmamaktadır. (Hazırlayanın Notu)

şa'ya ihtar edilmiş idi. Yevm-i mezkûr ol veçhile geçirildi. Perşembe günü sabahlayın Mahmud Paşa'nın yalısına davete gidilerek müşarünileyhi birlikte alıp Yıldız'a götürdük. Müftü Hasan Efendi dahi gelmekle birlikte huzur-ı hümâyûna duhul ve hasretkeş-i vüzera olan mühr-i hümâyûnu ahz u kabul ile yine Paşa dairesinden kayıkla Sirkeci'ye çıkılarak mutat üzere kapıya gelinerek hatt-ı Hümâyûn kıraat ve ilan-ı keyfiyet olundu.

Amedci Kenan Bey cevap müsveddesini Mahmud Paşa'ya hulus olmak üzere pek güzel kaleme almış idüğünden Efendimize arz eylediğimde takdir buyurdular.

Mahmud Paşa ile zaten muarefe olmayıp yalısından getirir iken **(109a)** kayıkta epeyce musâhabet olunmuş idi. Hakikaten bildiğimiz adamlar gibi olmayıp Efendimize arz edilmek üzere ol kadar söz söyledi ki hatırda tutmak şöyle dursun[268] ekser kelâmında sebat ve karar yok idi.

Zâlike takdîru'l-azîzi'l-alîm.[269] Mahmud Paşa'yı tercihe sebep yine Efendimizin lisan-ı hümâyûnlarından şu veçhile menkuldür ki bu zât mazuliyeti evânında aralık aralık bazı vesâtât-ı nisa ile Mehd-i ulya taraflarına umur-ı mâliyeye ve Hirş meselesine çare bulacağını şifahen ve tahriren beyan edip ancak mukaddem ki sadaretinde eylediği tedabir-i devâiyeden cism-i devlet pek de müstefit olamayıp[270] bayağı Âli Paşa'dan sonra sadaretin inhilali

268 her kelamı yekdiğerine münakız ve hasılı bir sözünde ifadesinin üstü çizilmiştir.

269 Çarşanba günü evvelki gibi Meclis-i Vükelanın içtimaı ve Hersek meselesinden dolayı nasihat için konsoloslar gideceği gibi cânib-i Devlet-i âliyyeden dahi politika memuriyetiyle Server Paşa'nın tayin edildiğinden ana verilecek talimatın meclisçe bilmüzakere kaleme alınması gice Mahmud Paşa'ya ihtar edilmişdi. O gün olvechile geçirildi. Perşembe günü sabahlayın Mahmûd Paşanın yalısına davete gidilerek müşarunileyhi birlikte alıp Yıldız'a götürdük. Müftü Hasan Efendi dahi gelmekle birlikte huzurı hümâyûna duhul ve hasretkeşi vüzer olan möhri hümâyûnu ahz u kabul ile yine Paşa dairesinden kayıkla Sirkeci'ye çıkılarak mutad üzere kapıya gelinüb hattı Hümâyûn kıraat olundu. Mahmûd Paşa ile zâten muarefe olmayıp yalısından getirir iken kayıkta epeyce musahabet olunmuş idi. Hakikaten bildiğimiz adamlar gibi olmayıp efendimize arz edilmek üzere olkadar söz söyledi ki hatırda tutmak şöyle dursun ekser kelâmında sebat ve karar yok idi. Zâlike takdîru'l-azîzi'l-alîm.(Yasin; 38). *Son Sadrıazamlar*, I, 287.

270 devaiyeden cism-i devlet bir daha ilaç kabul etmeyecek dertlere giriftar olarak ifadesinin üstü çizilmiştir.

bundan bed' eylemiş idüğünden Padişah-ı cihan bunun îfâdatına itimat buyurmamış ise de Hersek meselesi hâdis olup da Esad Paşa dahi kendileri müptedi ve maslahatın kesb-i cesamet etmesi mülahazasına göre uhdesinden gelemeyecek gibi göründüğünden ve hususiyle muharrik-i fesat Rusyalı olup Mahmud Paşa'nın ise öteden beri Rusya politikası[271] taraftarı deyu şöhreti olduğundan bu meselenin önünü almak ihtimali sevk-i takdir ile sadaretine bais olmuş imiş.[272] Hâlbuki[273] **(109b)**[274] Mahmud Paşa'dan menfaat şöyle dursun Rusya elçisinin iğfalâtına kapılıyor diyerek sözler çoğaldı.[275] Mesela gönderilen konsoloslardan ve Server Paşa'nın talimat ve harekâtından fayda olmayıp Sırp'tan Karadağ'dan la-yenkatı gönüllü eşhas-ı muzırra hudut-ı hakanîyi tecavüzle kura-yı İslâmiye'yi ve kendilere itaat etmeyen ehl-i ırz Hristiyan meskenlerini ihrak ile katl-i nüfusa cesaretleri oralarda bulunan memurin-i mülkiye ve askeriye taraflarından la-yenkatı işar olunarak devletlere bu suret bildirildikçe Avusturya ve Rusyalı canibinden tekzip edilmekte ve bizim memurların yolsuzluğundan şikâyetler olunmakta idi. Sadrazam dahi bayağı bizim adamlardan ziyade ecnebilerin îfâdatına itimat eder[276] görünüyor idi.

Ramazan içinde bir de Filibe civarındaki Bulgarlarda hareket hissolunarak Mutasarrıf Dursun Paşa ve Edirne Valisi Hurşit Paşa güzelce davranıp hele mesele büyütülmemiş ise de Hurşit Paşa Babıali'ye vuku bulan inhasında Bulgarların İslav komiteleri tahrikâtıyla niyetleri fena olduğuna

271 iltizam eder ve iğfaliyle mazarratlar görüldü ifadelerinin üstü çizilmiştir.

272 … Efendimizin lisân-ı hümâyûnlarından şu vechile menkuldür ki, Hersek meselesi hâdis olup da Esad Paşa dahi kendilerine mübtedi ve maslahat, kesbi cesamet ederse uhdesinden gelemiyecek gibi göründüğünden muharriki fesad, Rusya olup Mahmud Paşanın Rusya politikası tarafdarlığiyle şühreti olduğundan bu meselenin önünü almak ihtimali sadaretine bais olmuş imiş. *Son Sadrıazamlar*, I, 427.

273 hiçbir devlet bir ferdin hatırı için ifadesinin üstü çizilmiştir.

274 hakkını yahut politikasını terk ve tağyir etmeyeceğinden cümlesinin üstü çizilmiştir.

275 *Son Sadrıazamlar*, I, 286.

276 İdi kelimesinin üstü çizilmiştir.

ve askere lüzum bulunduğuna dair derç eylediği makâlatı Mahmud Paşa mübalağaya hamlederek Mâbeyn-i Hümâyûna gönderdiği tezkirede mizacı icabınca Valinin idaresizliğine müteallik tevriyeli sözler **(110a)** münderiç idi. Bu suret Valinin azline netice verdiği gibi Filibe Mutasarrıfını da tebdil ettirdi.

Ahz u girift olunan Bulgarların tetkikat-ı istintâkiyesi için Şura-yı Devlet'ten Salim Efendi'nin gönderilmesini tensip ve istizan etmekle ol vecihle gönderildi. Hâlbuki bu Salim Efendi Postahâne Nezareti'nde bulunur iken bunun azliyle müntahabı olan Ermeni Yaver Paşa'yı nasb eyledi. Çünkü kendisinin müsteşar-ı umuru bir bu Ermeni bir de Artin ve Vahan idiler. Artin'i Hariciye ve Vahan'ı Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Müsteşarlıklarına tayin ettirdi.

Hatta Yaver Paşa'nın memuriyetine mütedair resmi arz tezkiresinden başka bir pusula gönderip onda bu Salim Efendi Rusya Devleti'nin meclubu idüğünden gelen telgrafları Babıali'den evvel Sefir İgnatiyef'e verdiği ve bu cihetle de tebdili lâzım bulunduğu münderiç idi.

Şayet Padişah "bu tebdile bais nedir deyü" sual buyururlar ise gösterilmek için mahremane göndermiş. Pekâlâ, sonra böyle Rusyalı bir adamı Rusya'nın teşvikiyle meydana çıkan fesadı tahkike göndermek evvelki arzına münâkız değil mi? Fakat fakir istiknâh ettim bu Müslüman için gayet muhteriz ve meraklı ve bu misilli mekârihten beriyyü'z-zimmedir deyü haber verdiler. Allahu a'lem bi-hakîkati'l-hâl.[277]

İgnatiyef ve Baş tercümanı Zağar gibi öteye beriye seğirtip **(110b)** Bulgar meselesinin hafifçe kapatılmasını ve tutulan caniler hakkında şiddet olunmamasını suret-i dostanede ismâ'dan ve bu madde ol kadar ehemmiyet verilecek şey olmadığından ziyade şiddet edilip de Hristiyan ahaliyi tevhîş etmemeli gibi sözlerden ve devletin bu bâbda nasıl hareket edeceğini

277 İşin içyüzünü ancak Cenab-ı Hakk bilir.

işrakdan hâli kalmazlar idi. Binaenaleyh Bulgar fesedesinden ele geçip de kanunen idamı lâzım gelenlerin cezaları icra olunamayarak kalmış idi.[278] Bundan İgnatiyef'in maksadı Bulgarların gözleri yılıp da fesattan vazgeçmemeleri[279] için olduğuna tarife hacet yoktur.

Edirne Valiliğine müşîrân-ı askeriyeden Ömer Fevzi Paşa gönderildi. Lakin Bulgarların hâli ileride büyük fesadı müeddî olacağı telkin olunup eğerçi şimdilik iş yatıştırılmış ise de herkesin kulağı kirişte idi. Lakin buna mütedair bahisten sair vükela ve memurin Mahmud Paşa'dan ihrâzen sükût ederler idi.

Mahmud Paşa ıslah-ı mâliyeye dair vermiş olduğu sözü icraya mübaşeret edip faizlerin nısfını kat' u tecile karar vermiş[280] çünkü on dört milyondan mütecaviz faiz edip yirmi iki milyon kadar **(111a)**[281] varidattan bade'l-mahsub idare mümkün olmayacağından faiz yedi milyona inerse sair bazı tasarrufat ile de muvazene hâsıl olur diye mütalaa olunmuş[282] ise de bunda devletin itibar-ı malisi enzâr-ı enamda pek çok tedenni edeceği ve devlet bir taraftan Hersek gailesiyle uğraşır iken bir de evvelkinden birkaç kat mâliye derdine duçar olacağı[283] ve mutazarrır olacak gerek yerli ve gerek ecnebi takımın hükûmete ağızlarını açarak söyleyecekleri kalmayacak ve milel-i garp nazarında devleti küçük düşüreceği ve husamâ kazandıracağı[284] ve İgnatiyef'in ise Devlet-i âliyyenin böyle bir gaile-i azîme içinde kalması pek hoşuna gideceği cihetlerle anın dermeyan ederek Mahmud Paşa'yı bu yola

278 hatta Mahmud Paşa zamanında ifadesinin üstü çizilmiştir.

279 Havfı idi ifadesinin üstü çizilmiştir.

280 fakat Mahmud Paşa'ya evvelemirde cesaret veren İgnatiyef imiş bu da sonradan anlaşıldı. Cümlesinin üstü çizilmiştir.

281 kalan şey ile ifadesinin üstü çizilmiştir.

282 Olunarak kelimesinin üstü çizilmiştir.

283 cihetle İgnatiyef bunu dermeyan edip her halde muavenet etmeyi taahhüd etmiş İngiliz elçisi de ol vakit mümaşat etmiş cümlesinin üstü çizilmiştir.

284 kalmasından pek istifade olunacak ifadesinin üstü çizilmiştir.

sevk ve iğrâ ve İngiliz elçisini dahi kendüye hemtâ etmekle Sadrazam'ı iğfal eylediği dahi mülahaza olunmadı değil, her ne ise[285] Ramazan içinde keyfiyeti Padişah'a şifahen arz ederek[286] ihsâl-i muvafakat-ı seniyye[287] eylemiş idi.

Mahmud Paşa'nın bu ifadesi üzerine Efendimiz ıslâhât-ı mâliyenin mukaddimesini görmüş olmalarına ve Serasker Avni Paşa ile beynleri zaten iyi olmayıp belki Sadrazam'ın hidemat-ı nâfi'asını iptale sa'y eder deyü hemen azlini vezire suret-i iltifatta beyan buyurmalarına mebni Sadrazam memnunen Mâbeyn-i Hümâyûnda nerdübandan iner iken haberi yok Avni Paşa da aşağı sofada dolaşmakta idi. Sadrazam hemen bir aşinalık ile Avni Paşa'yı savıp keyfiyeti hafiyen bize ima ile acele gitti. Ol gün Cuma olduğundan Avni Paşa'ya bir şey denilmeyip salat-ı cumadan sonra Efendimiz bu abd-i âcize "Avni'nin azliyle yerine Rıza Paşa'nın nasbını kapıya yaz" diye buyurmalarıyla irade tezkiresini gönderdim.[288] Cumartesi günü kurenâdan İbrahim Bey davete gönderildi. **(111b)** Kayıkçılar gider iken yanlışlık ile Rıza Paşa'nın yalısı zannıyla[289] Mahmud Paşa'nın evvelki sadaretinde müftü ettirdiği Molla Bey'in Beylerbeyi'nde sahilhânesine yanaşıverince Mahmud Paşa münasebetiyle daireye bir telaş düşüp şalvarlı ağalar iskeleye üşüşmüş[290] ve İbrahim Bey galat olduğunu anlayarak sonra Rıza Paşa'nın o sırada olan yalısına hele varmışlar ve biçare mollayı mübarek günde telaşa vermişler.

285 bu babda ibaresinin üstü çizilmiştir.

286 bunun zahirinde devlete zarar yok gibi göründüğünden ifadesinin üstü çizilmiştir.

287 buyrulmuş idi ifadesinin üstü çizilmiştir.

288 Efendimiz, maliyenin ıslahatı mükaddimesini görmelerine ve ser asker Avni Paşa ile sadrı âzam Mahud Nedim Paşa'nın beyinleri zaten iyi olmayub belki sadrı âzamın hidematı nafiasını ibtale say eder diye hemen azlini vezire sureti iltifatda beyan buyurmalarına mebni Sadrı âzam memnunen mabeyini Hümâyûnda nerdibandan iner iken Avni Paşa da aşağı sofada dolaşmakta idi. Sadrı âzam heman bir aşinalık ile onu savub keyfiyeti hafiyen bize ima ile acele gitdi. O gün Cuma olduğundan Avni Paşa'ya bir şey denilmeyüb Cuma namazından sonra efendimiz bu abdi âcize "Avninin azliyle yerine Rıza Paşanın nasbını kapuya yaz" buyurmalarıyla irade tezkiresini gönderdim. *Son Sadrıazamlar,* I, 503

289 Esbak kelimesinin üstü çizilmiştir.

290 Üşünce kelimesinin üstü çizilmiştir.

İbrahim Bey ile Rıza Paşa gelerek hâk-pâ-yı şahaneye yüz sürdükten sonra "sen götür" deyü ferman buyurdular. Eğerçi de'b-i kadim sadrazamları ve müftüleri Başkâtip ve Serkurenâ olanlar bu misillileri sair kurenâ götürür ise de Rıza Paşa kudemadan olduğundan muradı-ı şahane kendisini taltif idi müşarünileyhin elhâletü hâzihî merasime ve halka izhar-ı unvana hevesi nev-heveslerden ziyade olduğundan elbise-i resmiye iktisâ olunarak fakat hatt-ı hümâyûn olmadığı ve hava da yağmurlu bulunduğu cihetle Sirkeci iskelesinde asker ve halk az idüğünden zavallı Paşa selâm verecek adam bulamayınca bu hâlleri eşrât-ı saate haml ve artık yolda durur durmaz kadın erkek kime rast gelebildi ise iltifat ederek kapıya geldik. Fakir sadrazamla kaldım. Müşarünileyh Bâb-ı Seraskerî'ye gitti. Kayıkta gelir iken göz almaz yerde bulunan Gemi askerlerine selâm vereceğim deyu bir kulaç atardı ki tarif kabul etmez. Kürek çeken kayıkçılardan ziyade **(112a)** yoruldu zannederim. Kudemadan zât öyle alışmış, yine Padişaha ve hanedanına sadık ve bâb-ı Hümâyûnun emektar bir kulu idi. Dillerde bazı irtikâbı söylenir ise de sonraki zuhur eden mürtekiplerden çok ehven olmalı. Asâkir-i nizamiyenin bidayetlerinde haylice hidemâtı sebk eylemiş.

Mâliyenin ıslahı mukaddimesi sadrazamın kesb-i itibar ve rakibi Avni Paşa'nın pençe-i nekbete giriftar olmasını intaç eyledi. Çünkü Mahmud Paşa sadarete geldikten sonra bir ay kadar hizmet gösteremeyip Hersek meselesine dahi sükûnet gelmediğinden ve bir taraftan Avni Paşa Mahmud Paşa'yı def ettirmek vesâiline teşebbüsten hâli olmadığından Padişah bunların esâfil-i nâs gibi birbirleriyle uğraştıklarını ve devlet vazifeleri olmadığını dürbün-i ferasetle istikşaf buyururlar idi.

Defaatle bu abd-i âcize yekdiğeri aleyhinde bulunmayıp vazifeleri dairesinde hareket etmeleri için kendilerine tebliğât ifasını irade ettiler. Fakir cevap olarak "bunların hangisine bu söz söylense yekdiğerine tesahup

eylediğimize hamlederler" demiş idim, teslim buyurdular.[291] Bundan akdem Bahriye Nezareti'ne tayin buyurdukları zaman **(112b)** Mahmud ve Avni Paşaların uzun uzun ahval-i reddiyelerinden bi'l-bahs "şahsiyattan vazgeçmelerini kendilerine söyle" deyu Rıza Paşa'ya tenbîh buyurmuşlardır. Yani demek isterim ki Mahmud Paşa mâliye maddesini meydana koymadan evvel pek müteneffiz değil idi. Bir gün tenzil-i faiz keyfiyetini Midhat ve Rıza Paşa ve sair bazı havass-ı vükelaya beyan ile tasdik ettirip hemen akşamı tezkire-i resmiyesini arz ve irade-i seniyyesini istihsal eylemiştir. Faiz yedi milyona tenezzül edince artık güya itibar-ı mâlîyi muhafaza zımnında kânunı-sânî taksitini vermek lâzım gelip hâlbuki sefer üzeri bir taraftan dahi Bâb-ı Seraskerî'ye[292] ziyade para talep eder ve sair masarife de lâzım fakat sadrazam bir şeye bakamayarak faizi tesviye etmek ister idi. Binaenaleyh içinde bulunduğumuz senenin bakiye-i varidatı ve belki sene-i âtiyeden dahi alınabilecek miktarı ile Paris ve Londra'nın hisseleri verildi lakin hazinede müzayaka artıp levazım-ı askeriye tedarikinde zahmet çekilir oldu.

Serasker Rıza Paşa parasızlıktan şikâyete ve Bahriye Nâzırı Nâmık Paşa da söylenmeye başladı. Fakat Mahmud Paşa'nın taksit itasından itibar-ı mâlî tezayüt etmeyip kâğıtlar baş aşağıya bir döküldü ki beher yüzü kırk beş kuruşa alınan konsolide on üçe kadar indi ve Frenkler şöyle dursun **(113a)** İstanbul ahalisi ve tebaa külliyetli zarara uğradılar. Devletin mültezem

291 Maliyenin ıslahı mükaddimesi sadrı âzamın haizi itibar ve rakibi Avnî Paşanın pençei nekbete giriftar olmasını intaç eyledi. Çünkü Mahmûd Paşa sadarete geldikden sonra bir ay kadar hizmet gösteremeyip Hersek meselesine dahi sükûnet gelmediğinden ve bir tarafdan Avni Paşa Mahmud Paşa'yı defettirmek vesâiline teşebbüsden hâli olmadığından padişah bunların esâfili nas gibi birbirleriyle oğraşdıklarını ve devlet vazifeleri olmadığını durbini firasetle istikşaf buyururlar idi. Defaatle bu abdi âcize yekdiğeri aleyhinde bulunmayıp vazifeleri dairesinde hareket etmeleri içün kendulerine tebliğat ifasını irade ettiler. Fakir cevap olarak "bunların hangisine bu söz söylense tesahub eylediğimize hamlederler" dedim, teslim buyurdular. *Son Sadrıazamlar*, I, 503

292 Askeriye para ister ifadesinin üstü çizilmiştir.

bulunan şeyi madde-i hayâtiyesi olup hîn-i zarurette varidatı oraya sarf lâzım gelerek faizi tasdik ve zaman-ı merhûnuna ta'lîk hususlarına çaresiz kalınca kimsenin bir şey demeye hakları olamayacağına nazaran devletin tehlikeli vaktinde kuvve-i hayâtiyesine hizmet etmeyip de faiz ifasıyla meşguliyetin ve siyyemâ harekât-ı askeriye esnasında ve Hersek'in nasıl netice vereceği ve elsine-i halkta ve gazetelerde deveran eden ve mûcib-i hadşe[293] ve helecan olan sözlerin aslı ne olacağı daha keşf olunmadık bir zamanda tenzil-i faiz meselesinin meydana getirilmesini ekser ukalâ tahsîn etmeyip bilahare bundan Rusyalının istifadesine ve devletin küllî zararına hükmettikleri mana kâmilen zahir oldu.

İşte Mahmud Paşa'nın asker için para yetiştirememesinden dolayı Rıza Paşa ile araları açılıp yine Ramazan nihâyetine doğru bir gece Rıza Paşa'nın azli ile Hassa Ordusu Müşir Kaymakamı bulunan müşîrândan Derviş Paşa'nın Karadağ'a karşı hemen Seraskerliğe bi't-tayin İşkodra'ya izamı lüzumunu ve muhassenatını şamil arz tezkiresi vürut eylediğinden ve eğerçi bunun zahiri Derviş Paşa'nın oralarca vukuf ü malumatına ve Karadağ'a asker sevki hâlinde Derviş Paşa'nın işe yarayacağına mübteni ise de devletlerin ahval-i malumesine nazaran daha o zamanlarda Devlet-i âliyyenin tecavüzü kabil **(113b)** olamayacağı ve hususiyle Mahmud Paşa'nın dahi mesleği ne Sırp'a ve ne de Karadağ'a asker sevkine müsait olmadığı meydanda iken mücerret Rıza Paşa'nın belki para maddesini âlem-i bâlâya aks ettirmesi havfından arz-ı aslîsini Sırp ile Karadağ'ın ve Hersek eşkıyasının meydanda olan tecâvüzât ve melânetlerinin bir an evvel indifâ'î kaziyesine hasr-ı efkâr buyurmuş olan Hazret-i Padişahın mizaç-ı hümâyûnlarına muvafık harekât-ı ca'liyede bulunmak ile setredip Rıza Paşa'yı attıktan sonra Derviş Paşa'ya da başka bir bahane bularak yine mesleğine halel getirmemek dairesinde idi.

293 Korku ve endişe sebebi. (Hazırlayanın Notu)

Mezkûr tezkire Harem-i Hümâyûnda iken hâk-pâ-yı şahaneye arz olunup sonra bizi emir buyurdukları cihetle içeride huzur-ı hümâyûna çıktık. Efendimiz alelacele Seraskerin tebdiline lüzum olmadıktan başka bir ay olmaksızın Rıza Paşa'nın azli enzâr-ı enama karşı çirkin olur, bir de şimdiki hâlde Rusyalı ve Avusturyalı Karadağ'ın ve Sırp'ın bu tarafa tecâvüzâtını setr ü ihfa etmekte musırr olmaları oralara Devlet-i âliyyenin asker ithalini men için olduğunda şüphe yoktur. Binaenaleyh Derviş Paşa'nın acele İşkodra'ya gitmesinde fayda tasavvur olunmaz. Eğerçi Devlet-i âliyye buraların terbiyesinde haklı ise de devletlerin iptida-yı emirde bunu resmen tasdikleri lâzım gelip bu suret istihsal kılındığı takdirde Derviş Paşa da ol vakit oraya gönderilmek belki mûcib-i muhassenat olsun. Lakin daha Babıali devletler ile böyle bir karar ittihaz etmeksizin bu adamı Serasker edip hemen **(114a)** göndermek ve bu bâbda göstermek mücerret Mahmud Paşa'nın âdeti veçhile Rıza Paşa'yı azilden başka manayı tazammun etmiyor. Kendisine "olamayacağını yaz" deyu ferman buyurdular. Bunun üzerine Seraskerlik tebdili kalmış ise de arası biraz geçtikten sonra Bahriye Nâzırı Namık Paşa ile Rıza Paşa'nın bâ-irade-yi seniyye becayiş-i memuriyetleri icra olundu.

Namık Paşa Serasker olunca masarif-i askeriye için Rıza Paşa'dan ziyade Mahmud Paşa'yı tazyik etmekle başlayıp çünkü Nâmık Paşa Rıza Paşa gibi sade olmadığından ve Avrupa lisanına ve politika ahvaline aşina ve pek çok zamandan beri umur-ı askeriye ve mülkiyede istihdam olunarak istikmal-i malumat eylemiş ve müstebit ve anut zevattan bulunmuş olduğundan bunun seraskerliği Mahmud Paşa'ya daha eşedd gelerek ondan dahi mahremane şikâyete başlamış ise de Rıza Paşa maddesinden gözü korkmuş olduğu cihetle Padişaha bir şey diyemeyerek fırsat gözetmekte idi.

Nâmık Paşa Mahmud Paşa'nın iptidaki sadaretinde Şura-yı Devlet Reisi bulunarak ol zaman bazı vuku bulan icraata müsait gibi bulunmuş ise de hâl-i hazır ol vakte makîs olmayıp oldukça Mahmud Paşa'nın ahlâkını

dahi mukaddem mihekk-i tecrübeden geçirdiğinden bu defaki mesleğine ve hatta Hersek meselesinin önünü almak için sadrazamın ıslâhât namına kaleme aldığı lâyihaya itirazdan hâli olmadı. Bunların bu suretle Rıza Paşa'dan ziyade beynlerinde hâsıl olan bürudeti yine sadr-ı zaman huzur-ı Hümâyûnda setr ile mukaddem Rıza Paşa'nın tebdili hakkında vuku bulan arz ve iş'ârından[294] **(114b)** izhar-ı nedamet ve istifayı cürm ü kusur ederek yine Rıza Paşa'nın seraskerliğe gelmesini ve Nâmık Paşa'nın Şura-yı Devlet riyasetine getirilmesini istida ve irade-i seniyyeyi istihsal eylemiştir.

Mukaddem seraskerlikten infisâl eyleyen Hüseyin Avni Paşa burada durdukça beynlerinde derkar olan münâferet iktizasınca Mahmud Paşa'nın dünya gözüne zindan olup vakıa Avni dahi tek durmayarak nice erâcife sebep olacak ahvalden[295] hâli olmamış ve nasılsa ol vakit konağı sobadan ateş alarak nice eşyası ve mefruşatı ile muhterik olması üzerine Hüdavendigar vilayetine[296] gönderilmiştir.[297]

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Reisi Midhat Paşa dahi kendince her ne sebebe mebni ise zahirde politikanın ve idare-i devletin fenalığından dolayı istifa ederek işten çekildi. Hâlbuki Mahmud Paşa ile arası istifasına değin[298] pekiyi idi. İçeriye gönderdiği istifanamesinde ahvalin uygunsuzluğunu beyan ve bir vilayete gönderilmesini istida eylemiş idi. Bundan maksadı belki Padişah bizzat çağırıp istiknâh-ı hal eder de Mahmud Paşa'nın evvelki gibi

---

294 (Sayfanın sol tarafında) Şu mesele hakkında sadarete yazılmış mektup bendedir. Kaydı bulunmaktadır.

295 ve hususiyle sonra cesaret eylediği hal' meselesinin istihsal-i vesailine teşebbüsten cümlesinin üstü çizilmiştir.

296 Gönderildi üstü çizilmiştir.

297 Ser askerlikden infisal eyleyen Hüseyin Avni Paşa burada durdukça beyinlerinde derkâr olan münaferet iktizasınca Mahmud Paşanın dünya gözüne zından olup vakıa Avnî dahi tek durmayarak nice eracife sebep olacak ahvalden hâli olmamış ve nasılsa olvakıt konağı sobadan ateş alarak nice eşyası ve mefruşatı ile muhterik olması üzerine Hüdavendigar vilayetine gönderilmişdir. *Son Sadrıazamlar*, I, 503. Aynı esnada Hüseyin Avni Paşa'nın Selanik valiliğine tayini ile ilgili bir yazışma için bk. *Son Sadrıazamlar,* I, 504.

298 Arası kelimesinin üstü çizilmiştir.

yerine yine sadrazam olurum ve yahut hiç olmazsa onu ref ettiririm deyu olmak melhuz ise de yalnız istifası kabul buyrulup başka iş'ârına itibar olunmadı ve valiliğe dahi gönderilmedi.[299] Şirvanlı Paşa'nın sadaretinde bu zât yine Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırı iken Avni Paşa ile beynleri iyi olmadığı cihetle bir gün Serasker huzur-ı hümâyûnda Midhat'ın Vükela Meclisi'nde bulundurulmaması lüzumunu Padişahın vehmine dokunacak tevriyeli sözlerle arz etmiş idi. Sonra Efendimiz Midhat'ı azl ve Selanik **(116a)** vilayetlerine nasb buyurdular hatta ol zaman Midhat Paşa'nın hak-i pay-i şahaneye takdim olunmak üzere tarafımıza gönderdiği ariza Şirvanlı Paşa'nın Seraskerden ihtirâzen arzına müsaade[300] göstermemesi cihetiyle tevkif edilmesinden dolayı aslını bilmeyerek bu âcize adavet[301] eylemiş[302] hengâm-ı mazuliyetimizde bir bayram günü konağına gittiğimizde bize dahi adem-i takdim keyfiyetini sual ve izhar-ı iğbirar eylemiştir.[303] **(115b)** Midhat'ın bu infisâli ve Selanik'e nasbı ilkaat-ı Avni'den olduğu işaret olunmuş idi. Tafsil-i icmâlisi Avni'nin ifadesine göre şu vecihledir ki bir gece Şirvanî'nin yalısına üçü birlikte idare-i hükûmetin taht-ı emniyette cereyanı için bazı şerait-i kaviye ve nizamiye vaz'ı ve müteferriatı hakkında bahis ve müzakere sebk edip Midhat bu yolda kaleme aldığı layihayı meydana çıkarıp Sadrazam Şirvanlı'ya vermiş ve onlar da mütalaa etmişse de Serasker Avni mümâşât etmediği misilli Şirvanlıda endişe-i bi'l-ihtiraz

299 Dîvanı ahkâm-ı Adliye Reisi Midhat Paşa dahi kendince her ne sebebe mebni ise zâhirde politikanın ve idarei devletin fenalığından dolayı istifa ederek işten çekildi. Hâlbuki Mahmûd Paşa ile arası istifasına kadar pek iyi idi. İçeruye gönderdiği isiîfanamesinde ahvalin uygunsuzluğunu beyan ve bir vilâyete gönderilmesini istida etdi. Bundan maksadı, belki Padişah bizzât çağırıp istiknahı hal eder de Mahmud Paşanın evvelki gibi yerine yine sadrı âzam olurum ve yâhud -hiç olmazsa- onu ref etdiririm deyü olması melhuz isede yalnız istifası kabul buyrulub başka iş'arına itibar olunmadı ve Vâliliğe dahi gönderilmedi. *Son Sadrıazamlar*, I, 336.

300 Göstermedi kelimesinin üstü çizilmiştir.

301 ederek şuna buna izhar-ı zamir ifadesinin üstü çizilmiştir.

302 bir kaç sene geçtikten sonra ve hal'in vukuuyla ifadesinin üstü çizilmiştir.

303 işte Midhat'tan Hazret-i Padişah'ın emniyeti münselib olduğundan arz ve iş'arına ehemmiyet verilmediği gibi bir vilayete de göndermedi. Cümlesinin üstü çizilmiştir.

şimdi böyle şeylerin sırası[304] olmadığını beyan edince Midhat "öyle ise layihayı veriniz" deyip[305] alıp koynuna koymuş sonra azli ve Selanik memuriyeti zuhur edince[306] istiklal-i saltanat aleyhinde bir şey gibi âlem-i bâlâya aks ettirilmiş ve iğbirar-ı Âli vukua getirilmiş olmasına zehap ile telaş ederek hem arz-ı ihlas ve ubudiyet eylemek ve hem de zımnında[ki] maceradan dolayı men'iyle şikâyet vuku bulduğunu etrafına istizah istemiş fakat Avni yalnız şu aralık Midhat'ın Meclis-i Vükeladan afvı münasip olur[307] tarzında kapalıca arz ettiğini söyledi çünkü cümle selâmlıklarında Serasker ve Bahriye Nâzırlarının bulunduğu malumdur. Ekser Efendimiz camide seraskerlerle mülakat etmek adetleri idi. Öyle bir günde Avni arz-ı meram etmiş.[308]

304 Değil kelimesinin üstü çizilmiştir.

305 setresinin koynuna ifadesinin üstü çizilmiş.

306 Bu kaziyye alem ifadesinin üstü çizilmiştir.

307 bulduk deyu ifadesinin üstü çizilmiştir.

308 Şirvanlı Paşa'nın sadâretinde bu zât yine Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye nazırı iken Avnî Paşa ile beynleri iyi olmadığı cihetle bir gün Serasker huzûr-ı hümâyûnda Midhat'ın Vükela meclisinde bulundurulmaması lüzumunı Pâdişâhın vehmine dokunacak tevriyeli sözlerle arz etmiş idi. Sonra Efendimiz Midhat'ı azil ve Selanik vilayetlerine nasb buyurdular hattâ ol zaman Midhat Paşanın hakipayı şahaneye takdim olunmak üzere tarafımıza gönderdiği arizalar Şirvanlı Paşanın Seraskerden ihtirazen arzına müsaade göstermemesi cihetiyle tevkif edilmesinden dolayı aslını bilmeyerek bu âcize adavet eylemiş hengâm-ı mazuliyetimizde bir bayram günü konağına gittiğimizde bize dahi adem-i takdim keyfiyetini süal ve izharı iğbirar eylemiştir. Midhatin bu infisalinin tafsili icmalîsi Avnî'nin ifadesine göre şu vech iledir ki bir gece Şirvanlının yalısına üçü birlikte idarei hükûmetin taht-ı emniyette cereyanı içün bazı şaraiti kaviye ve nizamiye vaz'ı ve müteferriatı hakkında bahs ve müzakere sebkedüb Midhat bu yolda kaleme aldığı lâyihayı meydana çıkarub Sadrı âzam Şirvanlıya vermiş ve onlar da mütalea etmişse de Serasker Avnî mümaşat etmediği misillü Şirvanlıda andan bilihtiraz şimdi böyle şeylerin sırası olmadığını beyan edince Midhat "öyle ise lâyihayı veriniz" deyüb alıp koynuna koymuş sonra azli ve Selanik memuriyeti zuhur edince istiklâli saltanat aleyhinde bir şey gibi âlemi bâlâye aks etdirilmiş ve iğbirarı âli vukua getirilmiş olmasına zehab ile telâş ederek hem arzı ubudiyet eylemek ve hem de zımnında zikrolunan maceradan dolayı ne vech ile şikâyet vuku bulduğunu etrafıyla istîzah etmek istemiş fakat Avnî yalnız "şu aralık Midhat'ın Meclis-i Vükela'dan afvı münasib olur" tarzında kapalıca arz etdiğini söyledi Efendimiz, ekser cuma selâmlıklarında camide Seraskerlerle mülakat etmek adetleri idi. Öyle bir günde Avni arz-ı meram etmiş. *Son Sadrıazamlar*, I, 332.

Avni sonra Mahmud Paşa'nın sadaret-i saniyesinde seraskerlikten infisâl ve Bursa'ya Vali tayin olunmasını[309] hakaret addederek evvelki maceraları[310] der-hatır ile adavet-i kalbiyesi müzdad olmuş ve Midhat'ta istidat olduğunu bildiği cihetle kendini ıslâhât taraftarı[311] gösterip Padişah dahi saltanatta bulundukça[312] bir şey yapılamayacak gibi[313] bir hâlde tarif ile[314] arz-ı şahsîsini setr ederek ikna etmiş ve kendisi dâhilce icraatı der-uhde edip Midhat'ı dahi ecnebileri idare cihetine sevk eylemiş olduğu sonradan mesmu olmuştur. Eğer kendisi ber-hayat kalsa idi Midhat'ı ve sevenlerini dahi ber-taraf edip menem diğer nist diyerek[315] kesb-i teferrüt ve teferûn[316] edeceğinde şüphe yok idi.[317]

(116a 10. Satır) Midhat Paşa'nın bâlâda muharrer tezkirelerinin suretidir:

Hidemat-ı Devlet-i âliyyenin meratib ve derecâtı mücerret velinimetimiz Padişahımız Efendimiz Hazretleri'nin emr u irade-i şahaneleridir ki kulları gibi bir abd-i âcizi dahi ehliyet ve istihkakından ziyade merâtibe eriştiren ve bunca niâm ü ihsana müstağrak eden yine o lütf ve ihsanı hazret-i velinimet-i bî-imtinan olduğunu ve bununla beraber Padişahımızın bir kuluna ihsan buyurduğu en küçük hizmet en büyük şeref ve meziyet bulunduğunu itikat ile müftehir bulunduğumdan bu ümit ve itikada mütevessilen ve müteşekkiren bu defa inayet buyrulan Selanik Vilayeti memuriyetine hareket ve azimet etmek üzere emr-i resmîsine muntazır olduğum hâlde biraz vakitten

309 Mahmud paşa hazm edemeyerek ifadesinin üstü çizilmiştir.

310 Zamimeten.

311 ve padişahı dahi ifadesinin üstü çizilmiştir.

312 yapılacak nizamata müsaade ibaresinin üstü çizilmiştir.

313 Durup kelimesinin üstü çizilmiştir.

314 her ne ise asıl meram-ı hakikisi ki ifadesinin üstü çizilmiştir.

315 teferrüd ve teferruata faziha? İstihsal ibaresinin üstü çizilmiştir.

316 Teferûn: firavunlaşmak

317 Eğer Hüseyin Avni Paşa ber hayat kalsa idi, Midhatı ve sairlerini dahi ber-taraf edüb "menem diğer nist" diyerek teferrüd ve teferun edeceğinde şüphe yok idi *Son Sadrıazamlar*, II, 559.

beri güya muamele-i mütekabile olmak zu'muyla hakk-ı âcizanemde neşr-i ekâzib ve müftereyat ile uğraşmak isteyen erbâb-ı ağraza işbu memuriyet-i cedide-i âcizanem dahi bir vesile-i ta'rizât ve azviyyat olduğu **(116b)** işitilmekte olup min gayri liyakatin kırk seneden beri bilâ-inkıtâ cüz'i ve küllî bulunduğum hidemat-ı Devlet Aliye'de sermaye-i iftiharım olan sadakat ve istikâmete dokunmaksızın zatî ve şahsî vukua gelen taksirat-ı na-mütenahiye-i âcizanemi kendim dahi mu'terif olduğumdan anın için kâtibe-i ahvalde afv u merhamet-i celile-i Hazret-i Velinimete dehalet ve iltica etmiş olduğum gibi bu makule müftereyat ve azviyyatdan dolayı bir takım erbâb-ı garaz ve fesat ile uğraşmaktan ise o hususta dahi vukuf ve malumat ve merâhim ve inâyât-ı âliyye-i mülûkâneye teslimiyet-i kâmile içinde bulunmaklığım tercih ve ihtiyar olunarak sükût olunmuş ise de şu aralık bazı ahvalin tagayyüründen istifade edenler kuvvetiyle Mâbeyn-i hümâyûn cânib-i nâfi'asını âlisine bu yolda bir söz ismâ' ve isal edilecek olur ve maazallahü Teâlâ bir suretle vasıl-ı sem'-i âli olarak dâhilî ve harici bunca düşmanlara karşı hami-i fevz ü necatım ve medar-ı hayatım olan nazar-ı merâhim-eser-i hazret-i velinimetin cüz'i bir mertebe tagayyür etmesi lâzım gelirse kendimi vefat etmiş bilerek artık hiç bir hizmete yaramayacağım teessüründen evvel nazar ve teveccüh-i mülûkânelerinden sakıt ve mehcûr olacağım havf ve telaşı efkâr-ı ubeydanemce hayat ve memat nispetinde mühim olduğuna Hak Teâlâ ömr ü şevket ü iclâl-i şahanelerini müzdad buyursun. Velinimet-i bî-minnetimiz Efendimiz Hazretleri'nin vukuf ve malumat-ı şahaneleri kâffe-i ahval ve umuru muhit olup her hâlin hakâyikını tahkike iktidar-ı şahaneleri müsellem bulunduğuna binaen lede't-tahkik hakk-ı âcizanemde **(117a)** azv ve isnat olunan ekâzib ve müftereyattan Padişahıma ve Devlet-i âliyyelerine sadâkat ve ubudiyete mugayir bir hâl veya madde tahakkuk eder ise ceza-yı idam ile mücazata istihkakımı itirafta tereddüt etmeyeceğim. Cenab-ı Hakk'a ıyân olup bilakis bu azviyyatdan dolayı beraat-ı zimmetle mazlumiyet ve mağduriyet-i âcizanemin tahakkukunda dahi şan-ı merhamet ve

şefkat-ı Hazret-i Velinimete muvafık ne ise anın icrası vabeste-i emr u ferman-ı hikmet-beyan-ı Hazret-i zıllullahî olduğu beyanıyla arz-ı mâ-vaka-ʿı hâle mücâseret kılındı efendim.

9 Teşrinievvel [12]89, selh-i Şaban [12]90[318]
Memlûk-i Hazret-i Padişahî Midhat Kulları[319]

318 selh: hicri ayın son günü 29 veya 30'u.

319 Hidemât-ı Devlet-i âliyyenin meratib ve derecatı mücerret veliyyi nimetimiz Padişahımız Efendimiz Hazretleri'nin emir ve iradei şahaneleridir ki kulları gibi bir abd-i âcizi dahi ehliyet ve istihkakından ziyâde meratibe erişdiren ve bunca niam ve ihsane müstağrek eden yine o lütf ve ihsânı hazret-i veliyyi nimeti biimtinan olduğunu ve bununla beraber Padişahımızın bir kuluna ihsan buyurduğu en küçük hizmet en büyük şeref ve meziyet bulunduğunu itikad ile müftehir olduğumdan bu ümid ve itikada mütevessilen ve müteşekkiren bu defa inayet buyrulan Selanik Vilâyeti memuriyetine hareket ve azîmet etmek üzere emri resmîsine müntazır olduğum hâlde biraz vakıtdan berü gûya muamelei mütekabile olmak zumuyla hakkı âcizanemde neşri ekazib ve müftereyat ile uğraşmak isteyen erbâbı ağraza işbu memuriyeti cedidei âcizanem dahi bir vesilei tarizat ve azviyat olduğu işitilmekde olup min gayri liyakatin kırk seneden beri bila-inkıtaı cüz'î ve küllî bulunduğum hizmeti Devleti aliyede sermayei iftiharım olan sadakat ve istikamete dokunmaksızın zatî ve şahsî vukû'a gelen taksiratı namütenahiyei âcizanemi kendim dahi muterif olduğumdan anın için katıbe-i ahvalde afv ve merhamet-i celilei Hazreti veliyyi nimete dehalet ve iltica etmiş olduğum gibi bu makule müftereyat ve azviyatdan dolayı bir takım erbabı garaz ve fesad ile oğraşmakdan ise o hususda vukuf ve malumat ve merahim ve inayat-ı aliyei mülûkâneye teslimiyeti kâmile içinde bulunmaklığım tercih ve ihtiyar olunarak sükût olunmuş ise de şu aralık bazı ahvalin tagayyüründen istifade edenler kuvvetiyle mabeyni hümâyûn canibi alisine bu yolda bir söz ismâ ve isal edilecek olur ve maazallahü taala bir suretle vasıl-ı sem'i âli olarak dahilî ve harici bunca düşmenlere karşı hamii fevzü necatım ve medarı hayatım olan nazar-ı merahim eser-i hazreti veliyy nimetin cüz'î bir mertebe tagayyür etmesi lâzım gelür ise kendimi vefat etmiş bilerek artık hiç bir hizmete yaramayacağım teessüründen evvel nazar ve teveccühi mülûkânelerinden sâkıt ve mehcur olacağım havf ve telâşı efkârı ubeydanemce hayat ve memat nisbetinde mühim olduğuna Hak Taala ömrü şevketü iclâli şahanelerini müzdad buyursun veliyy nimeti biminnetimiz Efendimiz Hazretlerinin vukuf ve malûmat-ı şahaneleri, kâffei ahval ve ümûrı muhit olup her halin hakayikını tahkika iktidar-ı şahaneleri müsellem bulunduğuna binaen ledettahkik hakkı âcizanemde azvü isnad olunan ekazib ve müftereyatdan pâdişâhıma ve Devleti aliyyelerine sadakat ve ubudiyete mugayir bir hal veya madde tahakkuk eder ise cezayı idam ile mücazata istihkakımı itirafta tereddüt etmeyeceğim. Cenab-ı Hakk'a ıyân olup bilakis bu azviyatdan dolayı beraeti zimmetle mazlûmiyet ve mağduriyeti âcizanemin tahakkukunda dahi şanı merhamet ve şefkatı Hazreti veliyyi nimete muvafık ne ise anın icrası vabestei emr ü fermânı hikmet beyânı Hazreti Zıllûllahî olduğu beyan ile arz-ı mavakaı hale mücaseret kılındı efendim.
30 Şaban 1290
9 Teşrinievvel 1289
Memlûki Hazret-i Padişahi
Midhat Kulları, *Son Sadrıazamlar*, I, 333

Keza Müşarünileyh'den Mâbeyn Başkitâbetine

Şeref-sunûh ve sudur buyrulan emr u ferman-ı hümâyûn-ı Hazret-i Mülûkâneye imtisâlen ve memuriyet-i cedide-i âcizâneme müteveccihen hareket ve azimet-i kemterânem musammem olup kaldı ki böyle bir vilayet memuriyeti değil en küçük bir hizmet ve memuriyete kadar her nevi hidemat-ı devlette müstahdem memurinin üssü'l-harekâtı Padişahımızın emr u iradatı olduğuna ve hususiyle Cenab-ı Hakk'ın eltaf-ı samedâniyesinden sonra mücerret velinimetimiz Padişahımız Efendimizin sahabet ve himayet-i mahsûsalarına iltica etmiş bu abd-i âcizin kâffe-i ahval ve harekâtı (117b) ve vücut ve hayatı enzâr ve teveccühat-ı aliye-i Hazret-i Velinimete merbut ve münhasır bulunduğuna binaen bu kuvvet olmadıkça hiç bir memurun ifa-yı hizmet-i memuriyete kudret-yab olamayacağı müsellem olmağın bu bahs-i mühim üzerine efkâr ve mütâlaât-ı âcizanemi ta'dil ve temin için bir hafta mukaddem takdim etmiş olduğum ariza-i âcizanemin cevâb-ı Âlisini ahz etmezden evvel hareket ve azimet edersem mücerret fariza-i zimmetimiz olan emr ü irade-i seniyye-i Hazret-i Padişahiyi tenfiz ve icraya müsaraat borcunu ifa etmiş olur isem de bilcümle bendegânın metâlib ve hâcâtına ve umum tebaayı Padişahînin müsted'ayatına meftûh ve küşade olan bâb-ı merâhim-meâb-ı Cenab-ı Padişahî yalnız benim şu arizama mesdûd olduğu surette böyle bir hâl-i fevkalade ile ye's-i tam içinde ve cism-i bîrûh hükmünde olarak cüz'î ve küllî bir işe ve umur-ı memure-i âcizanemden pek adi bir vazifeyi bile icraya iktidardan sakıt olacağım cihetle şimdiden bu suretin dahi arz u beyanına mecburiyet hâsıl olmuştur efendim. 7 Ramazan [12]90 ve 17 Teşrinievvel [12]89.[320]

320 Şeref-sunûh ve sudûr buyrulan emr u ferman-ı hümâyûn-ı Hazret-i Mülûkâneye imtisalen ve memuriyeti cedidei âcizaneme müteveccihen hareket ve azimet-i kemteranem musammem olup kaldı ki böyle bir vilâyet memuriyeti değil en küçük bir hizmet ve memuriyete kadar her nevi hidematı devletde müstahdem memurinin üssülharekâtı Pâdişâhımızın evâmir ve iradatı olduğuna ve hususiyle Cenab-ı Hakk'ın eltaf-ı samedaniyesinden sonra mücerret veliyyi nimetimiz Pâdişâhımız Efendimizin sahabet ve himayeti mahsusalarına iltica etmiş bu abdi âcizin

Keza Müşarünileyh'den Mâbeyn-i Hümâyûn Baş Kitabetine "Birbirini müteakip eylediğim iki kıta ariza-i âcizanemin meşmul li-hâzihi Hazret-i Padişahî buyurulması intizar ve arzusuyla hareket ve azimet-i âcizanem şimdiye kadar teehhür etmiş olması üzerine **(118a)** bir müddet daha durup uzamak bu abd-i âciz için ne kadar müşkül ve nâ-kabil ise cevap almazdan evvel böyle bir hâl-i ye's ü ıstırap içinde gitmek dahi o kadar güç ve ağır olduğundan ve bâb-ı merhamet ve şefkat-i Hazret-i Velinimetten başka arz-ı hacet edecek bir kapı daha olmadığından böyle bir hâl-i fevkalade icbarıyla sair ahâd-ı nâs gibi hâk-pâ-yı hümâyûn-ı Hazret-i Hilafet-penâhî'ye bizzat takdim-i arzı hâle mecbur olmamak için işbu üçüncü arizamla dahi tasdîa mücâseret kılındı efendim. 9 Ramazan [12]90 ve 18 Teşrinievvel [12]89.[321]

kâffei ahval ve harekâtı ve vücûdu hayâtı enzâr ve teveccühatı aliyei Hazreti Veliyy nimete merbut ve munhasır bulunduğuna binaen bu kuvvet olmadıkça hiç bir memurun ifayı hizmeti memuriyete kudretyab olamayacağı müsellem olmağın bu bahsi mühim üzerine efkâr ve mütaleâtı âcizanemi tadil ve temin içün bir hafta mukaddem takdim etmiş olduğum arizai âcizanemin cevabı âlisini ahzetmezden evvel hareket ve azîmet edersem mücerret ferizai zimmetimiz olan emr ve irâdei seniyei Hazreti Padişahiyi tenfiz ve icraya müsareat borcunu ifa etmiş olur isem de bilcümle bendekânın metalib ve hacatına ve umum tebaai padişahinin müsted'ayatına meftuh ve küşade olan bab-ı merâhimmeabı Cenabı Padişahî yalnız benim şu arizama mesdud olduğu suretde böyle bir hal-i fevkalâde ile ye'si tam içinde ve cismi biruh hükmünde olarak cüz'î ve küllî bir işe ve ümurı memurei âcizanemden pek adi bir vazifeyi bile icraye iktidardan sakıt olacağım cihetle şimdiden bu suretin dahi arz u beyanına mecburiyet hâsıl olmuştur Efendim.
Memlûk-i Hazret-i Padişâhi Midhat
7 Ramazan 1290 ve 17 Teşrinievvel 1289.
Son Sadrıazamlar'da alıntılınan arizanın sonunda "Memlûk-i Hazret-i Padişâhi Midhat" kaydı vardır. *Son Sadrıazamlar*, I 333-334

321 Birbirini müteakıb eylediğim iki kıt'a arîzai âcizanemin meşmul-i lihâzai merahim ifazai Hazreti Pâdişâhî buyurulması intizar ve arzusuyla hareket ve azîmet-i âcizânem şimdiye kadar teahhur etmiş olması üzerine bir müddet daha durup uzamak bu abd-i âciz için ne kadar müşkil ve nâkabil ise cevap almazdan evvel böyle bir hali ye's ve ıztırab içinde gitmek dahi o kadar güç ve ağır olduğundan ve bâbı merhamet ve şefekati Hazreti Veliyyi nimetdtden başka arz-ı hâcet edecek bir kapu daha olmadığından böyle bir hali fevkalâde icbariyle sair ahadı nâs gibi hakipayı hümâyûnı hilâfet-penâhîye bizzat takdimi arzıhale mecbur olmamak için işbu üçüncü arizamla dahi tasdia mücaseret kılındı Efendim. 9 Ramazan 1290 ve 18 Teşrinievvel 1289. Memlûk-i Padişâhi Midhat.
Burada da "Memlûk-i Padişâhi Midhat" kaydı hatıra metninde yer almıyor. *Son Sadrıazamlar,* I, 334.

Sadrazam Mahmud Paşa muhalifleri hakkında eslafı veçhile icra-yı arzdan kendisini alamayıp ve belki meşrebi iktizasınca makâsıdını suret-i makulede idare edemeyip husamâsına ser-rişte vermesinden ve Rusya devletinin politikası herkesçe malum olduğu hâlde güya bazı muamele-i müsa'âdet-kârâne ile Devlet-i âliyyenin duçar olduğu mehâlik ve muhâtarâtı def'e muktedir olurum zannına zehâb ile bu yolda ittihaz eylediği harekâtını dahi vükela ve sair erbâb-ı vukuf ile meşveret etmeyerek gayet hod-serâne icra ve müntahabı olan Vahan[322] ve Artin[323] gibi Rusya meclûbu bir kaç müfsit Ermenilere hasr ü ifşâ etmesinden ve gailenin ise bir taraftan tezayüdü ile beraber Memalik-i Devlet-i âliyyenin maazallah Teâlâ taksimi zamanı gelmiş gibi ecnebi gazetelerinde münderiç **(118b)** mevâdd-ı muzırranın erbâb-ı gayret ve hamiyeti bî-sabr u karar ederek İstanbul'ca havas ve avam beyninde sözler çoğalmasından dolayı kimsede huzur ve rahat kalmamış ve sadr-ı vakt işbu etvâr-ı mecnunanesiyle cerîha-dârânın mefâsidine meydan vermiş olduğu gibi anların neşriyat ve ekâzibi umum nazarında muhakkak görünmeye ve bu yüzden ahali, hükûmete ve hatta Hazret-i Padişah'a kadar keç nazarla bakmaya başlamışlar idi.[324] Çünkü faizlerin tenzili sırasında Mahmud Paşa Mâbeyn-i Hümâyûnda

322 Esbâk Adliye Müşteşarı. (Hazırlayanın Notu)

323 Esbak Hariciyye Müşteşarı. (Hazırlayanın Notu)

324 Sadrazam Mahmûd Paşa muhalifleri hakkında eslafı vechile icra-yı arzdan kendisini alamayıp ve belki meşrebi iktizasınca makasıdını sûret-i makulede idare edemeyip husamasına serrişte vermesinden ve Rusya devletinin politikası herkesçe malum olduğu hâlde güya bazı muamele-i müsaâdekârâne ile Devlet-i âliyyenin duçar olduğu mehâlik ve muhataratı def'a muktedir olurum zannına zihab ile bu yolda ittihaz eylediği harekâtını dahi vükela ve sair erbâb-ı vukuf ile meşveret etmeyerek gayet hod-serâne icra ve müntehabı olan Vahan ve Artin gibi Rusya meclûbu bir kaç müfsid Ermenilere hasr ü ifşa etmesinden ve gailenin ise bir tarafdan tezayüdü ile beraber Memâlik-i Devlet-i âliyyenin maazallah taksimi zamanı gelmiş gibi ecnebi gazetelerinde münderiç mevâdd-ı muzırranın erbâb-ı gayret ve hamiyyeti bi-sabru karar ederek İstanbulca havas ve avam beyninde sözler çoğalmasından dolayı kimsede huzur ve rahat kalmamış ve sadr-ı vakt işbu etvâr-ı mecnunanesiyle cerihadaranın mefasidine meydan vermiş olduğu gibi anların neşriyat ve ekâzibi umum nazarında muhakkak görünmeye ve bu yüzden ahali, hükûmete ve hatta Padişah'a kadar gec nazarla bakmaya başlamışlar idi. *Son Sadrıazamlar,* I, 273-274.

olan konsolide faizlerinin tam verileceğini ve bundan dolayı zarar terettüp ettirmemeye gayret eyleyeceğini arz etmiş idi. Bu sureti kabul etmek hususu bir zararın muhafazasına karşı umumi zararın vukuuna taraf-ı şahaneden müsaade edilmek demek olmasıyla beraber altı aylık Kânun-ı Sânî taksiti olan kırk şu kadar bin keseden seneden tesviyesi iktiza eden yirmi bin kese Mâliye hazinesinden mukassaten[325] Mâbeyn-i Hümâyûna takdim edilmesine ve eğerçi bu akçe tahsisat-ı seniyye haricinde olarak yirmi bin kese itasına dair yazılan irade tezkiresine müstenit ise de hariç ez-tahsisat hazineden şöyle bir vakitte para almak dahi müstahsen bir şey olmamasına mebni bu da mûcib-i kîl u kâl olmuş ve hatta İngiliz elçisi devleti canibine yazdığı tahriratın birinde Devlet-i âliyyenin müzayaka-i mâliyesinden bahisle taraf-ı şahaneden **(119a)** tahsisat hâricinde paralar mutâlebe buyrulduğu tasrih edilmiştir. Hâlbuki tahsisatın hâricinde para mutâlebesi şöyle dursun asıl tahsisatın bile bu sırada alınamayarak beş altı aylık tedahülü var idi ve Efendimiz gibi Alicenap Padişahın leyl ü nehâr efkârı devletin tezyit-i kuvvet ve miknetine ve tebaasının istirahatine mün'atıf olan bir Şehinşah-ı âli-câhın kendi konsolidesi zararı kaydında bulunması ne mümkün. Bu hâl Mahmud Paşa'nın sû-i tedbiri olarak vuku bulmuştur. Fakat Padişahın muvafakati İngiltere'ye sipariş olunan zırhlı sefine ile Krupp fabrikasında mukaveleye merbut bulunan topların ve bu gibi taraf-ı hümâyûnlarından vuku bulan siparişler masarifinin tesviyesini aldıkları konsolide taksitlerine merbut olduğudur. Ve Padişahta bulunan emval için hususidir denilemez.

Zira devletin bir gailesi zuhurunda herkesten ziyade feda-yı mal edecek padişahtır. Buna Efendimizin kendi parasıyla yaptırdığı gemiler ve toplardan başka delil istemez ve Padişahların müddeharâtı haleflerine müntekil olup kendi familyasına münkasim olmaz. Binâberin mal devletindir. Lakin birtakım avam ve hevamm ne bilsin eşhas-ı mütehâlife ezhân-ı umûmiyeyi

325 Taksit taksit ödenen, takside bağlanan, taksitli. (Hazırlayanın Notu)

taglît edecek nice desâyis imalinden geri durmadılar. Hazret-i Abdülaziz Han müddet-i cülûslarında vükelanın mâliyece ve sairece ıslahatına muntazır oldu. Yapılan şeylerin ekseri menafi-i zatiye dairesinde **(119b)** karar kıldığını gördü ve vükelanın asılsız maruzatından bıktı usandı. Nihâyet eline geçirebileceği akçeler ile devletin kuvve-i hayâtiyesine yani berren ve bahren istikmal-i kuvve-i kâmilesi hevesine düştü ve idare-i mülkiyeyi dahi bütün bütün vükelaya terk edemedi ise de yine Babıali'nin tensîbât ve maruzatına müsaade buyurur idi. Fakat sadık vükelaya mukârin olamadılar.

İşte bu senenin mevsim-i şitası böyle geçmekte iken Efendimizin vücut-i âlem-sûd-i hümâyûnlarında biraz inhiraf hâsıl olarak bir hafta kadar haremde bulunup bir Cuma dahi selâmlık resm-i âlisi icra olunamadı. Şerif Abdülmuttalip Efendi hazretleri ve vükela ve ma'zûlîn vüzera berây-ı istifsar Mâbeyn-i Hümâyûna geldiler. Cümlesi bi'l-vâsıta sezâvâr-ı iltifat-ı cihan-derecât buyruldu. Efendi-yi müşarünileyhe ihtiram etmeleri yaver Ziver ile şehzâde-i civan-baht Yusuf İzzeddin Efendi hazretlerine tarif ve telkin ettirildiği gibi isticlâb-ı da'avât-ı hayriyeleri için suret-i mahsûsada kabul buyrulması hâk-pâ-yı hümâyûna dahi ima edilmiş ise de Mekke-i Mükerreme'de bulunan Şerif Abdullah Paşa hazretlerinin mesmûları olarak belki bazı vehme tebaiyetlerini mûcib olur mütalaasıyla o suretten sarf-ı nazar olundu.

Hazret-i Padişah'ın rahatsızlıkları zail olarak ertesi Cuma Dolmabahçe Cami-i şerifinde eda-yı salât-ı Cuma buyurdular. Bundan sonra Devlet-i âliyye düyununun nısfına karîb tenziliyle faizinin temin-i itası zımnında varidattan gümrükler ve aşarın bir şirkete **(120a)** ihalesi meselesi meydana çıktı. Vakıa deynin tenzili maddesine diyecek yoksa da gümrüklerin ve aşarın şirkete ihalesi hususu mehâzîrden salim olmadığından vükela-yı mevcûdenin ekseri buna itiraz eder oldu ve bir de üç milyon kese kadar düyun-ı müteferrika düyun-ı saireye ilave kılınacak olduğundan dolayı mukaddemki istikrazlar misilli alınacak komisyonu hâk-pâ-yı şahaneye

takdim edeceğini Mahmud Paşa mahremane arz edip Zarifi imzasıyla bir senet suretini dahi ibraz ile sözünü ihkâm eylemiş imiş. Maslahatın zahirine yani deynin tenziliyle hazinenin istifade-i külliyesinden fazla evvelki zamanlarda bazı mürtekibin vükelanın ele geçirdikleri komisyonun da Mabeyne verilerek gemi ve top gibi masarif-i mühimmeye epeyce bir karşılık tedarik edilmiş olacağı cihetine nazaran Hazret-i Padişah ruy-i müsaade göstermişler ise de şirket-i iltizamiye hususunda deveran eden itirazâta göre işin bu cihetince tereddüt buyurmakta idiler. Çünkü varidatın müddet-i tavîle ile böyle bir şirkete ihalesinde nice müşkülat tevellüt edeceği malum olduğundan tafsilattan sarf-ı nazar olundu. Nâmık Paşa'nın her hususta Mahmud Paşa'ya muhalefet göstermesi sebebiyle Şura-yı Devlet[326] riyasetinden infisâli vuku buldu. *Tafsil* Rusya Devleti'nin Hristiyanları vesile ederek her vakit Devlet-i âliyyeyi maazallah Teâlâ mahva kadar gidebilecek olan hırs ve tamahına bir set[327] olacak[328] ıslahatın vücuda getirilmesi lüzumu zaten musaddak olmakla beraber düvel-i malume canibinden bu bâbda mesbûk olan vesâyâ bir mesele zuhurunda tecdit ve tekrar **(120b)**[329]

326 şura-yı devletten adem-i bekasını müstelzim olup çünkü ifadesinin üstü çizilmiştir.

327 Çekilmek kelimesinin üstü çizilmiştir.

328 memalik-i mahrusede ihtilal vuku bulacak ve Hristiyanları hoşnud edecek ifadesinin üstü çizilmiştir.

329 bi-hakkın icrasına ser-rişte ederek düvel-i garbiye canibinden her bar tebligat olunageldiği malumdur. Bu defa dahi Mahmud Paşa'nın teşebbüs eylediği ıslahatın hristiyandan Bulgaristan'da mutasarrıf ve kaymakam yapmak ve ahalisi bütün hristiyandan ibaret olan mahallerde idare-i umuru kendilerine bırakmak suretinde olan cihetleri tamam Rusyaya hizmet ve Rumelide başka başka Sırp ve Karadağ gibi Hristiyan hükümetleri teşkil etmek gibi âtice îras-ı mazarrat eyleyecek mevadd-ı maruzadan olduğundan ve eğerçi İngiltere Devleti Cenab-ı Hak masun buyursun Rusya Devleti'nin Memalik-i Mahruse'yi istilasına müsaid değil ise de Hristiyanların müsavatı ve devletin her nev menafiine İslam ile müşterek olmaları ve Rusya'nın sırp ihtimamı ve bir dereceye kadar Hristiyanlık taassubu maksadıyla Rumeli Hristiyanlarının bazı mertebe imtiyazata nailiyetleri maddelerine cümle Avrupa devletleri "el-küfrü milletün vâhidetün" medlul-i şerifince müttefik bulunduğundan İslamca metanet ve salabeti olanların memalik-i Devlet-i âliyyece böyle ıslahata mümanaatları olur mülahazasıyla süfera taraflarından ekser böyle zevatın memuriyetlerinden izhar-ı hoşnudi edilemez idi. Namık Paşa'nın dahi Mahmud Paşa'ya muhalefeti bu kabilden gibi görünerek İngiltere elçisi bunun meclis-i vükelada bulunmasının

oluna geldiği ve Yorgaki Andraşe[330] lâyihası dahi bu kabilden idüğü zahir ve elli beşten sonra vakit vakit neşr olunan ferman-ı âliler ve bazı mahallere verilen imtiyazlar bu müddeâya delil-i bâhirdir. Binâenaleyh Rumeli'nce yine bazı nizâmat vaz' ve icrası zaruri görülüp Meclis-i mahsusta Hristiyan'ı ekser olan mahallerde Hristiyan'dan mutasarrıf ve kaymakam ve saire istihdamı mevzu-i bahis oldukta bu suret Rusya menafi'ine hürmet ve oralarda âdeta birer Bulgar hükûmeti teşkil etmek demektir diyerek Koca Nâmık itirazât-ı şedideye kıyam etmiş imiş. (**121a**[331] **Sayfa kenarında**) O

şu vakitte münasip olmadığına dair sadrazama min-gayr-i resmin bir varaka göndermiş idi ki bi'l-münasebe bu varakayı Mahmud Paşa tarafımıza tebliğ eyledi. Sayfanın tamamının üstü çizilmiştir.

330 Kont Gyula Andrássy, Almanca tam adı Gyula (Julius) Graf Andrássy von Csík-Szent-Király und Kraszna-Horka (d. 3 Mart 1823, Kassa, Macaristan, Avusturya İmparatorluğu, [bugün Košice, Slovakya] - ö. 18 Şubat 1890, Avusturya-Macaristan, [bugün Hırvatistan]), Macar devlet adamı, 1867-71 arasında Macaristan başbakanı, 1871-1879 arasında Avusturya-Macaristan dışişleri bakanı.
Avusturya-Macaristan'ın ikili devlet yapısının oluşmasına katkıda bulunmuştur. Koyu bir Alman yanlısı olarak, Alman İmparatorluğu şansölyesi Otto von Bismarck ile 1879 Avusturya-Alman ittifakını gerçekleştirdi. Bu ittifak, monarşinin 1918'de kesin yıkılışına değin Avusturya dış siyasetinin temel taşını oluşturdu. Kont Andrássy'ın sunmuş olduğu lâyihasının temelinde Osmanlı devletinin o güne kadar ilan etmiş olduğu ıslahat teşebbüslerinin neticesiz kalmış olduğu iddiasıyla yeni yapılacak ıslahatların Avrupa devletlerince tasdik ve murakabe edilmek şartıyla tatbikinin lüzumunu hatırlatmasıdır. O sıralar gündemde olan Hersek meselesinin halli için şu maddelerin uygulanması talep edilir.
1. Hristiyanlar için tam ve mutlak bir din ve ayin serbestisi
2. Aşar vergisinde İltizam usulünün ilgası
3. Çiftçilerin tasarruf haklarını tamamıyla temin edebilecek bir kadastro ıslahatı
4. Hıristiyanlarla Müslümanlardan muhtelit bir vilayet meclisi teşkiliyle ıslahata nezaret hakkının bu meclise verilmesi
5. Vergi hasılatının mahalli ihtiyaçlara tahsisi.

Öne sürülen bu maddelerin fazla itiraz edilmeksizin ufak tefek tashihle kabulü Bosna-Hersek bölgesinin elde çıkışını hazırlamıştır. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, 251.

331 Varakada mukaddem Cidde'de vuku bulan mesele Namık Paşa'nın valiliğinde olup ol zaman kendisinin İngiltere kabinesini hoşnud etmeyecek ve Devlet-i âliyye ile İngiltere beyninde derkâr bulunan musafata muhill olacak harekâtından bahsolunmuş idi. Bir gece Namık Paşa konağımıza gelerek Mahmud Paşa'ya yine bir mecliste muhalefet eylediğini ve hakkında taraf-ı sadaretten şikâyet edilmek muhtemel olduğunu ve kaziyye bilinmemek için Mabeyn'e gelmeyerek gece konağa geldiğini ifade eyledi. Lakin Mahmud Paşa iş başında olup padişah dahi kendisinden ıslahata muntazır olduğu ve zaman dahi Frenklere mümâşat ve müdâra vakti bulunduğu

sırada İngiltere sefiri Sadrazam Mahmud Paşa'ya bir muhtıra gönderip mealinde Nâmık Paşa Hicaz Valisi iken Cidde'de İngilizlerle zuhur eden bir meselede devleteyn beyninde olan musâfâtı[332] ihlal eder yoldaki harekâtından bahisle bunun şu zamanda Meclis-i Vükela'da bulunmasının münasip olmayacağı gösterilmekle Mahmud Paşa bu muhtırayla beraber malumatı tarafımıza göndermiş idi. Ondan sonra da bir gece geç vakit Nâmık Paşa dahi konağımıza gelip mecliste sebk eden ihtilaftan bahisle "cânib-i sadaretten şikâyet vukuu muhtemeldir kaziye bilinmemek için Mabeyne gitmeyip buraya geldim" dedi. Ve uzun uzadıya "Rusya Rumeli'yi kendüye müsait bir şekle ifrağ etmek ve İngilizli de Anadolu'yu Hint'e döndürmek ister" deyu bir takım beyanatta bulunmuş ise de **(121b)**[333] **(yan not)** sevâbık-ı vukuat-ı tarihîye ve ilcâât-ı zamaniyeye nazaran yalnız itiraz ile iş bitmeyip çünkü Devlet-i âliyyenin mutemedi İngiltere devleti olacak ise de o dahi Rusya'nın bi'l-külliye menâfiini iltizam fikrinde olmasa bile asıl maksat ve meram asayiş ve istirahat-ı umûmiyenin devam ve muhafazası ve sunûf-i tebaanın mazhar-ı adâlet ve hakkaniyet-i tâmme olmasıdır yollu ifâdât ile Rusya ve belki cümle Avrupa Hristiyanlarının Hristiyanlık taassubunu setr ederek sair devletlerle birlikte ıslâhât vesâyâsından hâli olmadığına ve bir şey yapılmadığı takdirde işte zuhuru memul-i kavi olan müşkilatın indifâı

cihetle Namık Paşa riyasetten afv ile yirmi bin kuruş maaş verilerek hanesinde ikamete memur buyruldu.
Sadrazamlar yeniçeri zamanında bazı meramlarının tervicine zorbaları tahrik ve tavsit edegeldikleri gibi Reşid Paşa dahi bu işlerde elçileri kullanmaya başlamış idi. Ondan sonra vükelaya bu tarik mesluk olup Mahmud Paşa da halince İngiltere elçisi olan Sir Henry Eliot nam müfevvihi Namık Paşa'nın adline vasıta ittihaz eyledi.
İşte dersaadette süferanın olmayacak şeylere müdahalelerine sebebiyet veren yine vükela yadigârıdır. Sayfanın tamamının üstü çizilmiştir.

332 Bir kimse ile hâlis dostluk eylemek ve ihlâs u meveddet anlamlarına gelmektedir. (Hazırlayanın Notu)

333 hemen ol Müntekim-i Kahhar olan Cenab-ı Huda garazlarını temşiyet zımnında Devlet-i âliyyenin mazarratına bais olanları dünya ve ahiretçe eşedd-i ukubete giriftar eylesin. Cümlesinin üstü çizilmiştir.

hususunda devlet yalnız kalıp küllî zararlara duçar olacağı reviş-i hâlden istidlal olunmakta bulunduğuna ve Nâmık Paşa tarafından itirazdan başka bir rey-i sâib ve tedbir-i nâfi ityân olunamadığına mebni Nâmık Paşa riyasetten afv ile şehrî sekiz bin kuruş verilerek konağında ikamete memur buyruldu. **(122a ve 122b)**[334]

(122b) Nâmık Paşa'nın muhalefeti eser-i hamiyettir. Öyle ise Mahmud Paşa'nın harekâtı hıyanettir. Öyle de değil Mahmud Paşa vakt ü hâle göre mesele-i hâzıraya faysal verip tabii makamını vikaye arzusuyla muhaliflerini ref sadedinde olması melhuz ve İngiliz sefirine bir ser-rişte-i ihtar[335] vermesi dahi maznun olabilir. Böyle bir meslek memdûh olabilir mi olamaz ise de vukuu kesir ve tetkik ve mütalaa-i ahbar ve a'şâr eden erbâb-ı tahkike gayr-ı hafîdir. Öyle olduğu hâlde Mahmud Paşa da mesleğini bazı eslâfının usulüne tatbik etmiş demektir. Mahmud Paşa'nın ıslahatıyla iş biter mi eğer Rusya Devleti hafi veçhile itiyat eylediği fesâdâtı yürütemez ise zaten ne var ki şüphesiz iş biter. Bazı şeyler memurin-i devletin hatîâtına haml olunuyor. Onların ıslahı kolaydır asıl fesat hariçten geliyor, buralarını Avrupa devletleri bilmiyor mu? Hükûmet-i seniyye canibinden hakikat-i hâl bi'l-etraf ve delailiyle beyan olundu ve olunuyor ancak onların bilmek galiba **(122a)** işlerine elvermiyor. Âli Paşa merhumun Girit ıslahatı[336] memuriyetine hitam verdiği[337] vakit huzur-ı âliye takdim eylediği takrir-i mufassalın bazı fıkârâtı buraları okşar gibidir. Kırmızı[338] Kitap mütalaa oluna. Belgrad[339] Kalesi muhafazasının Sırp Beyi'ne ihalesi kararını mutazammın mazbata-i vükela ve arz tezkiresi dahi Devlet-i âliyyenin hâl ve mevkiini irâe ediyor.

334 Buradan itibaren devam edecektir.

335 dahi vermiş ifadesinin üstü çizilmiştir.

336 Hitamında kelimesinin üstü çizilmiştir.

337 Memuriyetinden kelimesinin üstü çizilmiştir.

338 Kitapdan kelimesinin üstü çizilmiştir.

339 İlk Belgrad kelimesinin üstü çizilmiştir.

Bu defaki teşebbüsat-ı ıslâhiye[340] de onlar kabilinden[341] ve fakat hâl-i hazır evvelkilere nispetle daha ağırdır.[342] Ve bir de[343] Sadr-ı zaman Âli ve Fuad Paşaların zamanındaki nüfuz ve ikbali haiz olmadıktan başka her ne kadar müşarunileyhimâya dahi nice[344] muarız zuhur eylediği malum ise de o muarızlar bir şey yapamayıp Mahmud Paşa'nın husamâsı tekessür ve tagallüp etmekle kendisince eslâfı misilli mevkiini muhafaza mümkün olamamıştır.

(121b)[345] Doksan iki senesi martı duhul ile havalar dahi iyi gitmekte olduğu cihetle nevruzdan biraz sonraca Beşiktaş'tan Çırağan Sahil-Saray-ı âlisine nakl-i hümâyûn vuku bulup ekser eyyamda Yıldız Kasr-ı ferah-fezasında tenezzühle[346] beraber Hersek gailesinin imtidadı Efendimizi bî-huzur etmekte idi. Bu aralık Bahriye Nâzırı Derviş Paşa'nın Şehzade Yusuf İzzettin Efendi hazretlerine kesb-i takarrüp ederek müşarünileyh hazretlerinin Küçük Çiftlik nam mesirelerinin tanzimine ve bazı havuz ve kuyu makinesi gibi levazımatın Tersane-i Âmire'den yaptırılması misilli teshîlâtın irâesine ihtimam etmekte ve Tersane-i Âmire'nin umur-ı mâliyesi Serasker Rıza Paşa'nın taht-ı Nezaretinde olması cihetle bu aralık umur-ı tersaneyi sekteden vikayeden Rıza Paşa'nın akd eylediği istikraz maddesine Derviş Paşa'nın dâhil olamamasından ve sair bazı mevâdd-ı irtibatiyeden dolayı bu iki zât beyninde münâferet ve ihtilâf tahaddüs eylemekte idi. Binâberin Derviş Paşa'nın takarrübü Rıza Paşa'nın istiskalini istilzam ederek **(123a)** zahirde an-be-an harekât-ı askeriyenin kesb-i ehemmiyet eylemesi bahane tutulup Derviş Paşa seraskerlikle Çırpanlı Koca Abdi Paşa dahi Bahriye Nezareti'ne nakl ve tayin buyruldu.

340 Dahi kelimesinin üstü çizilmiştir.

341 olacağı kelimesinin üstü çizilmiştir.

342 Olacağı bedihidir ifadesinin üstü çizilmiştir.

343 Mahmud Paşa ibaresinin üstü çizilmiştir.

344 muterizler var idiğü ifadesinin üstü çizilmiştir.

345 Burada 121b'de konunun akışına uygun olarak geride kalan 121b'den metin devam ettirilmiştir.

346 buyrulmakta idiyse de ifadesinin üstü çizilmiştir.

Karadağ içine doğru girmiş olan Nakşik kalesi mevâki-i menba'dan[347] ve etrafı düşman ile muhat olduğu hâlde Cenab-ı Hak hıfzederek Karadağlının tasallutundan masun olmuş ise de içinde bulunan asâkir ile yerlisinin zahirece ihtiyacı bulunduğu ve oraya zahire nakli ise Karadağlının etrafını tutmuş olduğu Doğa Boğazı'ndan geçmeye mütevakkıf bulunduğu ve vaktiyle buna bir çare bulunamadığı takdirce eşkıyanın kaleyi ele geçirmeleri ve bilahare orada bulunan İslâm'a yürekler dayanamayacak ve insaniyete elvermeyecek surette eziyetler etmek ve burunlarını ve kulaklarını keserek salıvermek gibi muamelat-ı vahşiyane cesaret eyleyecekleri[348] emsaline nazaran melhuz olduğundan bu hâl leyl ü nehâr Efendimizi bî-sabr u karar eylemekte iken lehü'l-hamd Hersek fırka-i askeriyesi kumandanı müşir-i müşterî-tedbir Ahmet Muhtar Paşa kemâl-i muzafferiyetle kale-i mezkûreye nakl-i zahireye muvaffak olduğu haber-i beşaret-eseri varit oldu. Şöyle ki ol yevm-i mesutta velinimet-i bî-imtinan Hazreti Abdülaziz Han Efendimiz Ayazağa Çiftlik-i Hümâyûnunda idiler. Bu hususa dair mahallinden keşide olunan telgrafnâme makam-ı sadaretten savb-ı âcizîye ba's olunmakla hemen **(123b)** şevketli Padişahımıza[349] takdim eyledim. Efendimizin vuku bulan muhaberata mütedair gelen telgraf-nameleri kıraatle asâkir-i şahanelerinden şehit ve mecruh vukuuna fevkalgaye teessüf ve teessür izhar ve hele mübarek vech-i hümâyûnlarında âsâr-ı hüzün ve elem ke'ş-şems fî vasati'n-nehâr[350] aşikâr olur idi. Müşarünileyh Muhtar Paşa[351] asâkir-i zafer-meâsir-i şahane ile eşkıyanın taarruzâtından salimen nakl-i zahire eylemesinden inşallahu Teâlâ artık eşkıyanın gözü yılmıştır deyu zât-ı

347 Olup kelimesinin üstü çizilmiştir.

348 Melhuz kelimesinin üstü çizilmiştir.

349 hazretleri kelimesinin üstü çizilmiştir.

350 vech-i hümâyûnlarında âsâr-ı hüzün ve elem ke'ş-şems fî vasati'n-nehâr aşikâr: Günün ortasındaki güneş gibi üzüntü ve keder izleri yüzlerinde açıkça belli olma. (Hazırlayanın Notu)

351 hazretleri kelimesinin üstü çizilmiştir.

Padişahi pek mahzuz oldular. Serasker Derviş Paşa dahi bunu müteakip çiftliğe gelerek hâk-pâ-yı şahaneye yüz sürdü. Bu Derviş Paşa mukaddemleri Karadağ seferlerinde bulunarak[352] yüz ağartmış ve oraların ahvaline kesb-i ıttıla etmiş ve yine bazı muharebelerde fırka kumandanlığına yarar takımdan bulunmuş ise de buraca Seraskerlik umurunu idareye muktedirdir denilemez. Bununla beraber tamah ve irtikâbı ve hele seraskerliğe hırsı pek ziyade olduğu söylenir idi "ise de hîn-i vefatında borcundan başka hiç şeyi zuhur etmemiştir."[353]

Bulgar hadisesi zuhur edince Mahmud Paşa sırasını getirip zavallı Derviş'i azl ettirdi. Hâlbuki geçen Ramazan içinde "Seraskerlikten Rıza Paşa'yı azl edip Derviş Paşa'yı nasb lâzımdır" deyu arz etmiş idi.

Sadr-ı vaktin bundan dahi adem-i karar ve televvünü malum olur. Çünkü bu Derviş Paşa evvelki Karadağ seferlerinde[354] **(124a)** oralarda nail-i muzafferiyet olmuş ve beyne'l-küffar şecaatle kesb-i şöhret eylemiş idüğünden Rusyalı ve anın mürevviç-i efkârı olan devletler böyle memurları istememek tabii olduğundan maksatlarını gizleyip başka vesail ile o misilli zevatı elçiler aradan kaldırmak teşebbüsâtından hâli olmamalarıyla Babıali dahi tegâfülen o makule süferâ tebligatını kabul ederdi.

Hâsılı meselenin uzaması Rusya Devleti'nin menafi iktizasından olduğu cihetle zahiren işin bir an evvel bitmesini arzu eder gibi görünüp buna çare olarak Avrupa devletlerine ve Babıali'ye kullandığı lisanlar ihtilâli büyütmek yolunda üzeri yaldızlı ve içerisi zehirli matbuhlar ise de ne çare ki[355] İngilizli dahi anınla beraber devleti o yollara sevkten hâli olmaz idi.

352 Oldukça kelimesinin üşüt çizilmiştir.

353 İse de diye başlayan cümle farklı kalemle yazılmış ve sayfanın solundaki tarafta devam etmiştir.

354 Bazı mertebe ifadesinin üstü çizilmiştir.

355 Bazen kelimesinin üstü çizilmiştir.

Cenab-ı Mevla-yı Müteal Devlet-i âliyyeye iktidar ihsan edip müdahalat-ı ecnebiyyeden kurtarsın. Yoksa Frenklerin bizim hakkımızda olan ihtilâfı tabii menfaat-ı mahsûsalarına merbut olup ancak her birisinin kendi nef'i dahi yine hükûmet-i İslâmiye'nin[356] mahvı ve hiç olmaz ise zaafı merkezinde müttehit ve müttefik idüğü vareste-i kayd ü iştibahtır.

Tariften azade olduğu üzere Rusya Devleti'nin arzusu Memalik-i Mahruse'de mukaddema münderis olan Hristiyan hükûmetlerini uyandırıp nihâyet parça parça bilad-ı İslâmiye'yi ve İstanbul'u **(124b)** zapt etmek idüğü ve Memleketeyn ve Hristiyan ve Yunan ve Karadağ'ın şimdiki dereceye getirilmesine hasbelkader destres olup nöbet Bulgarlara geldiği cihetle ıslav ittihadı efkârını meydana çıkararak merkezi Moskova şehrinde olan cemiyet vâsıtasıyla Rumeli'nin müste'id bulunan mahallerinde tahrikâttan hâli olmaz idi. Ve mukaddemleri bir kaç defa dahi Tuna taraflarında bu makule ehl-i fesadın izale-i vücutlarıyla bir gûne uygunsuzluğa meydan verilmemiş ise de fesat komiteleri lâ-yenkatı teşebbüsatdan hâli olmamalarına[357] ve sefir ve konsolosları dahi dolaşan müfsitlere hafiyyen muin ve mürevviç mâşiyen olmalarına ve bu hâli Avrupa dahi bilip durur iken ondan tegafül ederek idareye azv-i kusur edegelmelerine ve hükûmetçe şiddet gösterilse Hristiyanlık taassubuyla cümlesi birden birtakım safsatalarla davaya kalkışıp ehl-i fesadı şımartmalarına mebni çaresiz bu mefsedetin önü külliyen alınamayıp ve hususiyle Bulgar çocuklarından Rusya mekteplerinde tahsil ile avdet edenler de bir taraftan hemşerilerinin zihinlerini bozup zuhur-ı şekâvete istidat getirilmiş ve bundan evvelce Edirne Vukuatı dahi buna mukaddime bulunmuş ise de Edirne Vakasının yatıştırılmasından oraların ehemmiyeti devletçe azalmıştır.

356 yine İslamın ifadesinin üstü çizilmiştir.

357 memuriyet-i mahalliyenin vukufsuzluk ve gafletlerine mebni bu mazarratın ifadesinin üstü çizilmiştir.

Bir de Nisan içinde Balkan taraflarında Otlak ve Avratalan karyelerinde ehl-i fesadın içtimaıyla İslâm'a ve sair ehl-i ırz Hristiyan'a ihale-i dest-i teaddîye başladıkları haber alınıp buradan asker gönderilmesine mütedair mahallerinden telgraflar varit oldu. Asıl bu ehl-i fesadın kararı Sırplıyla beraber hareket etmek iken **(125a)** Sırplı daha ikmal-i levazım edemeyip Bulgarlar dahi taraf-ı hükûmetten duyulmak havfıyla vakt-i karardan evvel kıyama mecbur olmuşlardır. Asker talep olunduğunu şamil varit olan telgrafnâme bir Perşembe günü idi ki abd-i âciz Hazine-i Hassa'ya gitmiş idim Hazret-i Padişah pek ziyade müteellim olup Sadrazam Mahmud Paşa'yı Yıldız Kasr-ı Hümâyûnuna celp buyurmuşlar, bazı müzakere arasında Paşa-yı müşarünileyh seraskerin ehliyetsizliğini dahi ima ile Hersek kumandanı Muhtar Paşa'nın seraskerliğine karar verilmiş. Hâlbuki[358] Hersek'te iş görüp durur iken Muhtar Paşa'yı[359] oradan kaldırmak[360] maslahatı bozmak[361] demek olacağından büyük hata idi.

Akşamüzeri abd-i âciz dahi Yıldız'a geldim. Sadrazamı Derviş Paşa'ya ve Muhtar Paşa'ya tezkire ve telgrafnâme tesatturuyla meşgul buldum. Hele sonradan Bahriye Nâzırı Koca Abdi Paşa'nın seraskerliğine ve Kayserili Ahmed Paşa'nın Bahriye Nezareti'ne karar verilip Hersek cihetinin idaresi ihlal edildi. Balkan cihetindeki eşkıya için yüz on tabur asâkir-i nizamiye izam olunduğu gibi mahallerince dahi tedarik olunan asâkir-i muavine ve Edirne ve Tuna ve Sofya cihetlerinden sarf-ı mesai ile nâire-i şekâvet itfa mertebesine getirilip Bulgaristan'ın sair yerlerine yapılmamış ve asıl merkez-i şekâvet olan **(125b)** mahaller Edirne vilayeti dâhilinde bulunduğundan Valisi Akif Paşa haylice himmet eylediğinden Mâbeyn-i Hümâyûndan

358 Alelacele seraskeri tebdil ettirmek cümlesinin üstü çizilmiştir.

359 Mahallinden kelimesinin üstü çizilmiştir.

360 Düzülmüş kelimesinin üstü çizilmiştir.

361 değil miydi hasılı bu misillü tedabir İgnatiyef'in tasavvur edemeyeceği mazarrattan maduttur denilse becadır cümlesinin üstü çizilmiştir.

mahsûsan telgrafnâme keşidesiyle taltif buyrulmuştur. Fakat malum olduğu veçhile Rusyalı bu makule fesadın muharriki kendisi bulunduğunun edillesinden biri de oralarda fesadın def edileceğini aklı kesince başıbozuk asker kullanılıyor ve kabahati olmayan Hristiyan kadınları ve çocukları idam ediliyor ve Türkler barbarlık ediyor deyu türlü neşriyat ve müftereyata başlayarak gazeteler vâsıtasıyla Avrupa devletlerinin uruk-ı insaniyetlerini tahrikten hâli olmamasıdır ve bu neşriyatın İngiltere milletine bazı mertebe su-i teessürü olup muahharen Edirne'ye İngiltere Devleti canibinden tahkik komisyonu gönderildiği gibi Bulgarlara İngilizler beyninde ianeler toplanmağa başlanmıştır.[362]

Rusyalı Türkistan taraflarında İngilizli Hint Felemenkli el-hâletü hâzihî Açe cihetlerinde İslâmlara nasıl isterler ise öyle muamele etmektedirler ve sair hem-mezhepleri bulunan tebaalarına dahi yekdiğeri müdahale etmez. Devlet-i âliyye idaresinde bulunan Hristiyanlara Avrupa devletlerinin cümlesi sahabet eder ve hele Rusyalı bunları himayet dâ'iyesiyle hemen yutmak ve diğer devletler dahi[363] hükûmet-i İslâmiyeyi tedricen mahv etmek ister. Rusyalının maksadı delâ'il-i vazıha ile müberhendir. Lakin bizim diplomatların en ziyade müstenitleri olan İngilterelinin politikası dahi yine İslâm'ın **(126a)** lehine çıkmıyor çünkü şimdiki usulce Hristiyanlara İslam'dan ziyade fena bir muamele vukuu mümkün değildir. Fakat neticesi İslâmların bunca senelerden beri vatanları olan mahallerden çıkarılması maksadı ve Rusyalı teşviki ile[364] zuhur eden fesadın indîfâına müsaraat olunmak ve bi-gayr-i hakkın birtakım İslam'ı[365] ve etfâl ve nisayı ateşlerde kebap eden eşkıyanın

362 başlanmış ise de şimdilerde Rusya'nın desayisi Avrupaca da anlaşılmıştır. Cümlesinin üstü çizilmiştir.

363 İslamı kelimesinin üstü çizilmiştir.

364 Teşvikiyle kelimesinin üstü çizilmiştir.

365 kaziyyesinden menfaat olunuyor ki bu suret ifadesinin üstü çizilmiştir.

mazarratını imha etmek her devlette cari[366] ve eşkıyadan bu yolda telefat vukuu tabii iken buna neden itiraz olunsun.[367] Rusyalı İslam'a zulüm isnat ediyor, lakin anın böyle iddiada hakkı var, çünkü fesat bitip de nail-i emel olamayınca elbette öyle yaygara edecek, İngilizli burayı bilmez mi? Ancak İslâm haklı da olsa Hristiyan kanı döktürmek umumunun taassubuna dokunuyor ve İslâm elhâsıl hükûmet-i İslamiye burasını bilip de hukukunu Cenab-ı Hakk'a ve habibinin ruhaniyetine mütevessilen kendi kuvvetiyle muhafaza-i iktidarını haiz olarak ana göre işine gelen devletle ittihada[368] ve selâmeti mûcib olacak meslek ittihazına mübaşeret etmeli. Yoksa bu hâl ile İslam'ın zaafı artıp nihâyet mahkûmiyet mertebesine tenezzülünden havf olunur. Hemen Hazret-i Muhavvilü'l-ahval ümmet-i Muhammedi ve devlet-i İslâmiye'yi ahsen-i hâle tahvil eylesin.[369] Rusyalının bizim hakkımızda olan politikası ve efkârı malum olduğu hâlde **(126b)** ana karşı ve Frenklerin dahi muhacemesine mukabil Devlet-i âliyye bir meslek-i[370] sahih ve salim ittihaz edip politikasını icab-ı hâle göre kullanmak elzemdir hükmünde idi.[371] Bu da devlet ve millete ciddi hizmet etmek dâiyesinde bulunan ehliyetli vükelanın[372] devam üzere istihdamlarına mütevakkıf gibi görülür. Çünkü Tevfikât-ı Samedâniye ekser istidada nâzır olduğundan bir

366 kaideye mübteni ifadesinin üstü çizilmiştir.

367 Fakat kelimesinin üstü çizilmiştir.

368 ve düvel ile kelimelerinin üstü çizilmiştir.

369 eğerçi usul-i idaremizin fenalığından ifadesinin üstü çizilmiştir.

370 -i mahsus bu ana değin ifadesinin üstü çizilmiştir.

371 frenklerin Devlet-i âliyyeye her hususta muhacemesine mukabele ve devleti vikaye dahi müstahîl gibi görünüyor ise de milletimizin menfaati derpiş olunup ona tevfik-i muamelatta devam ve sebatın fevaid-i kesiresi de inkâr olunur ahvalden değildir. Cümlelerin üstü çizilmiştir.

372 bilâ-mucib tebdile müsaade olunmamakla olur sair burada ve taşrada olan memuriyetler dahi devam ettirilmesi Mahmud Paşa'nın evvelki sadaretinde taşra memurları ulak gibi mansub mazul yollarda müsademeye başladı buradakiler hakeza mesalihi kimler görecek bir şeye başlayıp da onu itmam eden memuru görmek vaki olmadı.
Mahmud Paşa'da evvelde yine ağraz-ı şahsiye var idiyse de gittikçe arttı eksilmedi.
Cümlelerin üstü çizilmiştir.

heyet-i makule teşkiline muvaffakiyet hâlinde mazhar-ı lütf-i ilâhî olmaya istidat verilmiş demek olur. Ve minallahi't-tevfik.

Rusyalı mukaddemleri Niş taraflarına pek kuvvet verilmek Sırp'ın emniyetini ihlal eder gibi îfâdatta bulunmuş ise de bundan maksat devleti iğfal ile Sırp'ın atide mutasavver olan tecâvüzâtına hail kalmamak kaziyesi olduğu telkin edilmiş idi. Fakat Sırp hükümetine Rusya ve Avusturya devletleri taraflarından muhill-i asayiş harekette bulunmaması tebliğ olunup oradan da muvafakat ve mutavaat cevapları alınarak Devlet-i âliyyeye de teminat verilir idi. İşin zahirine nazaran **(127a)** Niş'teki ordudan birazının Bosna cihetlerine sevki[373] Babıali'ce tasavvur ve istizan olunmuş ise de bu misilli teminata dayanıp da ihtiyatı elden bırakmak makul olmadığından mütalaa-i encam ile Niş kalesinin[374] tahfif-i kuvvetine Efendimiz hiç müsaade buyurmadılar.[375]

Hersek hadisesinin ortada olmasıyla beraber Bulgaristan isyanın dahi henüz kâmilen yatıştırılamaması halkın nazar-ı dikkatlerini celp etmekte iken vükela-yı mevcûdeden sadrazama emniyet eder bir fert bulunmaması mukaddemce istifa eden Midhat Paşa ile bir vakitten beri Avrupa'da bulunarak muahharen Dersaadet'e gelmesine müsaade olunan gürûh-ı fesededen Ziya Bey ve bu gibi ehl-i fesada fırsat verip onlar tarafından ezhân-ı nâsı tahrik ve taglît eyleyecek neşriyat olunmakta olduğu gibi bu müfsitlerin içinde Şeyhülislam Hasan Efendi'den müşteki bazı ulema takımı bulunduğu vesiyyemâ Şeyhülislam-ı sabık Hayrullah ve sudûrdan Şerif Efendi dahi Hasan Efendi'nin ref'iyle meşihata gelmek hırs ve tamahında olmalarından

373 sözü huzur-ı şahanede açılıp buna efkar-ı şahaneyi müsaid gibi gördükte mahmud paşa müteşekkiren yer öpmüş imiş sonra Efendimiz keyfiyeti bize nakl ile Niş'ten asker gönderilmesine mahmud paşa İgnatiyef kadar memnun oldu deyu buyurdular. Paragrafının üstü çizilmiştir.

374 Maazallah eğer Niş tarafı kuvvetsiz bırakıla idi muahharan vuku bulan sırp hadisesinde pek çok zarar ihtimali var idi hele inayet-i Hakla oranın ifadesinin üstü çizilmiştir.

375 sadrazam da Rusya'ya hizmet kasd eder diyemez isek de müddet-i sadaretinde devlete nafi meslek ittihaz edemedi. Cümlesinin üstü çizilmiştir.

dolayı fesat cemiyetine min cihetin kesb-i taalluk eyledikleri ve bunların bir takımı Mahmud Paşa'nın Rusya politikasını iltizam ile Bulgar eşkıyasının İslâm'a eyledikleri **(127b)** hasar ve mazârrdan naşi haklarında muamele-i şedide olunmadığı ve diğer takımı da Müftü Hasan Efendi'nin usûl-i tariki ihlal ve beka-yı ikbâli için bir gece Rusya sefiri İgnatiyef'e giderek "bir oğlum sen ve bir oğlum Haydar'dır" diyerek dostluğuyla müştehir olduğu Sadrazam Mahmud Paşa'ya kendisini tavsiye eylemesini iltimas eylediğini neşr u ilan eylediklerinden fazla talebe içinde bazı sebük-mağzânı itmâ ve tahrik ile dersleri tatil ettirmişler. Bunun üzerine Müftü Hasan Efendi iktiza edenlere tebligat icra ederek yine derslere başlatmış olması üzerine keyfiyeti bâ-tezkire sadrazama bildirmiş, Mahmud Paşa ise ortalığın fesadını teferrüs etmiş olmalı ki derhâl tezkire-i mezkûreyi leff ile tebdil-i meşihata dair bir kıta arz tezkiresini savb-ı âcizîye göndermiş idi. Şöyle ki doksan üç rebiyülevvelinin on altıncı Çarşamba günü havanın letafeti cihetiyle Efendimiz Ayazağa Çiftlik-i Hümâyûnlarını teşrif ile büyük havuz başındaki kasr-ı dilârâda istirahat ve abd-i âciz dahi bir ağaç sayesinde ikamet üzere iken tezkire-i mezkûre vasıl ve mealine ıttıla hâsıl oldu.

Hersek meselesinden başka Bulgar ve muahharen Selanik'te zuhur eden konsoloslar maddesi başka başka zât-ı Hazret-i Padişahiyi bî-huzur eylediği gibi bir de bütün bütün vehme dokunacak suhte ihtilâli bir kat daha Efendimizin mübarek kalb-i mülükânelerini giriftar-ı nar-ı ıstırap eyleyeceği malum ise de naçar işbu keyfiyet-i müteellime dahi arz olundukta **(128a)** hemen saray-ı hümâyûna avdet emri zuhur ve vaki olan istizan-ı âcizanem üzerine mecma-i tullâb olan Fatih'e gidip istiknâh-ı keyfiyet edilmesine dahi irade şeref-sudur[376] etmesiyle Efendimiz Çırağan'a, biz dahi Seryaver Halil Paşa ile Fatih'e gittik. Meydanda bir cemiyet görülemediğinden Bâb-ı fetvaya gelerek Müftü Efendi'den sual-i madde eyledik. Müşarünileyh de

376 şeref-sunuh kelimesinin üstü çizilmiştir.

bazı Rumelili talebenin memleketlerinde Bulgar'ların fesadı cihetiyle vatanlarının muhafazası için kendilerinin gönderilmesi istidasında bulundukları ve başka ehemmiyet verilecek bir şey olmadığı cevabını verdiğinden avdetle burasını (ve buna ilaveten müftünün dahi şimdilik makamında kalmasını) hâk-pâ-yı şahaneye arz u ifade ettim[377] ise de zaten Müftü Hasan Efendi'den şikâyeti havi bir kaç defa müderrisin taraflarından ref-i rik'a olunduğu ve bu defaki hadise de yine o membadan tereşşuh eylediği mesmu-i şahane olduğundan müftünün[378] (ipkasını tecviz buyurmadılar ancak daha kimin nasb olunacağı dahi taayyün) etmemiş idi. Ertesi Perşembe günü infisâl haberi henüz varmaksızın Hasan Efendi merakından saray-ı hümâyûna[379] gelmiş ise de kendisine hiç ser-rişte verilmedi. Evvel emirde me'mûnu'l-gâile bir müftü nasb edip ve layıkıyla tahkik-i ahval olunup ana göre muamele olunmak iktiza-yı hazm ve ihtiyattan iken[380] Serkurenâ'nın cehalet ve hamakat eseri olarak bazı muamele-i menfaat-perestânesi sebebiyle bu sırada işi vezirin dahi tebdiline intikal ettirmiş olduğundan yevm-i mezkûrda **(128b)**[381] sadr-ı esbak Mustafa Paşa'nın mahdumu vüzeradan Veli Paşa gelerek adeti veçhile politikadan ve hal-i hazırdan bahs arasında İngiltere elçisini görmüş idim o da Mahmud Paşa'nın harekatından izhar-ı na-hoşnudî eyledi deyu söyledi. Ser-kurena Mehmed Bey bu sözü işitince hemen huzura çıkıp bi'l-münasebe arz u ifade eylemiş gerçi efendimiz ahvale ve sadrazamın lisana gelmesine nazaran azlini tasmim buyurmuşlar ise de mukaddem dahi müşarunileyhin bir aralık azli havadisi şüyuuna

377 Ettik kelimesinin üstü çizilmiştir.

378 azline karar verilip fakat başkasının nasbı taayyün ifadesinin üstü çizilmiştir.

379 gelip zavallı pir harekat-ı mezbuhane göstermiş idi. Cümlesinin üstü çizilmiştir.

380 Başmabeynci Mehmed Bey'de celb-i mala kemal-i hırs ve tama' mevcut olmasıyla bunu ca'lî hamiyyet ve reviyyet perdesiyle setrederek na-hoşnud olduğu sadrazamı da ortadan kaldırmak ve Avni'yi sadrazam ettirmek fikrinde idi. Olacağa çare olmaz mezkur Perşembe günü bizim odada oturmakta olduğumuz cümlelerinin üstü çizilmiştir.

381 Sayfanın tamamı çizilmiş.

mebni İngiliz elçisi ve Rusya elçisi baş tercümanlarını mabeyne irsal ile zahirde Babıalinin usul-i idaresi Devlet-i âliyyenin dostluğunda bulunan devletlerce memduh görüldüğünden tağyir olunmasını devletler namına min-gayr-i resmin niyaz etmeleri zımnen sadrazamın devamı ümniyesinden ibaret bulunmasına ve eğerçi Rusya devletinin iltiması bizim menfaatimize hizmet demek olmayacağı malum ise de İngiltere elçisinden dahi bu yolda iltimas vukuunun bir dereceye kadar tesiri tabii olmasına binaen Efendimiz sadrazamın tebdilini hemen bu aralık icrada mütereddit idiler Mehmed Bey'in Veli Paşa'dan aldığı söz mesmu-i şahane oldukta mir-i müşarünileyhe Mahmud Paşa'dan hemen mührün alınmasını ve Veli Paşa'ya da beyan-ı mahzuziyet-i seniyye olunmasını irade buyurduklarından Başmabeynci acele gelerek yanımızda suret-i hali tebliğ ve Veli Paşa memnunen avdet eyledi. **(129a)**[382] Serkurenâ Mahmud Bey vesâtatıyla[383] Babıali'de iken Mahmud Paşa'dan mühr-i hümâyûn istirdat kılındığını müteakip Paşa-yı müşarünileyh vehminden arabasını beklemeyerek mâşiyen İran Sefarethanesine şitab ile oradan arabasına binip doğru Bebek'teki sahilhânesine azimet eylemiş ve Babıali'den çıkar iken ki bazı kesan ve hususiyle mahutlar canibinden talim olunan erâzil taraflarından alenen şetm ü ta'an olunmuş idüğü[384] Serkurenâ'dan menkuldür. Efendimiz memnun olmak için Beyefendi burasını da arz eylemiştir. Şurasını beyanda meslûbü'l-ihtiyarım ki Mahmud Paşa Zât-ı Şahaneye sadık olup hasbe'l-hâl bazı ıslahata lüzum görmüş ve bu da ol vakte göre zaruri bulunmuş idi. Lakin üslûb-ı hâkimânede idare-i umura muvaffak olamayıp muhalifler hakkında hemen azil ve sair muamele-i şedide ile husamâsını teksir eyledi ve muhalifler tarafından birçok neşriyat-ı bed-hâhânenin önünü alamayarak güya memleketi

382 şeyhulislamın azliyle beraber vezirin dahi tebdili mutasavver bulunduğundan ifadesinin üstü çizilmiştir.

383 Pencüşenbih (Perşembe) günü kelimelerinin üstü çizilmiştir.

384 müşarun ileyhten tamlamasının üstü çizilmiştir.

ve devleti Rusya'ya teslim edecek imiş gibi bir takım sade-dilânın dahi bilir bilmez itirazâtına hedef olmuş ve içeriden ve taşradan aleyhine sözler çoğalmış ve konsolide itibarının tedenni eylemesiyle gerek tebaa ve gerek ecnebiden mutazarrır olanlar ağız açmış ve Padişah da bu kadar ihtilâfat arasında tebeddülata çaresiz rıza göstermiş idi.[385] O gün abd-i âciz odamda meşgul iken[386] Giridî-zade Veliyüddin Paşa yanıma **(129b)** gelip bazı söz arasında Serkurenâ Hafız Bey de geldi. O aralık Paşa-yı müşarünileyh İngiliz elçisini gördüm, "Mahmud Paşa'nın sadaretinde artık revnak kalmadı" diye söylüyordu, dedi.

Çünkü bu elçi mukaddem gayr-ı resmi bir kâğıt gönderip usûl-i idareyi tebdil etmemek nasihatinde bulunmuş idi. Biz bu sohbette iken Hafız Bey yanımızdan[387] sıyrılıp çıktı. Ben odasına gidiyor zannettim. Meğer huzur-ı şahaneye varıp fakat ne söyledi bilemiyorum tekrar bana gelip "Efendimiz mührün Mahmud Paşa'dan alınmasını ferman,[388] Veli Paşa'ya selâm-ı şahaneyi tebliğ ile sizi Efendimiz Bursa Valisi tayin ve Bursa'da olan Avni Paşa'nın dahi celbine irade buyurdular" deyince mütehayyirane sükûta mecbur oldum.[389]

385 Şurasını beyanda meslubül-ihtiyarım ki Mahmud Paşa, zat-ı Şahaneye sadık olup hasbelhâl bazı ıslahata lüzum görmüş ve bu da ol vakte göre zaruri bulunmuş idi. Lakin üslûbı hekimanede idarei ümura müvaffak olamayub muhalifler hakkında hemen azil ve sair muamelei şedide ile husemasını teksir eyledi ve muhalifler tarafından birçok neşriyatı bedhahanenin önünü alamayarak gûya memleketi ve devleti Rusyaya teslim edecek imiş gibi bir takım sade dilânın dahi bilür bilmez itirazatına hedef olmuş ve içerudan ve taşradan aleyhine sözler çoğalmış ve konselide itibarının tedenni eylemesiyle gerek tebaa ve gerek ecânibden mutazarrır olanlar ağız açmış ve Pâdişah da bu kadar ihtilâfat arasında tebeddülâta çaresiz rıza göstermişdir. *Son Sadrıazamlar*, I, 296-297.

386 yukarıda beyan olunduğu vechle ifadesinin üstü çizilmiştir.

387 usul ile çıktı cümlesinin üstü çizilmiştir.

388 Buyurdular kelimesinin üstü silinmiştir.

389 Bursa'daki kelimesinin üstü çizilmiştir.

Avni Paşa'ya[390] Serkurenâ[391] hulus için telgrafnâme keşide eylediği gibi müşarünileyh Avni Paşa'nın irtikâbına âlet olup binaenaleyh karındaş gibi sevdiği ve lahm ü şahmde ve kıyafette Avni'nin aynı idüğü nümâyân olan ve Krupp ve Amerika fabrikalarına sipariş olunan tüfenk ve toplar müteahhidi bulunan Azeryan[392] dahi müşarünileyhe müjde gönderip Ermeni tarafından mahsûsan vapur isticar ve isrâ ettirildiği muhakkaktır.

Mir-i mahut acele Avni Paşa'nın yetişip yine sadrazam olmasını murat etmiş ise de zât-ı şahane yevm-i mezkûrda bermutat Yıldız kasr-ı hümâyûnlarını teşrif ile zihn-i hümâyûnlarında Koca Mütercim'in sadaretini[393] kararlaştırmış olduklarından Serkurenâ'yı tebliğ-i keyfiyet için **(130a)** akşamüzeri Rüştü Paşa'ya göndermiş idi. Müşarünileyh şeyhuhat ve illet-i vücudundan bahisle affını istida etmiş ve bu suret Serkurenâ'nın dahi tamam aradığı bir şey bulunmuş olmasına mebni ibram etmeyerek bu haberi götürmüş ise de sonra Efendimiz bu abd-i âciz tekrar Rüştü Paşa'ya gidip mutlaka mührü kabul etmesini söyle deyu buyurmuşlar idi. Her ne mütalaaya mebni ise irade-i kat'iye ile yine Serkurenâ'yı izam buyurdukları misilli onu müteakip dahi abd-i âcizin azimetimizi irade etmeleriyle

390 nın gelmesi için emir buyurduklarından ifadesinin üstü çizilmiştir.

391 Acele kelimesinin üstü çizilmiştir.

392 Paşa'nın kardeş gibi sevdiği ve lahmü şahmü ve kıyafetde aynı ve irtikâbda aleti ve Krupp ve Amerika fabrikalarına ısmarlanan tüfenk ve topların müteahhidi olan Azeryan… *Son Sadrıazamlar*, II, 589.

393 Baş Katip Âtıf Bey, seraydaki odasında meşgul iken Mustafa Naili Paşa zade Veliyüddin Paşa ve biraz sonra baş mabeyinci Hafız Mehmed Bey de gelüb söz arasında Veliyüddin Paşanın "İngiliz elçisini gördüm", "Mahmûd Paşa'nın sadaretinde artık revnak kalmadı" diyor" dediğini o sırada Hafız Bey savuşup biraz sonra avdetinde "Efendimiz möhrün Mahmûd Paşa'dan alınmasını ferman buyurdular" ve Veli Paşa'ya selamı şahaneyi tebliğ ile "efendimiz, sizi Bursa Valisi tâyin ve Avni Paşanın celbini irade etdiler" dediğini nakl etdikden sonra "ser kurena hulus için Avni Paşaya telgrafname yazdığını Paşa'nın kardeş gibi sevdiği ve lahm ve şahm ve kıyafetde aynı irtikabda aleti ve Krub ve Amerika fabrikalarına ısmarlanan tüfenk ve topların müteahhidi bulunan Azeryan dahi müjde gönderdiğini mahsusen vapur isticar ve isra eylediği miri mahud acele Avni Paşanın acele yetişüb yine sadrı âzam olmasına çalışmış ise de zatı şahanenin mütercim Rüştü Paşa'yı sadarete nasb eylediğini söylüyor. *Son Sadrıazamlar,* II, 506.

Kapan-ı Dakik köprüsünden geçer iken Serkurenâ avdet etmiş bulunduğundan orada tesadüf ve mülakat olunarak Rüştü Paşa'nın rızası hâsıl olduğu anlaşılmasından beraberce Çırağan sahil-saray-ı âlisine gelinerek hâk-pâ-yı şahaneye arz-ı keyfiyet olundu. Ertesi Cuma günü Zât-ı Şahane Mecidiye Cami-i şerifinde eda-yı salat ile Yıldız Kasr-ı hümâyûnunu teşrif buyurdular. Rüştü Paşa ve Hayrullah Efendi ve Bursa'dan alelacele yetişmiş olan Avni Paşa ve Serasker Abdi Paşa dahi kasr-ı mezkûra celp olundular. Abdi Paşa Serasker olalı çok zaman olmadığı cihetle infisâli inkisarını müeddî olacağına ve belki Rumeli'ne ileride bir ordu sevki lâzım gelir ise istihdamında muhassenat mülahaza olunduğuna binaen ana serdarlık unvanı ihsan buyrulup Rüştü Paşa sadrazam ve Hayrullah Efendi Rüştü Paşa'nın tensibiyle Şeyhülislam ve Avni dahi Serasker oldu. Çünkü Sadr-ı Sabık Hayrullah Efendi'yi bir gün evvel meşihata arz etmiş ise de rehin-i kabul-i âli olmadı idi.

(130b) Sonra Rüştü Paşa tensip edince ret buyurmadılar hatta Rüştü Paşa tarafımıza hiç olmaz ise bir şeyhülislâm ma'zulü noksan olur demiş idi. Hâlbuki meşihatta bulunanlar erbâb-ı ilm ü fazldan ve ashâb-ı namus ve haysiyetten ve devletin umur-ı idaresine vâkıf zevattan olmak elzemdir ki icabına göre sadrazamlara rey ü tedbir ve taraf-ı saltanata ihtârât-ı nâfi'a ile imdat eylesin. Bu suret de zaten ve zamanen kesb-i liyakate mütevakkıf olup hâlbuki bir kaç vakitten beri az müddette hoca ve imamlardan meşihata gelenler makam-ı iftâda vakar ü itibar bırakmamışlardır.

Âli Paşa'dan sonra sadaret dahi bu hâle gelmiştir. Gerçi erbâb-ı sıdk u istikâmet ve malumattan sadr-ı esbak Yusuf Kâmil Paşa var ise de müşarünileyh çoktan beri nâ-mizaç idi. Vüzera içlerinde yine müşarünileyh Rüştü Paşa'dan aslahı kalmamış idi.

Sadr-ı sabık Maarif Nezareti'nde bulunan Cevdet Paşa'yı muharriktir deyu Suriye vilayetine tayin ettirmiş olduğundan Maarif Nezareti, Evkaf Nâzırı Kemâl Paşa'ya ilave buyrulmuş idi. Müşarünileyh Cevdet Paşa

henüz daha gitmemiş olduğundan yine memuriyet-i sabıkasına iadesine sadr-ı lâhıkın arzı üzerine müsaade-i seniyye erzan buyrulduğu gibi sadr-ı esbak Midhat Paşa ve ma'zûlîn vüzeradan Nâmık Paşa dahi Meclis-i Mahsusa tayin olundular. Nâmık Paşa'nın zaten yirmi bin kuruş ma'zûliyet maaşı olup hâlbuki Midhat Paşa'nın mukaddem istifasına mebni kendisine on bin kuruş ma'zûliyet maaşı tahsis kılınmış idi. **(131a)** Bu defaki Meclis-i has memuriyetinde maaşına zam vuku bulmamış ise de bundan maksat-ı âli yine bir vükelalık mansıbına tayin ve bu cihetle tabii maaşını tezyit buyurmak idi. Hatta bu bâbda şeref-sâdır olan irade-i seniyyeyi dahi sadrazama tebliğ etmiş idim. Ancak Midhat Paşa hîn-i azlinde verilen on bin kuruş maaşının emsaline nispetle dûn olmasını ve yine bu maaşla Meclis-i Mahsusa memur edilmesini mukaddem Serkurenâ Mehmed Bey'in yolunu bulmasıyla Meclis-i Mahsusa tayin ettirmiş olduğu İbrahim Paşa'ya otuz bin kuruş maaş verilmesine nazaran hakaret addederek[394] infial eylediğini sadrazamın cevaben "Midhat Paşa vükelalık memuriyeti istemiyor, emniyeti yok" demesinden anlaşılmıştır.

Midhat Paşa ve Nâmık Paşa sadaret nasbının haftası olan Cuma günü selamlıktan evvelce li-eclit-teşekkür Mâbeyn-i hümâyûna gelip şehzade-i civan-baht Yusuf İzzeddin Efendi hazretleriyle mülakat ettikten sonra bizim odaya gelip bazı afaki ve Bulgar meselesine dair musâhabet olundu. Müşarünileyh Midhat Paşa'nın hâl ve etvârında eser-i infial müşâhed idi ise de Nâmık Paşa'nın kulakları ağır işittiği ve zaten pek beşuş olmadığı cihetle söze karışmayıp kafasını tahrik eder yatardı. Meğer sadr-ı sabık hakkındaki sözleri kâr-ger olmayıp bilahare azl olunduğundan münfail imiş. Hâlbuki bizim Mabeyinde bulunduğumuz zamanlarda her ne vakit Nâmık Paşa infisâl etse **(131b)** yirmi binden az maaş verilmez idi. Zât-ı Şahanenin nice iltifatını görmüştür. Meseleden sonra îd-i fıtr münasebetiyle Fındıklı

394 bunun da kine-i kadimesine ilave ve ifadesinin üstü çizilmiştir.

civarında olan konağına gitmiş idim. Hal' ve usûl-i meşveret hususlarına dair kendisiyle yalnız musâhabet olunup bize şu veçhile beyan-ı keyfiyet eylemiştir ki

"Sultan Mahmud Han hazretlerinin iki oğulları dahi mutedil hareket edemeyerek zamanlarında devletçe hâlât-ı muzırra tahaddüs eyledi. İsrâfât ve telefat yolu tutuldu" dedikten sonra "ben Abdülaziz Han Efendimizin çok inayetlerine mazhar olduğumdan duçar-ı felaket olmasını deruni arzu etmemiş isem de vakadan bir kaç gün evvel Midhat Paşa gelerek -Abdülaziz Han'ı hal' etmedikçe devletin ıslahı kabil değildir. İcap edenler ile ittifak hâsıl oldu, sen nasıl harekette bulunacaksın" deyu söyledikte "sokağa çıkıp da halkı başıma üşürecek değilim ya! Mukadderat-ı ilahiye ne ise zuhur eder denilerek cevap vermiş idim. Hasbe's-sadâka Padişah'a malumat verecek olsam belki bazı fenalıkları mûcib olur deyu sükût ile kaza ve kadere rıza verdim.[395] Usûl-ı meşveret bahsine gelince devletin umur-ı idaresini temin için Bâb-ı Seraskerî'de cülus günü bazı kaidenin vaz'ı hakkında Sultan Murad'dan imza almayı Sadrazam Rüştü Paşa'ya ihtar ettim ise de tensip etmedi.

(132a) Mülkte tasarrufat-ı keyfiyenin lüzum-ı ref'ini tasdik ve teslim ile beraber yalnız İslâm'dan mürekkep meclis-i meşveretin vücuda getirilmesi reyindeyim ve mümkündür.

395 ... Hal'den sonra fıtır münasebetiyle Namık Paşanın Fındıklı civarında olan konağına gitmişdim. Hal' ve usûli meşveret hususlarına dair kendisiyle yalnız müsahabet olunup bize şu vech ile beyanı keyfiyet eyledi: "Sultân Mahmud Hanın iki oğlu da mutedil hareket edemiyerek zamanlarında devletçe halatı muzırra tahaddüs eyledi. İsrafat ve telefat yolu tutuldu. Ben Abdülâzizin çok inâyetlerine mazhar olduğumdan duçarı felaket olmasını deruni arzu etmemiş isem de vak'adan bir kaç gün evvel Midhat Paşa gelerek -"Abdülaziz Hanı hal' etmedikçe devletin ıslahı kabil değildir. İcab edenlerle ittîfak hâsıl oldu, sen nasıl harekette bulunacaksın" dedikde "sokağa çıkub da halkı başıma üşürecek değilim ya, mukadderatı ilahiyye ne ise zuhur eder" cevabını vermişdim. Hasbessadaka Padişaha malûmat verecek olsam belki bazı fenalıkları mucib olur deyu sükût ile kaza ve kadere rıza verdim. *Son Sadrıazamlar*, II, 531.

Fakat Midhat Paşa sadrazamı nereye ister ise deve gibi oraya çökertmekte olduğuna ve Midhat Paşa'nın efkârı bu meclis-i milletlerden terkip dairesinde bulunduğuna binaen bu surete muterizim" deyu ifade-i meram eyledi. Bundan anlaşılan hal'e rızası olup fakat meclis-i meşveret hususunda muhalif bulunmuş demektir. Zira idare-i hükûmeti bir kânuna rabt etmek efkârında bulunanlar devleti terkip eden efrad-ı mütenevviayı Osmanlılık namı altında tevhit ve maddi ve manevi menafi-i vatan ve devlete bilâ-istisna teşrik etmekle hariçten gelen mefâside fürce ve menfezleri sedd olur zannederler idi. Hâlbuki çok geçmeksizin ilan olunan Kânun-i Esasi devletlerin hakkımızda olan kararlarını tebdil edemediği gibi Rusya'nın tecavüz ve tasallutuna dahi mani olamayıp ve İngiltereli Rusya'ya harp açmak hususunda hak vermediyse de başka bir şey yapamayıp netice-i maslahat cümlenin bildiği bir hâl-i esef-iştimalde karar kıldı. İdare-i devlet meşrutiyet hâline getirileceği takdire göre Hristiyan tebaayı bu hukuktan istisna kabil değil gibi görünür.[396] Ve bir de Sultan Murad'ın bir hafta sonra meslûbu'ş-şuur idüğü taayyün etmesi üzerine Mâbeyn-i Hümâyûnu Damat Nuri Paşa gibi zemm ü kadhında elfâz ve ibârât bulunamayacak bir şahsa bırakıp da bu kadar emval ve eşyanın talan ve yağma olmasına ve cümlemizin henüz mâ-bihi'l-hayatımız olan velinimet Efendimizin evlat ve etbâ'ı hakkında lisana gelmez cefalar vuku bulmasına acaba niçin meydan verildi denildikte[397] **(132b)**[398] tasdikten başka cevap alınamadı. Badehu veda ve avdet kılındı.

Zikrolunan sadaret ve meşihat ve seraskerlik icrasının dördüncü salı günü Efendimiz Beşiktaş sarayına nakl buyurdular. Şöyle ki ondan bir gün evvel

396 fakat bu meclis yalnız padişahın iradesine karşı durabilecek bir heyet demek ise Namık Paşa'nın bu maksadı asıl Meclis-i Mebusan'ın müellifi olabilmek istidadında bulunan Mithat Paşa ile hem-efkârı olan Jönlerin reylerine muhalif idi. Cümlelerinin üstü çizilmiştir.

397 Hal meselesi kâin-i şer'e müstenid imiş. Acaba diğer muamelat ifadesinin üstü çizilmiştir.

398 neye mübeyyindir(?) yolunda vuku bulan itirazıma ifadesinin üstü çizilmiştir.

yani pazartesi günü abd-i âciz Hazine-i Hassa'ya gitmiş idim. Zât-ı şahane Çırağan sarayında bulundukça ekser Yıldız kasr-ı hümâyûnunda beytutet buyururlar idi. Bir kaç gündür yine orada idiler. Biz de hazineden akşam ezanı zamanları kasr-ı mezkûra geldik. Abd-i âcizi sual buyurmuşlar gelmedi diye haber verilince Serkurenâ'yı istemişler, meğer tebeddülden mukaddem Mahmud Paşa Valide Sultan aliyyetü'ş-şan hazretlerine oğlunuza suikast memuldür. Zira ortalıkta havadis pek çok, hasbe's-sadâka arz ederim demiş ve Serkurenâ'nın bazı uygunsuzluğundan dahi bahsetmiş imiş.

Nasılsa Sultan-ı müşarünileyhâ bi'l-münâsebe ol gün Padişaha bazı şeyler ima etmiş ki geç vakit Serkurenâ'yı hareme çağırıp Sultan Murad ve sair efendiler hazeratının hemen sayfiyelerinden saraya gelmelerini ve gündüzleri bir mahalle gittikçe nereye azimet ettiklerini Mâbeyn-i hümâyûna ihbar etmelerini ve geceleri kasırlarda beytutet eylememelerini kendilerine tebliğ etmek üzere ferman buyurmuşlar, hazineden avdette daha Serkurenâ içeriden çıkmamış idi. Sonra gelip keyfiyeti bize ihbar eyledi ve "Efendimizi böyle şeyler ile niçin rahatsız etmeli" diye hayli sözler söyledi, bunun üzerine artık Efendimiz dahi **(133a)** hemen salı günü Beşiktaş'a nakl buyurup Efendiler hazeratı dahi yerlerine geldiler. Çünkü bir kaç senedir Efendimiz Çırağan'a nakl buyurdukça şehzadegân hazeratına dahi köşklerine gitmeye müsaade ihsan buyururlar idi.

Bu müsaade akıbet Sultan Murad'ın Kurbağalıdere'deki çiftliğinde ve en sonra Âli Paşa veresesinden bi'l-iştira müşarünileyhe verilen Nisbetiye Kasrı'nda hademesi Topal Süleyman namında iblis-i pür-telbis vesâtatıyla nice eclâfa mukârin ve ammi-yi ekreminin nankör vükelasının dahi mefâside ve adavetleri munzam olarak pederi makamında bulunan Abdülaziz Han Efendimizin ve bu yüzden kendisinin felaketine bais ve bâdî olduğu zikrolunsa gerektir. Mahmud Paşa sadaretinde düyun-i muntazama ve gayr-ı muntazamanın birleştirilmesi ve bunun faizi miktarı varidatın yani aşar ve gümrüklerin bir şirkete müddet-i tavîle ile ihalesi hakkında ittihaz

olunan kararın icrası hâlinde komisyon olarak yüz elli bin kese raddelerinde mebâliğin müşarünileyh namına ifa kılınacağına dair meşhur Zarifi bezirgândan alınan bir senedin bir kıta suretini paşa-yı müşarünileyh Padişaha takdim etmiş imiş. Tebeddülden sonra Efendimiz bu senedi dahi sadrazama ver diye irade etmeleriyle bir sabah Sadrazam Rüştü Paşa'nın Vefa civarında olan konağına gittim. Mâbeyn odasında bizi kabul etti ve senet suretini ita ile irade-i seniyyeyi tebliğ eyledim.

Sadr-ı müşarünileyh mezkûr sureti koynundan ufak bir cüzdan çıkarıp **(133b)** derûnuna vaz edip işte ben bunu canım gibi hıfz ederim, şayet fücceten vefat edersem mahalli malumunuz olsun demiştir.

Hâlbuki bu kâğıdın bir hükmü olmayıp çünkü karar-ı mezkûrun mevki-i icraya konulmasına müsaade-i seniyye taalluk etmemiş idi. Binaenaleyh paşanın bu sözü abes olduktan gayrı sonradan tahkikime göre[399] bunu şuna buna irâe ile idare-i sabıkanın seyyiatı yolunda[400] teşdit-i işâada bulunmuştur.

Badehu illetinden ve şeyhûhatinden bahisle başlayıp odasının solmuş mefruşatını irâe ile süferaya ziyafet vermek lâzım gelse sofra takımı bile yok. Evvel her eşya mevcut iken Efendimizin saye-i seniyyelerinde bu hâle geldim, diyerek müddet-i medîde mazul kaldığından şikâyet eylemiştir. Kendisi mübtın[401] bir şahs-ı leîm iken kalbinde ne kadar adavet hâsıl olmuş ki artık dayanamayarak izhar-ı[402] udvân ve mu'terizane Âli Tarihi'nde olan Şemsi Paşa'nın rüşvet hikâyesini dahi ityân eylemiştir. Koca göbel oğlu ikiyüzlü.[403]

399 Şimdi kelimesinin üstü çizilmiştir.

400 mel'anette kelimesinin üstü çizilmiştir.

401 Mecazen karnı dar, kindâr, buğz eden.

402 Adavet kelimesinin üstü çizilmiştir.

403 Âtıf bey, bir sabah Rüşdî Paşa'nın Vefa civârında olan konağına giderek verdi. Paşa koynundan küçük bir cüzdan çıkarıp içine koydu. "İşte ben, bunu canım gibi hıfz ederim, şayet fücaeten vefât edersem mahalli mâ'lûmunuz olsun dedi. Hâlbuki o işe aid kararın mevkii icrâya konmasına müsaade olunmadığıçün senedin suretinin hükmü yokdu.

Selanik'te idam olunan konsoloslar keyfiyetinde önayak olanlardan bazıları idam olunacak ise de mücerret ecnebilerin ısrarı cihetiyle ziyade adam itlafı beyne'l-İslâm bir sudâ'ı[404] mûcib olmak muhtemel olduğundan bu bâbda ileriye gidilmemek üzere şeref-sâdır olan irade-i seniyyeyi tebliğ için yine bir gün sadrazamla Babıali'de vuku bulan mülakatta Selanik limanına ecnebi gemilerinin vürudu bahsine nakl-i kelam olunup bu konsoloslar vukuatı her nasılsa Rusyalının Berlin cemiyetgâhına **(134a)** takdimesi olmak üzere tasni etmiş olduğu bir vaka-i müteellime olarak işin zahirine nazaran Hükûmet-i Seniyye icap edenleri terbiyeye muktedir ve ecnebileri dahi temin etmiş iken Selanik limanını ablukaya almak tarzında gemiler gönderilmesi ve âleme karşı Devlet-i âliyyenin tahkir edilmesi mûcib-i teessüftür deyu irat olunan söze cevap olarak "Ecnebiler bize devlet nazarıyla bakmayıp çingene derneği suretinde nigah etmektedirler.

Ve Padişahımızın dahi hükümdârân beyninde[405] itibarı yok ki hiç olmaz ise nâme-i Hümâyûn ile bazı hükümdârâna bu bâbda tebligat olunarak Devlet-i âliyyenin vak' u namusu vikaye olunsun demiştir.

Ve onu müteakiben âdeti üzere "Efendimiz bizi ne vakte kadar sürükleyecek? Hâlim yok iş ağır" demeye başladı. Tarafımızdan da eskiden muvaffak olan bazı muammerîn-i vüzeraya telmih ile gayret vermek yolunda idare-i kelâm eyledimse de herifin bu sözlerini atice doğrusu sû-i niyetine mukaddime olmak üzere telakki ve tefattun ve Hal'e kadar yürüyeceğini tahattur edemedim.[406]

… Müteakiben illet ve şeyhuhatinden bahs açup odanın solmuş mefruşatını gösterdi. "süferaya ziyafet vermek lâzım gelse sofra takımı bile yok. Evvel her eşya mevcûd iken Efendimizin saye-i seniyyelerinde bu hâle geldim, diyerek uzun müddet ma'zul kaldığından şikâyet ve Şemsi paşanın rişvet meselesini hikâyet eyledi.

Kendisi mübtın bir şahs-ı leîm iken kalbinde ne kadar adavet hâsıl olmuş ki artık dayanamayarak izhar-ı udvan etmiştir. Koca iki yüzlü… *Son Sadrıazamlar*, I, 112.

404 Baş ağrısı

405 Hiç kelimesinin üstü çizilmiştir

406 Bir gün Âtıf Bey, Babıalide ziyaret etdiği sırada Selanik'te öldürülen konsoloslar meselesin-

Bu ana değin Devlet-i âliyyede edna bir hizmete muvaffak olmayıp meğer ahir ömründe bilâ-mûcib hâl'-i velinimete ve bu yüzden nice mazarrata âlet olacak imiş, fesuphanallah.

Mehmed Rüştü Paşa Sadrazam olduktan bir hafta sonra Mâbeyn-i hümâyûna gelmiş idi. Müşarünileyhin geldiği Serkurenâ tarafından hâkpâ-yı şahaneye arz edilmesi üzerine kabul buyrulacağı ve fakat huzura girdiği vakit bir müddetten beri hoş-âmed-gû vüzeranın icat eyledikleri münasebetsiz huluslardan yani kendileri müsinn ve kudema-yı vükeladan olduklarından takbîl-i zemin etmek **(134b)** gibi harekât ile beni günahkâr eylemekten tevakki eylemesi hususunun müşarünileyhe tebliğini ferman buyurmuşlar ki Serkurenâ Bey suret-i irade-i seniyyeyi beraber olduğumuz hâlde paşaya ifade eyledi. Anın üzerine Rüştü Paşa "Padişahlara perestiş lâzımdır" dedi. Yine Serkurenâ Bey, "Efendimiz ahval-i zamaniyeden zaten pek müteessirdir biraz tesliyet ediniz" dedi. Paşa "öyle ise ihtiyar-ı kizb etmeli, bu günah değil mi? diyerek mu'terizane yerinden kıyam ile yukarıya çıkarak huzura dâhil oldukta yine tahiyyat ve tevkîrât-ı lâzımeyi yerine getirip Efendimiz dahi müşarünileyhi taltîfen oturtmuşlar ve bir saatten ziyadece mehâmm-ı umur-ı saltanat-ı seniyeye dair mübahase ve mükâleme olunmuş ve badehu müşarünileyh avdet etmiştir.[407]

---

den bahsolunurken Rüşdî Paşa "Ecnebiler bize devlet nazarıyla bakmayıp çingane derneği sûretinde nikâh etmektedirler ve Pâdişâhımızın dahi hükümdârân beyninde itibarı yok ki hiç olmaz ise nâmei hümâyûn ile bazı hükümdarane bu bâbda tebligat olunarak Devlet-i âliyyenin vaka ve nâmusu vikâye olunsun, "Efendimiz bizi ne vakte kadar sürükleyecek, hâlim yok, iş ağır" dedi. Âtıf bey bundan bahsederek "eskiden muvaffak olan bazı muammerin-i vüzerâya telmih ile gayret vermek yolunda idare-i kelam eyledimse de herifin bu sözlerini âtîce doğrusu su-i niyetine mukaddime olmak üzere telakki ve tefattun ve hâl'a kadar yürüyeceğini tahattur edemedim. *Son Sadrıazamlar*, I, 112-113. İbnülemin, aynı yerde Rüştü paşanın bu hakaretamiz sözlerinden Âtıf bey'in Hal meselesini anlamamasını da "kader gelince göz kör olur" sözüyle açıklamaktadır.

407 Rüşdî Paşa, Sadrıazam oldukdan bir hafta sonra Mabeyni-i hümâyûna geldi. Ser kurenâ tarafından arz edilmesi üzerine huzûra girdiği vakit bir müddetten beri hoşamedgû vüzerânın icad eyledikleri münâsebetsiz huluslardan yani kendi müsin ve kudema-yı vükeladan olduğu cihetle yer öpmek gibi harekât ile günehkâr eylemekten tevekki etmesini irade etmiş ki Serkurena Bey bu irade-i seniyeyi tebliğ Rüşdî Paşa "Pâdişâhlara perestiş lâzımdır" dedi. Serkurenâ

Zât-ı şahane en sonraki salat-ı Cuma'yı kaide-i mu'tade üzere bahren Ortaköy camiine bi'l-azîme eda ve sonra Yıldız Kasr-ı Hümâyûnunu teşrif buyurdular. Ol gün yine bu abd-i âcizi Selanik'teki konsolos vukuatından dolayı ahali-i İslamiye hakkında muamele-i şedide icra kılınmamasını tekit ve tebliğ emriyle sadrazama gönderdiler. Müşarünileyh Bebek'teki sahilhânesinde olduğundan kayıkla oraya gittik. Paşa İngiltere elçisiyle görüşmeye gitmiş, bekledik nihâyet geldi. İrade-i şahaneyi tebliğ eyledik, Paşa bir aralık müzayaka-i mâliyeden bahisle **(135a)** "Efendimiz biraz para ihsan buyursalar" demesine cevaben "nakit yoktur, yedi milyondan mütecaviz mevcut konsolide dahi hâl-i tenezzülde olup bir işe yaramaz" diye ifade ve avdet eyledim.

Vakadan bir gün evvel yani Pazartesi günü Bulgaristan vukuatına dair Edirne tarafından gelen bir kıta telgrafnâme sadrazam tarafından bâ-ariza takdim olunmakla arz eyledim. Velinimetimiz Efendimiz ekser kış ve bahar zamanları oturdukları somaki odanın sağ tarafında bir koltukta müttekâ-pîrâ-yı şevket idiler, kıraat ve kullarına iade buyurdular. Sadrazam'ın arzında vukuat-ı mezkûre Bulgaristan hadisesinin ba'd-ezin zevalini müş'irdir ibaresi var idi. Ol cümleyi abd-i âcize bir kaç defa kıraat ettirdikten sonra zeval kelimesini kendileri dahi telaffuz buyurup "Huda bilir" bu sözü esna-yı telaffuzlarında sima-yı Hümâyûnlarında eser-i hüzn ü elem olduğu hâlde abd-i âcize melûlâne nazarla hemen ki bu arzın hatime-i maruzat olduğunu ima etmek ister idi.

Ber-vech-i muharrer sabahleyin arza girip çıktıktan sonra Pazartesi günü olmak münasebetiyle Hazine-i Hassa'ya gitmek mutat olduğundan ve hazinenin fes ve bez fabrika-i hümâyûnlarının nizamiye hazinesinde on beş bin keseden mütecaviz matlubatı teraküm eylediğinden fabrikalar umurunun

---

Bey, "Efendimiz ahvali zamaniyeden pek mütessirdir biraz tesliyet veriniz" dedi. Paşa "öyle ise ihtiyar-ı kizb etmeli, bu günah değil midir? diyerek yukarıya çıkdı. Huzûra dahil oldukda yine tahiyyat ve tevkîrât-ı lâzımeyi yerine getirüb Efendimiz de taltifen oturtdu. Bir saatten ziyâdece miham-ı ümûra dair mükalemeden sonra avdet eyledi. *Son Sadrıazamlar*, I, 111.

sekteden vikayesi ve levazım-ı askeriyenin vakt ü zamanıyla yetiştirilmesi maksadıyla mebâliğ-i mezburenin tesviyesine bir karar verilmek için hazineden evvel Bâb-ı Seraskerî'ye gittim. **(135b)** Avni Paşa ile paranın nizamiye tahsisatından havâleten tesviyesine râbıta verildi.

Sonra bazı afaki musâhabet esnasında "Mahmud Paşa'nın yine sadrazam olacağı söyleniyor sahih mi deyu" müşarünileyh bizden sual eyledi. Aslı olmadığını ifade eyledim, sonra şu veçhile bast-ı kelam eyledi ki bu sabah Yusuf İzzettin Efendi hazretleri teşrif ederler iken ber-mutat istikbal ile Bâb-ı Seraskerî'deki odasına birlikte dâhil olduk. Tevakkufumuzu söylediler ise de "işim var" deyu itizar eyledim, ibram eylediler. Binaenaleyh oturdum. Efendi-i müşarünileyh iptida-yı emirde "bu hatun senden ne ister" demiş, maksatları büyük Valideleri oluyor, "sen Murad Efendi ile muhabere ediyor imişsin deyu seni mezemmet ediyor" demesi üzerine Mahmud Paşa yine Sadrazam olacak imiş ve büyük Valideniz infisâlinden sonra beray-ı istifsar birini göndermiş, "sıhhati var mı" dedim, Efendi-yı müşarünileyh tasdik eyledi. Mukaddem kulunuz dahi sadaretten infisâl eyledim. Niçin Mahmud Paşa gibi mazhar-ı iltifat olamadım. Ba'de-ezîn "hakkımda zannınız nasılsa ben öyleyim" diyerek yanlarından çıktım deyu yandı yakıldı.

Ve yarın ki Salı günü burada yani Bâb-ı Seraskerî'de Meclis-i Mahsus akd edilecek. Buna da sebep bazı mevâdd-ı askeriye müzakeresi işâa olunup mesele-i hâzıraya dair Rusya Hariciye Nazırının kaleme alarak Berlin ve İngiltere'den maada sair devletler kabinesine tasdik **(136a)** ettirdiği layihasına mukabil tedabir-i lâzımeyi[408] kararlaştırmak kazıyyesi olduğunu ifade eyledi.[409]

408 Bir an evvel ifadesinin üstü çizilmiştir.

409 Halden bir gün evvel Âtıf Bey -nazırı olduğu- hazine-i hassaya merbut fes ve bez fabrikalarının nizamiye hazinesinden matlubu olan mebaliğin tesviyesine bir karar verilmek için hazineden evvel babı ser askeriye giderek görüşdükleri sırada Hüseyin Avni Paşa "Mahmûd Paşa'nın yine sadrazam olacağı söyleniyor, sahih mi? demesiyle Âtıf Bey aslı olmadığını söyledi. Avni Paşa "bu sabah Yusüf İzzüddin Efendi hazretleri babı ser askeriyi teşrîf ederken ber mutad

Oradan veda ile Babıali'de sadrazam ile mülakat olundu, çünkü gerek mesalih-i hazıra ve gerek devletin muhtaç olduğu sair mevâdd-ı ıslâhiyece huzur-ı hümâyûnda meclisler akdi lâzım gelip hâlbuki Fuad Paşa sadaretinde dahi bu veçhile huzur-ı hümâyûnda akd olunan meclislerde bilahare şimdiki sadrazam ve Âli ve Fuad Paşalar beyninde münazaât ve muhâverât cereyanıyla hürmet-i meclisi ihlal edecek suretler rû-nümâ olmasıyla Efendimiz bile "kavgayı bırakınız" yolunda bir kaç defalar hitab-ı savâb buyurduğu mübarek kalb-i hümâyûnlarından çıkmamış imiş, binâberin mesele-i mevcûde üzerine beyne'l-vükela verilecek kararın sadrazam ve Şeyhülislam ve serasker ve hariciye Nâzırı Mâbeyn-i hümâyûna gelerek birlikte şifahen arzıyla müzakerede icap eder ise bunlar kifayet eder, cümlesinin huzuru muktezi değildir, buyurmuşlar idi.

Bu irade-i seniyyeyi dahi yevm-i mezkûrda sadrazama tebliğ edip oradan Hazine-i Hassa'ya geldim ve akşam ezanından sonraca Mâbeyn-i hümâyûna avdet eyledim. Vükela-yı mevcûdenin mütehayyizânı zikr olunan zevat olup hâlbuki bunların dahi içlerinden reyce istifade sadrazam ile serasker Avni'ye münhasır gibi idi.

Çünkü şeyhülislamdan mevâdd-ı tarihiyeye ve yahut bazı mecâliste istihdam ile ahval-i devlete vukuf kesp etmiş ve zaten ve zamanen istihsal-i liyakat eylemiş **(136b)** takımdan olmayıp merhum Abdülmecid

istikbal ile odasına birlikte dahil olduk. Tevakkufumuzu söyledise de "işim var" diye itizar eyledim, ibram etdi, oturdum. Efendi "bu hatun [Valide Sultan] senden ne ister? Sen Murad Efendi ile muhabere ediyor imişsin deyu seni mezemmet ediyor" demesi üzerine "Mahmud Paşa yine Sadrazam olacak imiş ve büyük valideniz, infisalinden sonra istifsar içün birini göndermiş, -sıhhati var mı-" dedim. Tasdik eyledi. "mukaddem kulunuz dahi sadaretden infisal eyledim. Niçün Mahmûd Paşa gibi mazharı iltifat olamadım. "Bundan sonra hakkımda zannınız nasılsa ben öyleyim" diyerek yanından çıktım. Yarın ki Sali günü burada meclisi mahsus akd edilecek. Buna da sebep bazı mevaddı askeriye müzakeresi işaa olunub meselei hazıraya dair Rusya hariciye nazırının kaleme alarak Berlin ve İngiltereden maada sair devletler kabinelerine tasdik ettirdiği lâyihaya mukabil tedabiri lazımeyi kararlaşdırmak kaziyesidir." Dedi. *Son Sadrıazamlar*, I, 512-13. Aynı sayfada Adı geçen Veliaht Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin tutarsızlığı daha sonra tecennün olarak ortaya çıkmıştır.

Han hazretlerinin evâhir-i saltanatına karîb zamanlarda ikinci imamete Efendimizin cülus-ı hümâyûnlarında dahi baş imamete ve sadaret payesine neyl ile müddet-i medîde bu hizmetle vakti güzerân ederek bir aralık mansıbı olan Anadolu sadaretini zapt etmiş ve imametten afv ile Bahriye meclisine devam eylemiş ise de seksen bir senesi Ramazanında yine baş imamete alınarak iptidaki meşihatine değin kemakân mukteda-yı Padişah-ı enam olmuştur.

Kendisi Arpacılar Sofusu demekle şöhret-şiâr Bahçekapı'sında Arpacılar Camii imamının damadı olup ondan taallüm-i Kuran-ı Kerim ederek hub sedaya dahi malik olduğundan kıraati pek güzel idi. İptida-yı cülus-i hümâyûnda Padişaha pek ziyade takarrüp kesb ederek bazı şunun bunun mesâvîsiyle Efendimizi eğlendirdikleri ve zahirde Kadızade gürûhuna mümasil olan kayınpederini taklit edip Hazret-i Hünkârı vükelası mezemmetine dair mizaha alıştıranların ve hususiyle asıl velinimeti olan Abdülmecid Han Efendimizi Zât-ı Şahaneye yaranmak için tezyif eyleyenlerin birincisi idüğü mütevâtirdir. Hatta bunun böyle olduğunu Efendimiz layıkıyla anlamış olduklarından sonraki meşihatine razı değil iken Koca Rüştü Paşa'nın iptidaki arzını ilga eylememek üzere naçar rıza verdiler ve hin-i nasbında bu abd-i âcize hitaben "biz evvelden Hayrullah'a müfsit imam der idik Allah vere bir hezeyan etmeye idi" deyu sâdır olan nutk-ı hümâyûnlarının sırrı zuhur etmiştir.

İşte müftünün hâli bu suretle olup Hariciye Nâzırı Raşid Paşa da zaten Rusya taraftarlığıyla meşhur ve kayd-ı din ve milletten azade leyl ü nehâr muhâletat-ı nisaya mecbur bir şahs-ı bî- şuur idi.

(137a) Ve riyaset-i Şura-yı Devlet'te bulunan Yusuf Kâmil Paşa ise hayli zamandan beri hasta meşâgilden vareste idi. Her ne ise hazineden avdet-i âcizanemden evvelce Arabistan ordusundan celp olunan asâkir-i şahane bugün vapurla gelerek henüz kışlalara nakl olunmadığını Efendimiz merak ile Seraskerin celbini irade buyurmaları üzerine Serkurenâ Bâb-ı

Seraskerî'ye yaver-i mahsus göndermiş ise de Avni "akşama doğru gelirim" demiş ve Zât-ı Şahane dahi bade't-taam "Serasker gecikti, bu asker ne olacak, geldiği vakit anla da hareme haber gönder" deyu Serkurenâ'ya emir verip harem-i hümâyûn dairesini teşrif buyurmuşlar imiş. Biz de sonra hazineden geldik, meğer Serasker gelmeyince beyne'l-ışâeyn Başmabeyinci yaverlerden Hüsnü Bey'i tekrar gönderip yaver-i mumaileyh Avni'yi yalısında bulup tebliğ-i meram eylemiş ise de Serasker "şimdi işim var yarın gelirim" diyerek unf ü şiddetle cevap verince Hüsnü Bey ne yapsın çaresiz gelip hâli Serkurenâ'ya söylemiş, Serkurenâ da bu şiddeti Seraskerin sarhoşluğuna haml ile işi geçiştirmiştir.[410] Fakat bu vakayı mir-i muhterem tarafımıza hiç ihbar etmeyip keyfiyeti hal' günü saraya gelir iken yaver-i mumaileyhten istima eyledik. Ertesi salı günü sabahleyin Nişantaşı'nda olan konaktan bermutat Mâbeyn-i hümâyûna gelmek hazırlığında iken birden bire toplar atılmağa başlayınca alâmet-i hayır olmadığı anlaşılarak mâşiyen evden huruç ederek müteakiben Serkurenâ seğirterek araba dahi yetişmekle binip Dolmabahçe sahasına gelindikte kapıların askerle ihata olunduğu görüldü. Sarayın koltuk kapısına **(137b)** gidildikte zabitan-ı askeriye içeriye girmeye mani oldular. Istabla-yı Âmire'ye bari dâhil olmak niyet olunmuş ise de meğer orası da askerle çevrilmiş idüğünden kapı yoldaşımız olan yadigâr ile mütehayyirane devir eder iken dar-ı şura-yı askerî reisi Topal Redif ve Bahriye Nâzırı Kayserili Dolmabahçe'de karakol-hanede imişler, bizi görenler haber verince Redif yaver gönderip bizi istedi, vardık. Ne olduğu Serkurenâ sual edince hal' ve cülusu ve bizim Bâb-ı Seraskerî'ye giderek[411] vükelaya buluşmamızın lüzumunu tebliğ edince bir zabit alarak Serasker kapısına geldik.

---

410 Adı geçen Hüsnü Bey'in Yıldız Muhakemesinde takdim ettiği varakayı İbnülemin eserine derç etmiştir. Buradaki anlatıyla benzerlikler taşır. *Son Sadrıazamlar*, II, 518.

411 Bulunmamızın kelimesinin üstü çizilmiştir.

Sultan Murad Hünkâr dairesinde ve vükela orta katta imiş. Sadrazam'ın olduğu odaya duhul ile bir gün evvel pirliğinden ve zaaf-ı hâlinden bahis eyleyen Sadrazam-ı meş'ûmü'l-kadem yeniden kesb-i hayat ve kuvvet eylemişçesine sürat-i hareket ile alıp vermekte ve bir tarafında Midhat-ı nekbet-menkıbet ve diğer canibinde serasker-i bed-tıynet oturmakta idi. Şerif Abdülmuttalip Efendi hazretleri ve Müftü Hayrullah ve Yenikapı Mevlevihane'si Şeyhi Osman Dede dahi odada idiler. Bu ana değin Mevlevi meşâyihinin böyle yerlerde bulunduğu mesmu değilse de Midhat Paşa mumaileyh Osman Efendi'ye mazuliyeti zamanında vakit geçirmek üzere tereddüt eder imiş, Osman Dede'nin ise cehele beyninde şöhreti ve bazı eşekleri aldatacak kadar elinde marifeti olduğundan Paşa-yı mezkûr-i menfur çoktan beri bir fesat çıkarmak tasavvurunda olarak suhtelere görünüş için Fatih Camii'ne devam ile bundan evvelki suhte fesadını ika vesailini istihsal eylediği gibi Dede münasebetiyle de ana müntesip olan avamı sayd eylemek kast olunmuştur.

(138a) Sadrazam bizi görünce hemen "kâffe-i Hristiyan ve İslâm ittifakıyla hal' vuku buldu.[412] Abdülaziz Han hazretlerinin saray-ı cedide azimetlerini Efendimiz irade buyurdular" dedi.

Serkurenâ cevaben "orası harabcadır nasıl beytutet buyururlar, başka münasip bir yer olsa gibi"[413] îfâdatta bulunmuş ve gayret eylemiş ve Avni'ye dahi "şimdi[414] Efendimiz pek telaş buyururlar" demiş olmakla Koca Rüştü "Efendimiz böyle ferman buyurdular" deyu sözü kestirdi. Avni ise iki ellerini göğsü üzerine koyup başını dahi iki canibine tahrik ile güya canı canımız gibidir tavrını gösterdi.

412 *Son Sadrıazamlar*, I, 529.

413 suret-i haktan gelerek söylemiş cümlesinin üstü çizilmiştir.

414 orada ikamet buyursunlar demiş ve Göbeloğlu yani Koca Rüşti dahi Efendimiz öyle ferman buyurdu diyerek sözü kat ile oğlu dahi elini gûşuna vaz ile başını tahrik ederek irae-i hâl eylemiş olmağla cümlelerinin üstü çizilmiştir.

Bu haberle Beşiktaş sarayına avdet ettik. Efendimiz beytutet buyurdukları odada muntazır imişler. Saray bahren ve berren asker ile muhat olup içeriden ve dışarıdan kimse çıkıp giremez idi. Eğerçi sabah namazından sonraca kapılar açılınca harem ağaları dairesi tarafından Mekteb-i Harbiye talebesi ile Nâzırı Mirliva Süleyman Paşa havluya girip Sultan Murad dahi muntazır olduğundan dairesinden çıkıp Avni Paşa'yı maiyetine bi'l-istishab kayıkla gittiğini Darüsseade Ağası Cevher Ağa müşahede ile içeriye haber vermiş ve toplar atılarak Donanma-yı Hümâyûnun donatılması dahi keyfiyeti hissettirmiş ise de hakikat-i hal etrafıyla Efendimizce malum olamamış idi.[415]

İptida-yı emirde Mehmed Bey vuku-i maddeyi arz eyledi, sonra abd-i âcizi emir buyurmuşlar, yanlarına girdim ve hâli ifade eyledim. İki elleriyle lihyelerini tutarak "bana Sultan Selim'e yaptıklarını yaptılar ve aldığım silahlarla **(138b)** sevdiğim askerler şimdi beni terhîb suretinde bulunuyorlar" diye rikkat-âmiz bazı kelimâtdan sonra "bari akşam vakti nakletsek, şimdi halkın içine nasıl çıkayım?" buyurmuşlar ise de lâ-yenkatı sarayın ablukasına memur Redif Paşa tarafından ibramlar olunmasına binaen Efendimiz zaruri azimete rıza verip anın üzerine abd-i âciz dahi nezd-i hümâyûnlarından müfarakatla dışarıda iradelerine muntazır oldum.[416] Yusuf İzzettin Efendi hazretleri o aralık yanıma gelip "bunu Avni[417] yaptı, Avni yaptı" dedi. Benim ise ağlamaktan cevap vermeye kudretim yok idi. Fakat bir gün[418] evvel beynlerinde sebk ettiği mahallinde terk olunan muhavereden şimdi Efendi-yı müşarünileyhin istidlal buyurduklarını anladım.[419] Şehit-i said

415 Süleymân Paşa seraya girdiğinde darüsseade ağası Cevher Ağayı celb ile hal'i ve Topkapu serayıan gidilmesini Sultan Abdülazize tebliğ etmesini söyledi. *Son Sadrıazamlar*, II, 529.

416 Efendimiz kelimesinin üstü çizilmiştir.

417 Yezidi kelimesinin üstü çizilmiştir.

418 Evvel ki, ibaresinin üstü çizilmiştir.

419 Yûsuf İzzettin Efendi'nin -babasına ne derece kin ve buğzu olduğunu pek iyi bildiği -Avni Paşaya düşmeni adevet ve ihanete teşvik edercesine bir takım münasebetsiz sözler söylemesi ve

Sultan Selim-i Salis hazretlerinden kalma ve daima yattıkları odada olan seyfi miyanlarına bent ile giyinerek haremden dışarıya hareket buyurunca bir takım cevârînin feryat ve figanlarına tahammül mümkün olmadığından hemen aşağıya Başkitabet odasına geldim.

Efendimizin ekser ahvali Sultan Selim hazretlerinin rivayet olunan tabâyi-i selîmelerine müşabih idi. Onlar nasıl asker ve tersane umurunun ıslahına sarf-ı mesai etmişler ise Efendimizin dahi itinaları bu bâbda asarıyla müspettir. Vükelasının Sultan Selim'e vuku bulan hıyanetleri bu defakinin aynı idüğü ve Müftü imam Hayri gibi ol vakitte sâi-i bi'l-fesat olanların birisi imamet hizmetlerinden çırakları olan sudûrdan Aygır imam demekle maruf bir cahil bulunduğu mütevatirdir.

Efendimizin mukteza-yı tâli-i hümâyûnları niâm ü ihsanlarından en ziyade müstefit olan **(139a)** Serasker Avni Paşa'dan[420] mutazarrır olmuşlardır. Zât-ı şahanelerinin ise kalb-i hümâyûnları sadık ve pak olup hasbe'l-beşeriye bazı azl ve nefiy gibi hadiseye mukabil ihsân-dîdelerinden bu derecelerde hıyanet memul buyurmadılar.[421] Lakin "Ve men kallede'l-emra'l-hatîra li-ehlihî/ Yebîtü ve yudhî fâriğan ve hüve emnün/ İzâ tâbe aslü'l-mer'i tâbet fürûuhû/ Ve hüsnü nebâti'l-arzi min kerami'l-bezri[422] müeddâsınca emn ü ferağ, emri ehline tevdi etmek ve fürûât-ı haseneyi aslı

hali müteakiben Âtıf Bey'in yanına gelüb "bunu Avni yaptı" diyerek onunla bir gün evvel babı ser askeride vaki olan muhavereden istidilâli hâl edebilmesi… *Son Sadrıazamlar*, I. 513.

420 vaka-i müteellimeye bais olmasıyla sabittir, cümlesinin üstü çizilmiştir.

421 Efendimizin muktezayı talii hümâyûnları niam ü ihsanlarından en ziyâde müstefid olan Avni Paşadan mutazarrır olmuşlardır. Kalb-i hümâyûnları sadık ve pak olup hasbelbeşeriye bazı azil ve nefi gibi hadiseye mukabil ihsan didelerinden bu derecelerde hıyanet memul buyurmadılar. *Son Sadrıazamlar*, I, 509.

422 Arapça beyit: Kim ki bir işte liyakatli birisine uyarsa gönlü rahat bir şekilde geceyi geçirir ve sabaha kavuşur, Soyu güzel olanın soyundan gelen de iyi olur. Yeryüzündeki bitkilerin güzelliği tohumunun kaliteli oluşundandır. Beytin kelime çevirisi için şu da denilebilir:
Kim ki ehline ait bir işte (liyakatli) birini taklit ederse/ona tabii olursa, güven içinde gönlü rahat olarak sabahlar ve akşamlar. Kişinin aslı iyiyse nesli de iyi olur. Tohum verimli ise toprağın üstündeki bitki de güzel olur. (Hazırlayanın Notu)

tayyib olandan beklemek lâzım gelir.[423] Fakat bunu nasıl fark etmeli meğer Allah tevaffuk ihsan buyurmalı, bâtıl hemîşe bâtıl u beyhudedir "velî müşkil odur ki suret-i hakdan zuhur ede." İttîfâkât-ı garibeden olarak havene-i erbaa ki vezir Rüştü ve Müftü ve Midhat ve Avni'den ibarettir. Bunların dördü de edânîdendir. Vezir Sinop sancağından İstanbul'a gelerek iptida-yı nizam-ı cedîtte silk-i askere dâhil olarak ol vakit yenilik münasebetiyle nizama zabit olanlar yeniçeri bozuntusu kabilinden bazı baldırı çıplak tabiatlı kimseler idüğü cihetle o makulelere her türlü hizmetle sonra Tarabya karakol hanesinde yüzbaşılıkla eğlendiğinden ve kendisi dalyarak gürûhundan olmakla oradaki ferik yalılarında bulunan madamları görünce aygırane cümbüş ve hareketi karıların hoşuna gittiğinden ve onlarla germi-i ülfet erkekleriyle de kesb-i münasebete menût[424] ve bunun tariki **(139b)** oldukça lisan bilmeye merbut idüğünden Fransızca 'yı tahsil eylemiş ve nihâyet bu mertebeye gelmiştir.[425] İyi mala ne olur, akran ve emsali gidip mahut bu zamanlara kadar yaşamış ve vakıa umur-ı devletçe hayli vukuf peyda etmiş ise de bed-asıl olduğundan yüzünden ne Padişah ve ne de ümmet-i Muhammed bir fayda görebilmiştir.

Müftü dahi Kasımpaşalı bir câbî oğlu olup pederi malum ise de "ve lâ yenfe'ul-aslü min hâşim/ İzâ kâneti'l-ümmü min bâhileh[426] fehvasınca yine

423 emn ü ferağ, emri ehline tevdi etmek ve füruatı haseneyi aslı tayyib olandan beklemek lâzım gelür. *Son Sadrıazamlar*, I, 509.

424 Ait olmadığı bir zümreye sonradan katılma, dahil olma. (Hazırlayanın Notu)

425 "iptida-yı nizam-ı cedîdde silki askere dâhil olarak olvakit yenilik münâsebetiyle nizama zâbit olanlar, yeniçeri bozuntusu kâbilinden bazı baldırı çıplak tabiatlı kimseler idüği cihetle o mekulelere her türlü hizmetle sonra Tarabya karakolhanesinde yüzbaşılıkla eğlendiğinden ve kendusi dalyarak gürûhundan olmakla oradaki ferik yalılarında bulunan madamları görünce aygırane cünbiş ve haraketi karıların hoşuna gittiğinden ve onlarla germii ülfet erkekleriyle de kesb-i münasebete menût ve bunun tariki bilmeye merbut olduğundan fransızcayı tahsil eylemiş ve nihâyet bu mertebeye gelmişdir." *Son Sadrıazamlar*, I, 102-103.

426 Doğrusu: Ve mâ yenfeu'l-aslü min hâşim/ İzâ kâneti'n-nefsü min bâhileh: Eğer insan serseri/sefil biri ise onun aslının Haşimî soyundan olmasının kendine bir faydası olmaz. Gemici

örfü bozuk[427], hususiyle doğup büyüdüğü mahallenin hükmünce neşvüne-ması haslet-i zemîme ile terbiyet bulmuş.

Avni'ye gelince o da Isparta'da Eşeksikenoğlu demekle maruf bir herifin oğlu imiş. İptida tahsil-i ilim için Dersaadet'e gelip Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye'nin yeni küşadı zamanına tesadüf ile oraya dâhil ve sonra tedricen bu mertebeye vasıl olmuş ve küçükten beri Padişah ekmeği ve bilhassa Abdülaziz Han nimeti ile perverde olmuş bir şahıs-ı leîmdir.

Midhat Evkaf teftiş ketebesinden Eşref-efendilikle maruf birinin oğludur.[428] Ahlak-ı seyyiesi elsine-i enamda mezkûrdur. Kitabete lüzumu kadar ilimde behresi ve makbul olacak raddede kitabeti vardır.

Hâsılı Efendimiz şehit-i müşarünileyhe muhabbetlerinden naşi onlardan kalma bir seyfi yattıkları odada bulundurduklarından meyanlarına bent ile dışarıyı teşrifleri **(140a)** esnasında harem-i hümâyûndan zuhur eden feryat ve figana tahammül herkesçe düşvâr ve bilhassa abd-i âcizleri eben an-ceddin bu hanedan-ı celile intisapla tabii ve cibillî olarak kalpte hüsn-i ihlas ve itikat hâsıl olduğundan vesiyyemâ Abdülaziz Han Efendimiz gibi melek-haslet ve Farukî-siret bir Padişah-ı azimü'ş-şânın altı sene müddet hizmet-i seniyyelerinde pek çok nevaziş ve iltifat-ı hüsrevânelerine mazhar olduğumdan velinimetimizin duçar olduğu bu gadr ü felaketlerine tahammül hariç ez-havsala-i iktidar idi.

Çaresiz ağlayarak baş kitabete mahsus odaya gittim ve kendileri dahi tehyie edilen beş çifte kayığa etrafında bir takım karakol sandalları bulunduğu halde kemâl-i vakar ile binip Serkurenâları Mahmud ve ikinci Mabeyinci

427 ırkında bozukluk memuldür, cümlesinin üstü çizilmiştir.

428 Muhanneslikle meşhur vesair, cümlesinin üstü çizilmiştir. Muhannes: Zen-haslet, karı ahlâklı namert olan yadigâra denilir ki ıstılâh-ı zürefâda müzekker-i semâ'î tabir olunur. Bu kelime nefsini tahnîs eylediği için tahnîsten me'hûz olarak ism-i fâ'il unvanıyla lugattir ve puşt, kahbe, lûtîlere belini büktürdüğü için ism-i mef'ûl unvanıyla caizdir. Diyâr-ı magrib ıstılâhında onlara muzhır(?) derler ve asıl Türk lisanında genez tabir ederler. Lügat-i Remzi, nezdimizdeki gayr-i matbu nüsha, s. 2066. (Hazırlayanın Notu)

Fahri Beyler dahi beraberce hareket ve Efendiler ve Valide Sultan ve Harem-i Hümâyûn ve hazinedar kalfalar dahi arkalarından bahren azimet ettiler.

Abd-i âciz Babıali'ye ve Hazine-i Hassa'ya müteallik bazı evrakı toplayıp iktiza eden mahalle teslim eylemek üzere zuhur eyleyecek irade-i seniyeye intizaren Beşiktaş Sarayında tevakkuf eyledim. Zaten sabahleyin daha herkes evinde yatar iken Sultan Murad'a Bâb-ı Seraskerî'de havene-i mebhûsenin celp edebildikleri vüzera ve ulema tarafından emr-i biat icra olunduğu gibi medreselere haber gönderilip millet cem edilmiş de bir vaka vuku bulmuş gibi Bâb-ı Seraskeri avlusuna talebe-i ulumu cem ederek halka nümayişler irâesinden sonra Abdülaziz Efendimiz dahi nakl buyurmuş olduklarından Sultan Murad Sirkeci iskelesine inip saltanat kayığına süvar ve Seryaver **(140b)** Halil Paşa ve yine yaverlerden Miralay Ziver Bey hasbe'l-me'mûriyye orada bulundukları ve vükela dahi Sultan Murad ile maan geldikleri cihetle Avni Paşa'nın işaretiyle onlar da Sultan Murad'a kafadar olmuşlar imiş.

Halil Paşa'dan menkuldür ki biz Ziver Bey ile Sultan Abdülaziz Efendimizin huzurlarında bulunduğumuz veçhile kayıkta oturmuş idik. Sultan Murad hemen "Sultan Abdülaziz bir terbiyesiz adam olup bendegânından ziyade tazimat intizarında bulunur idi. Ellerinizi kavuşturup da karşımda iki büklüm durmağı istemem" deyu irade etmişler. Pek terbiyeli oldukları gibi hâlbuki Sultan Abdülaziz Efendimiz kimseden terbiyesizlik intizarında dahi olmazlar idi. Bazı bendegânı tarafından ihtiyarlarıyla edilen[429] tevkîrâtı yine şefkaten adem-i kabul suretiyle hizmetkârlarını kırmadılar ve Efendimizin bu nezaketini bilmeyen Sultan Murad efkârında bulundular.

Bununla beraber Sultan-ı müşarünileyhin nice zamanlar ammi-yi ekremleri aleyhinde bulunarak kayıkta dahi bu sözü tefevvühleri doğrusu

429 Mübalağalı kelimesinin üstü çizilmiştir.

gariptir. Askerler[430] Padişah selâmlarında ellerini yanlarına salıvermek mutat olmuş iken biraz vakitten beri yine Avni gibi seraskerlerin hulusu olmak için Efendimizi selâmlar iken asâkir-i şahaneye ellerini kavuşturmaları âdet ettirilmiş idi. Yoksa Efendimiz "bana bu veçhile tazimat icra olunsun" deyu emr u irade buyurmadılar. Güya cümle-i ıslahattan olmak üzere hemen askerin kaide-i sabıka veçhile selâmları irade olmuş imiş.

Sultan Murad saray-ı hümâyûn iskelesine takarrüp edince saray bahçesinde dizilen askerlere elleri salıverdirildi. Mâbeyn-i hümâyûn müdürü Kara Ahmet, Sultan Mahmud zamanından kalma bir herif-i bed olup Sultan Murad çıkar iken **(141a)** selâmlığına çıkmağı tebliğ eylediğinden gedikli ağalar sofada ve biz de nerdübanın alt başında durduk. Sultan Murad kemâl-i şevk u şâdî ile ve fakat pek koşar gibi yukarıya çıktı. Efendimizin dünkü Pazartesi günü oturdukları somaki odanın sağ tarafında baştaki koltuğa oturmuşlardır. İşte Efendimiz bir gün evvel mezkûr koltukta oturur iken en sonraki arzda münderiç zeval lafzını abd-i âcizlerine tekrar ettirmişler idi.

Ol vakte kadar dışarıdan içeri saraya kimse giremediğinden evlerinde olan kurenâ ve kâtip efendiler sonradan geldiler ve Efendimiz yeni sarayı teşrif buyurdukları cihetle elbise vesaire almak için başmabeyinci Mehmed Bey dahi vürut eylediğinden iktiza eden eşya hele[431] alınıp sair kurenâ ile gönderildi.

İşte Efendimiz oradan Sultan Murad'a yazıp gönderdikleri tezkireden haklarında neşr olunan fetevânın nefsü'l-emre mugayir olduğunu avam da anladı. Tezkire-i mezkûre ol vakit gazetelerle neşr olunmuştur.

Başmâbeynciliğe Hazine Kethüdası Edhem Efendi ve Baş kitabete de Ticaret Nâzırı Sadullah Bey tayin olunmuş bizi evrakı Sadullah Bey'e teslim

430 icadından beri kelimelerin üstü çizilmiştir.

431 Sonunda, nihayet anlamına hele kullanılmıştır. (Hazırlayanın Notu)

ile hanemize avdet eyledik.[432] Sadr-ı müşarünileyh ve sair vükela Sultan Murad'ın arkası sıra geldiler, artık Damat Nuri ve Mahmud Paşa'lar düğün Nâzırı gibi ortada devranda idiler. Lakin Fatıma Sultan zevci Nuri Paşa zaten Sultan Murad'a hulul etmiş imiş, sonra saray umuruna ol nabekâr istila eyledi. **(141b)** Vükela Sultan Abdülaziz Han Efendimizin daima eğlendikleri ve oyun oynadıkları yukarı kattaki orta sofaya çıkıp bilhassa kendi makamları olan sedire Avni Paşa'nın bî-edebâne kuûd eylediği muhakkaktır. Sonra Sadrazam ve Müftü ve Avni ve sair pâ-daşları olan kilâb harem-i hümâyûnda Efendimizin ve Valide Sultan'ın yatak odalarına giderek velinimetlerinin oturdukları mahalleri her biri vücut-i levs-âlûdlarıyla telvis eylediklerini Darüsseade Ağası Cevher Ağa görünce dayanamayarak "bu ana değin nice hal'ler vuku bulmuş ve fakat hiç bir vakitte vükelanın harem dairesine dâhil oldukları ve hizmetkâr gürûhu tarafından velinimetlerinin bu mertebe hetk-i hürmet-i mehârime cüretlerinin vukuu mesmu değildir ve maksat mal ise Padişahın malı ceyb-i hümâyûn defterlerinde mebsut ve kusur-ı mücevherat ve eşyanın müteallikâtlarına mahsus" idüğünü dili döndüğü mertebe söyledikte Rıza Paşa gibi oldukça velinimet kadri bilir takımı mahcup olmuş ise de havene-i erbaada utanacak yüz olmadığından hemen Koca Mütercim, Ağa'ya hitaben "Lala, yirmi beş milyon lira var diyorlar, biz onu cüstücû ediyoruz" dedikte Ağa cevâb-ı savâba tasaddi ile "Efendim Padişahın ve Validenin yattıkları odalarda bu miktar para durur mu? Eğer maksat akçe ise Mabeyinde Serkurenâ ve Başkâtip ve sairinden sual edersiniz ve iktizasına göre önünüze düşüp para olan hazineyi irâe ederim, matlup hâsıl olmaz mı?" demiş,[433] çünkü Sadrazam pek alçak ve Müftü ise

432 Bununla kelimesinin üstü çizilmiştir.

433 Başda Avni olduğu halde alçak Sadrıâzam mahalle imamı tabiatlu bir denî olan Müfti sonra Sadrazam ve sair kilâb, haremde efendimizin ve Valide Sultan'ın yatak odalarına giderek veliyyi nimetlerinin oturdukları mahalleri her biri vücudı levs âlûdlarıyla telvis eylediklerini Darüssеade ağası Cevher Ağa görünce dayanamayarak "bu ane kadar niçe hal'ler vuku bulmuş. Fekat hiç bir vakitde vükelanın harem dairesine girdikleri ve hizmetkâr gürûhu tarafından veliyyi ni-

zaten mahalle imamı tabiatlı bir deni ve Midhat ve Avni ise onların eşna'ı olmakla bir tarihte olmadık hürmetsizlikte bulunmuşlardır. **(142a)** Padişahın yedi milyona karîb konsolidesi olup hazinede nakit mevcudu da yirmi bin kese ancak olur idi. Nakdi sarayda bırakıp konsolideyi mâliyeye almışlar, çünkü vuku-ı hal'den az evvelce Krupp fabrikasına nev-icad çemberli top sipariş olunup bunun esmanı yirmi bin kese ettiğinden ve on bin kesesinin peşin itası kontratoya rabt kılındığından yüz bin altın anın için ifraz ve irsal kılınmış idi.

Yine Hersek'te bulunan asâkir ile Tophane ve Tersane askerleri maaşına mahsuben ve ta'vîzan dahi on bin keseden ziyade para verilmiş idi, baki hazinede yirmi bin kese kaldı, o da İngiltere'ye Efendimizin parasını kendileri vermek üzere sipariş eyledikleri zırhlı geminin hulul edecek taksitine karşılık olarak tevkif edilmiştir.

Acaba bu toplar ve gemiler huzuzât-ı nefsiyeden midir ve buralara para harcanmak israf mıdır?

Mâliyenin bu kadar zarureti var, irat ve masrafı yoluna koymayınca yalnız gemi ve top ile ne yapılır ve kavga zuhur eylese parasız ve mühimmatsız nasıl iş görülür, diye itiraz vardır ancak Hazreti Padişah'ın bu misilli umur-ı cihadiyeye ve kendi masrafına verdiği paraların karşılığı hazine-i mâliyeden aldığı on altı bin kese tahsisatıyla mezkûr konsolidenin senevi seksen bin kese raddelerinde olan faizi oluyor, bunlardan arttırdığını buralara veriyor idi. Acaba bu paraları zât-ı şahane mâliyeye vermiş olsa idi anınla hazine muvazenesini bulabilir mi idi, hayır bulamaz idi ve belki paralar da

metleri hakkında bu derece hetk-i hürmete cür'etleri işidilmemişdir. Maksad mal ise padişahın malı ceybi hümâyûn defterlerinde yazılıdır" demiş ise de havene-i erbaada utanacak yüz olmadığından hemen koca mütercim "Lala, yirmi beş milyon lira vardır, diyorlar. Biz onu arayoruz" dedikte ağa cevaben "Padişahın ve validenin yatdıkları odalarda bu miktar para durur mu? Eğer maksad akçe ise mabeynde ser kurena ve baş kâtibden ve sairinden sorarsınız. İktizasına göre önünüze düşüp hazineyi gösteririm. Maksad hâsıl olmaz mı?" cevabını vermişdir. *Son Sadrıazamlar*, II, 585.

öteden beri mücerrep olduğu üzere vükelanın tedabir-i sahifesi yoluna feda olup gider ve Efendimiz de **(142b)** devletlerinin kuvve-i hayâtiyesine böyle muavenet buyuramazlar idi.

Hazine-i mâliyenin husûl-i muvazenesi başlıca tedabire muhtaç olup bunun[434] evvelemirde beyne'l-vükela[435] bir yolu bulunup da sonra tahsisat-ı Hümâyûndan tenzilat ve sair muavenet mutâlebe olunmalı idi. Bunlar öyle etmeyip güya Padişahın yirmi milyonu mütecaviz lirası olduğunu tahmin ederler imiş. Hâlbuki Padişahın meydanda olan varidat ve masarifâtı mukayese edildiği surette fazla olarak tahmin miktarı altın nasıl kalır.

Padişahtan yüz bulamayan bir takım nekbetler menfur olan Midhat Paşa başına üşüp ve Sultan Murad'ın dahi bir taraftan para kuvvetiyle celp eyledikleri taraftarlar neşriyata başlayıp mukteza-yı kaza ve kader tebeddülat-ı vükela husûle gelmiş idi.

Avni Paşa ba'de-ezin Padişahtan emniyeti selb ederek hal' maddesini bu defa gereği gibi kurmuş ve Midhat Paşa'nın zaten böyle mefâside hâhişini Avni Paşa bilir imiş, nasılsa bu kere beynlerinde yekdiğerini temin ederek birbirlerine izhar-ı mâ-fi'z-zamîr eyledikten sonra maslahata karar verip sonra Sadrazama ve müftüye giderek kararı tebliğ edince güya sadrazam muhalefet edeyim demiş ise de berikiler ihâfe sureti gösterip razı etmişler.[436] Avni ve Midhat Paşaların maksadı Padişahtan bazı mertebe gördükleri tekdîrâtın cibilliyet-i asliyelerinde merkûz olan hıyanet ve habaset iktizasından olduğu üzere öcünü almaktan ve badehu kemâl-i emn ile atıp tutmaktan ibaret idüğü şüphesizdir.[437] Ve sadrazam ise **(143a)** tûl müddet

434 bir tariki kelimesinin üstü çizilmiştir.

435 takarrur edip de ifadesinin üstü çizilmiştir.

436 Avnî Paşa hal' maddesini bu defa gereği gibi kurmuş ve Midhat Paşa'nın zaten böyle mefaside hahişini bilir imiş. Bu kerre beynlerinde birbirini temin ile izharı mafizzamîr edüb maslahata karar verdikden sonra sadrı âzama ve müftîye giderek kararı tebliğ edince gûya sadrı âzam muhalefet edeyim demiş ise de berikiler ihafe sureti gösterip razı etmişler. *Son Sadrıazamlar*, I, 529.

437 Avni ve Midhat Paşaların hal'den maksadı padişahdan bazı mertebe gördükleri tekdiratın

ma'zûliyet ve müftü dahi mukaddem azl-i nâgehânî ile uğradığı hakaretten dilgîr imişler. Hâlbuki Midhat'ı padişaha menfur ve Hayrullah'ı makam-ı iftâdan az müddette dûr eden Avni-i mekkâr idüğü yukarıda mesturdur. Her ne ise bu defa mukteza-yı meşrep-i nâ-hemvârları üzere ittifak edip fakat hin-i icrada bazı zabitan-ı askeriyenin celbi lâzım geldiğinden Bahriye Nâzırı Ahmed ve Redif ve Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Nâzırı Mirliva Süleyman Paşaları ve sair bazı pezevenklikden yetiştirdikleri kimseleri sahilhânesine çağırıp ve onlara Padişahın muradı mülkü ve hazineyi tahrip ve memleketi düşmana teslim etmekten ibarettir.[438]

Ve hatta bu kadar parası var iken hazineye imdat etmiyor deyip bir takım kelimât-ı ebleh-firîbâne ile ikna etmiş ve Midhat Paşa da Ziya Bey ve sair o misillileri ve Şirvanlı biraderi sudûrdan Ahmed'i ulema ve avamın ezhânını tahdişe tavsît eylemiş ve neşr olunan fetvayı da tertip ettirmiş deyu sonradan işittik. Vakadan sonra zikrolunan Süleyman Paşa, ferik ve sair işde bulunanlar dahi terfi edilmiştir.

Bu Süleyman müste'id ve sâhib-i ilm ü marifet ise de "lâ hayra fi'l-asfar"[439] sırrına mazhar bir şahs-ı eşerrdir. Mekteb Nâzırı Ferik Galip Paşa merhum olunca bu kuzgunu vaki olan istidasına mebni Mekteb Nezareti'ne biz tayin ettirdik, ondan sonra her an tarafımıza mülazemetden ve izhar-ı hulustan hâli olmaz idi.

Kendisinin memuriyetini Efendimize arz etmek üzere huzur-ı hümâyûna **(143b)** girer iken kapıdaki Kurenâ beylerle sohbet olunup içlerinde mektepten gelme Tahir ve İbrahim ve Halid Beyler kaziyeyi

cibilleti asliyelerinde merkûz olan hıyanet ve habaset ıktızasından olduğu üzere öcünü almakdan ve badehu kemali emn ile atub tutmakdan ibaret idüğü şüphesizdir. *Son Sadrıazamlar*, I, 509.

438 Hini icrada bazı zabitanı askerinin celbi lâzım geldiğinden Avni Paşa, Kyseriyeli Ahmed, Redif Süleyman Paşaları ve sair bazı pezevenklikden yetiştirdikleri kimseleri sahilhanesine çağırıp ve onlara pâdişahın muradı mülkü ve hazineyi tahrip ve memleketi düşmana teslim etmekden ibaret olduğunu söyliyerek ikna etmiş. *Son Sadrıazamlar*, I, 529.

439 Sarı ten renginden olanlarda hayır yoktur. (Hazırlayanın Notu)

anlayınca "mahut gayet terbiyesiz ve edepsizdir ve mukaddem sarayda yaver iken genç kapı yoldaşlarından birine harf-endazlığından dolayı tard olunmuş idi. Sahabete şayan değil" demişler ise de biz zahirde ilm ü hünerine bakıp bazı tembihat ile de tashih-i ahlak eder sanıp Efendimiz'den iradesini aldık.

Eğer hal'in lüzumu şer'an sabit ve kâffe-i ulema ve memurin ve ahali bunun üzerine icma ve ittifak etmişler ise bunlar nerede tecemmu'la müzakere-i maslahat etmişler ve ezmine-i sabıkada bile hal'ler ekser garaza mübteni iken yine ayan-ı memleket içtima ile evvelemirde Padişaha haber gönderip beyne'l-enam karârgir olan mesele kabul olunmaz ise sonra Hal'e kıyam olunur imiş.

Sultan İbrahim merhum Kara Mustafa Paşa'yı katl edinceye değin umur-ı saltanat mihverinde devran edip fakat Paşa-yı müşarünileyhin idare-i hasenesi bazı rüesanın menafine dokunduğu cihetle[440] içlerinde Koca Muslihiddin Ağa vâsıtasıyla Padişahı vezirin katline iğrâ ederek nail-i emel[441] ve bu yüzden ihtilâl-i devlete sebep oldukları ve sonra nefislerince zarar müşahede eyleyince ayağa kalktıkları[442] tevârih-i eslafta mezkûrdur. Arz-ı malum Padişah tekliflerini kabul etse idi ihtimal ki işi hal' derecesine götürmezler idi. **(144a)** Bu kere dahi hakikat-i hâl bir cemiyette söyleşip karar bulmak lâzım gelir idi. Ve hem Avni Paşa'nın infisâlinden sonra mı Efendimiz tebdil-i niyet ve hareket buyurdular, eğer Sultan Abdülaziz Han'ın devlet ve millete mazarratı var idiyse sadrazam ve serasker iken Avni Paşa çare bulmalı değil mi idi, fakat ol vakit makam-ı ikbalde ve şükr u şikâyeti taraf-ı mülükaneden mesmu olmakta idi. Tamam azl olup da sonra

440 Padişahın onun katline rıza vermeleri bilahare ihtilal-i devleti mucip olduğu hâlde yine bu rüesa ve ulema padişah kendilerinden bazı eşya mütalebe edinceye değin bir şey demeyip, cümlelerin üstü çizilmiştir.

441 Oldukları kelimesinin üstü çizilmiştir.

442 [Kal]kıp da bununla beraber ifadesinin üstü çizilmiştir.

Mahmud Paşa sadaretinde yine seraskerlikten infisâl ile taşraya gidince bu cinayetine niyet eylemiş demek oluyor ki maksadı menfaat-i şahsiyesi olup din ü devlet değildir,[443] garaz-ı din ü devlet olsa herkes yatağında iken hemen Sultan Murad'ı Bâb-ı Seraskerî'ye getirip cülus ettirmez idi.

Hatta mahallelerde münadilerin bazısı "Sultan Abdülaziz Han vefat edip Sultan Murad cülus etti" deyu bağırmışlar, Murad ezhân-ı ahaliyi tağlîtdir.[444]

Sarayın etrafını Şam'dan gelen askerle ihata ettirmişler, neferâtın ve ekser zabitan-ı askeriyenin haberleri yok. Ve hatta sarayı ihata eden asker bile ne olduğunu bilmez imişler, çünkü bir gün evvel gelip vapurda idiler, meğer geldikleri gün onları çıkarmamaları abluka işinde kullanmak için olduğu sonra tebeyyün eyledi. Burada bulunan askere ve zabitlere **(144b)** emniyet eylememişler, Taşkışla mirlivasını ve maiyet-i şahane bölükleri miralayı Yusuf Bey'i tevkif etmişler ve mezkûr bölüklerin tüfeklerini dahi birkaç gün evvel tebdil için almışlar, elhasıl Avni Paşa halk ve asker duymayarak avene-i havenesiyle bu tertipleri görüp ilelebet seraskerlikte kalmak ve belki hâsıl eylediği asabiyet-i askeriyesiyle menafi-i devlete külliyen müstevli olmak tamahına düşüp vakıa nail-i emel olmuş ve akıbet velinimetinin[445] şehadetini görmekle de istihsal-i emn ü rahat eylemiş ise de "el-insânü yüdebbiru ve'l-kaderu yadhakü"[446] mefhumunca on sekiz güne varmadan azm-i nâr-ı cahîm edip dünyada kalamamıştır.[447]

443 Avni Paşanın maksadı menfaatı şahsiyesi olup din ü devlet değildir, *Son Sadrıazamlar*, I, 509

444 Mahallelerde münadilerin bazısı "Sultan Abdülaziz vefat edip Sultân Murad cülûs etti" deyü bağırmışlar, Murâd ezhan-ı ahâliyi tağlît oluyor. *Son Sadrıazamlar*, I, 529-530.

445 ref'ini kelimesinin üstü çizilmiştir.

446 İnsan tedbir alır, fakat kaderse ona güler. (Hazırlayanın Notu)

447 Halk ve asker duymayarak avenei havenesiyle bu tertibleri görüb ilelebed ser askerlikte kalmak ve belki hâsıl eylediği asabiyeti askeriyesiyle menafii devlete külliyen müstevli olmak tamaına düşüp naili emel olmuş ve akıbet veliy nimetinin şehadetini görmekle de istihsal-i emn ü rahat eylemiş ise de on sekiz güne varmadan dünyada kalamamıştır. *Son Sadrıazamlar*, I, 509.

Efendimiz yeni sarayı teşrif buyurmuşlar ise de orada istirahat olunamadığından hal'i günü göndermiş oldukları tezkire üzerine Feriye dairesi tefriş olunarak Cuma günü sabahleyin erkenden Efendimiz, Sultan Murad'ın Serkurenâsı Edhem Efendi ve bizim Serkurenâ maiyet-i hümâyûnlarında olduğu hâlde Yıldızlıkapı İskelesinden kayığa binip daire-i mezkûreye varmışlar. Efendimiz kayıktan çıkıp içeriye girmiş ve Edhem Efendi dahi arkasında imiş. Efendimiz dairenin avlusuna doğru teveccüh edince kapılarda ve her tarafta askerler olduğundan içlerinden bir mülâzım beri gelmeye başlayınca Efendimiz "bu adam neye geliyor" buyurmuşlar, Edhem Efendi "gelme" diye işaret etmiş ise de herif yine gelir imiş, sonra Edhem Efendi "canım Efendimiz var bilmiyor musun? Dedikte "pekâlâ bilirim Aziz Efendi değil mi, buraya gelmesi yasaktır yukarıya **(145a)** gitsin"[448] *diye* taannüf eyleyince Edhem Efendi hicabından geriye[449] çekilip Efendimiz ise ömrümde böyle bir sözü öteden beri sevdiği askerin birinden işitince tâb ü tüvânı kesilip nerdübandan çıkamayacak bir hâle geldiği vehleten kurenâdan Fahri Bey arkadan ber-takrip yetişerek koltuklarına girip yukarıya çıkarttığı karin-i sıhhattir.[450] Serkurenâ Mehmed Bey'i ve sair kurenâyı Efendimizin yanlarına duhulden men eylemiş olduklarından onlar hanelerine gidip fakat Fahri Bey içeriye girmiş olduğundan nezd-i velinimette kalmıştır.

448 Merhum mahiyetinde Sultan Muradın Baş mabeyincisi Edhem Efendi bulunduğu halde TopKapu serayından Fer'iye dairesine naklinde varmışlar. Havliye -teveccüh edince- tezlil ve ta'zibe memur edilenlerden -bedmaye bir mülâzım beriye doğru gelmeye başladıkda merhum "bu âdem niçün geliyor" demesiyle Edhem efendi gelmemesi içün eliyle işâret etmişse de kulak vermediğinden "canım, efendimiz var. "Bilmiyor musun" demiş "pek âla biliyorum, Aziz Efendi değil mi? Buraya gelmesi yasakdır. "Yukaru gitsün" tarzında mukabele etmiştir. *Son Sadrıazamlar*, II, 583.

449 Çıkıp kelimesinin üstü çizilmiştir.

450 Dün Aziz iken bu gün zelil olan biçare mahlu' padişah ömründe öteden beri sevdiği, terakkisine çalışdığı askerden böyle canhıraş söz işidince tâb ü tüvanı kesilüb nerdibandan çıkamıyacak bir hale gelmesiyle kurenadan Fahri Bey arkadan koltuğuna girerek yukarıya çıkartmışdır. *Son Sadrıazamlar*, II, 583.

Efendimizin nakil buyruldukları mezkûr Feriye Dairesi'nin deniz ve kara tarafları asâkir-i berriye ve bahriye ile muhat olup emr-i muhafazaya Mirliva Hacı Raşid Paşa denilen melun Avni habisi tarafından memur edilip ve Mâbeyn Müşiri olan Fatma Sultan zevci Nuri Paşa dahi Avni ile hem-efkâr bulunduğundan ve Hüdavendigar-ı sabık Efendimiz ber-hayat bulundukça çünkü bu hal' maddesi ittifak-ı ümmetle olmayıp birkaç garazkârın bağteten yapmış oldukları mefsedetten idüğünden şayet ileride halk ve askerce heyecan ve galeyan zuhur eder de iade-i saltanat kaziyesi meydana çıkar diye vehimlerinden emn ü rahat bulamadıkları cihetle Efendimizin müteessir olacakları surette hareket edilmesi gerek. Avni ve gerek Nuri Paşalar canibinden mahut muhafıza sipariş olunmakla ol melun dahi ara sıra daire-i mezkûreye muttasıl karakol-haneden geceleyin bî-vakt güya hücum olunuyormuş tarzında borular çaldırıp hasbelhâl vehm ü telaş içinde bî-yar ü yaver **(145b)** bulunan velinimetimizi hâbdan bîdâr etmek ve pencere önlerinde bir takım havadarlarına meraka dokunacak sözleri sem-i âliye isale çabalamakta olduğu gibi[451] Efendimiz yeni saraydan bu daireye hin-i nakillerinde mukaddem Beşiktaş sarayında kalan bir takım cevârî ve çoluk çocuğu göndermemelerini ve yalnız kendi hazinedarlarıyla Validelerinin ve evlatlarıyla kadın efendilerin hizmetlerinde bulunanlarla iktifa edeceğini bi'l-vâsıta Sultan Murad'a ihbar etmiş iken "Hüdavendigar-ı sabıkın cevârîsine emniyet olunamaz" diyerek Valide-i cedide muvafakat etmemiş ve binaenaleyh ne kadar Efendimize ve Validelerine müteallik cevârî var ise cümlesinin birden gönderilmesine teşebbüs edilmiştir.

451 Efendimizin müteessir olacakları suretde hareket edilmesi Avni ve Damad Nuri Paşalar canibinden mahud muhafız miriliva Hacı Raşid Paşa'ya sipariş olunmağla ol melun dahi ara sıra fer'iye dairesine muttasıl karakolhaneden geceleyin vakitsiz güya hücum olunuyormuş tarzında borular çaldırub bi yar ü yaver bulunan veliyi nimetimizi vehm ü telaş içinde habdan bidar etmek ve pencere önlerinde bir takım havadarlarına meraka dokunacak suretde söyletdiği sözleri sem'i âliye isale çabalamakda idi. *Son Sadrıazamlar*, II, 583.

İşte bu kadar cevârî cümleten Feriye dairesine gelerek bunların yatak ve sandıkları mahsus olarak pencereler önünde askerler tarafından içinde başka bir şey olmasın diye yegân yegân açılıp bakıldıktan sonra Abdülaziz Han Efendimizin elbiseleri dahi müzayede olunur gibi neferât ve zabitan yedlerinde bayrak gibi ortada gezdiği ve bî-edebâne tefevvühât olunduğu hep Efendimiz tarafından müşahede ve istima edilir idi.[452] Efendimiz vakitsiz boru çaldırılmamasını pencereden birkaç defa söylenmişler ise de maksat Efendimizi bî-huzur etmek olduğundan terk şöyle dursun daha ziyade edepsizliğe başlamışlardır.

İşte Efendimizin huzurlarında bu veçhile muamele-i tahkiriyeye kıyam olunduğunu gördükçe kesb-i şiddet-i teessürle neylesin bir alay zalim ve gaddar elinde **(146a)** kaldığından hayatından gereği gibi nâ-ümit olduğu ve irtihallerine dek birkaç gün kesret üzere salat ve kıraat-ı Kur'an'a muvâzabet ederek yanında nisadan maada yalnız kurenâdan Fahri Bey olup o da evvelden girmiş ve sonra birkaç defa dışarıdan bazı tehdîdat edilmiş ise de ölmeği gözüne alıp çıkmamışlar, ancak bu da Efendimizi müteselli kılacak söze muktedir olamadığına ve Valide Sultan ve sair Kadın Efendiler dahi tesliyet-bahş olamadıklarına binaen Padişahlıkları zamanında muhafazasına itina buyurdukları can-ı azizlerini feda etmeği bulundukları hâl-i vahşete tercih ederek hal'lerinin beşinci Pazar günü sabahleyin oturdukları odanın kapısını sürmeleyip yanlarında bir âlet-i câriha bulunmayıp kendileri nasılsa evvelce esvap odasından ufak bir tırnak makasını alıp ceplerinde hıfz buyurmuşlar, anınla sol kollarındaki kan damarını ve sonra sağ kollarının kan damarını kast ederek yenlerini dahi indirmişler ve Kuran-ı Kerim kırâatına başlamışlar imiş. Bir de demin seyelanı artarak zaafları

452 Hakanı mahl'uun ihtarına rağmen fer'iye dairesine getirilen yatakları ve sandukları içinde bir şey olmasun diye askerler tarafından açılub bakıldıkdan sonra efendimizin elbiseleri de müzayede olunur gibi neferât ve zabitan ellerinde bayrak gibi ortada gezdiğini ve bi edebane tefevvühatda bulunulduğu efendimiz görür ve işidir idi. *Son Sadrıazamlar*, II, 584.

nümâyân olunca ism-i celal ile sayha etmeleriyle hemen kapıda bulunanlar kapıyı şikest edip içeri girince ne görsünler ol Padişah-ı Zişan ellerinde Mushaf-ı şerif olduğu hâlde sağ taraflarına doğru temayül etmiş ve al kanlara boyanmış yatıyor. Ol dem Valide Sultan feryat ile merhumun üzerine kapanıp bu hâli gören cevârî cümleten figan ve enîne başlayıp ol zaman-ı kıyâmet-nişânda askerler içeriye hücum ve karşı yalısından **(146b)** Serasker Avni dahi bağırmağı işitince yetişmiş ve akıbet velinimetini bu hâle de getirip teşeffî-i gayz eylemiştir.

Ol aralık Avni mal derdine düşüp askerlere cevârînin şalvarlarına varıncaya değin taharri ettirdiği ve Valide Sultan oğlunun üzerine kapanarak bihuş olduğu sırada ağzında mücevhere müteallik bir şey olmak memulüyle birinin parmağını sokarak eğreti dendanlarını söktüklerini taziyet için Validemi kendilerine gönderdiğimde bizzat ağlayarak hikâye buyurmuşlardır.[453] Vaka-i vefatın bu veçhile olduğu kapı önünde bulunanlar tarafından defaatle Valideme hikâye olunmuş ve orada olan Fahri Bey'in ve merhum Efendimizin hazinedarlarından Arzuniyaz Kalfanın tarafımıza vuku bulan îfâdatı dahi ber-vech-i muharrer bulunmuştur.[454]

Sadrazam ve Müftü ve sair vüzera ve vükela Feriye Dairesi'ndeki karakol-hanede cem olup Efendimizin naaş-ı mübareklerini dahi oraya nakl ile bir nefer yatağı üzerine vaz etmişlerdir. Hayatlarında reng ü rûyleri nasılsa

453 Ol aralık Avni, mal derdine düşüb askerlere cariyelerin şalvarlarına varıncaya değin taharri etdirdiği ve Valide Sultan, oğlunun üstüne kapanarak bihuş olduğu sırada ağzında mücevhere müteallik bir şey olmak memuliyle birinin, parmağını sokarak eğreti dişlerini sökdüğünü -taziyet için validemi kendulerine gönderdiğimde- ağlayarak hikâye buyurmuşlardır. Diyor. *Son Sadrıazamlar*, II, 585.

454 Vak'ai vefatın bu vech ile olduğu kapı önünde bulunanlar tarafından def'atle vâlideme hikâye olunmuşdur. Orada bulunan Fahri Beyin ve merhum Efendimizin hazînedarlarından Arzuniyaz Kalfa'nın tarafımıza vuku bulan ifadatı dahi bu vech iledir. *Son Sadrıazamlar*, II, 536. Yine derkenara kırmızı kalemle düşülmüş not: "Kat'iyyen böyle değildir, Abdülmecid bin Abdülaziz Han, Arzuniyaz, Ebru kemal, Fahri kâtil muavinleri ve Sultan Murad tarafından iğfal edilmiş eşhasdandırlar. Suikast olduğu re'yü'l-ayn müşahede ettiğim ve şahid-i zî-hayatı olduğum gibi raporlarda da intihar olmadığı görülmektedir.

yine öylece ve güler gibi bir hâlde bulundukları rivayet-i mevsukadandır. "Allahümme'rham ve la-terham mâ lâ yerhamühû"[455] Fahri Bey'i vükela celp ile keyfiyetin vukuunu istihbar edip tescil-i şer'î ettirdikleri gibi ne kadar süferâ etıbbası var ise toplayıp cenazeyi irâe ile suikast vuku bulmadığını ilan için rapor ahz etmişlerdir.

O sırada da Efendimizin tabipleri olup ahd-i karîbde Feriklik rütbesi ihsan buyurmuş oldukları Macar'dan dönme Ömer Paşa'yı dahi celp **(147a)** murat olunup hâlbuki merkum yeni Padişaha hulusla kesb-i takarrüp maksadına binaen gelmek istemeyip sonra zor ile karakol-haneye getirilmiş ise de orada dahi vükelaya karşı "merhumun vefatı isabet oldu herkes kurtuldu" gibi büzâk-feşân-ı hezeyan olunca merkum sille ve tokat ile dışarıya çıkarılıp rütbe-i askeriyesi de ref olunmuştur. El-uhdetü ale'r-râvî. Vükela merhuma suikast vuku bulmadığını ispata sarf-ı mesai eylemişler ise de ecnebilerin ekseri tasdik etmedikleri misilli muayenede bulunan bazı etıbbaya hin-i mülakatta bizzat sualimize iki kollarının damarları kesilmiş olduğu hâlde merhumun na'şını görüp fakat bu damarları kimin kat' eylediğini bilemedikleri cevabını vermişlerdir. Vallahü a'lemü bi-hakîkati'l-hâl.[456] Merhum-i mebrûr bir Padişah-ı gayur olup leyl ü nehâr devlet ve milletinin tezyit-i şan ve miknetine sâî iken gaddar vükelası biçareyi bu felakete duçar edince[457] intiharı sahih ise bir fesat zuhuruyla kan dökülmeden kendi hayatını feda ederek böyle vakitte dahi millete merhametini göstermiş demek olacak. Çünkü hal'i esnada Sultan Selim vakasına telmih ile "Eğerçi beni sevmeyenler var ise elbet sevenler de vardır. Zira on altı sene Padişahlık ettim, şayet bir fesat hissederseniz bana sem veriniz"[458] buyurdukları bazı

455 Allah'ım ona rahmetinle yarlığa, ona merhamet etmeyenlere sen de merhamet etme. (Hazırlayanın Notu)

456 Yine sayfa kenarına kırmızı kalemle "yanlış" ibaresi konulmuş ve satırların üzeri çizilmiştir.

457 Biçareyi kelimesinin üstü çizilmiştir.

458 buyurmuşlar idi ifadesinin üstü çizilmiştir.

kurenâdan menkuldür.[459] Ezmine-i sabıkada vuku bulan hallerde mahlû' olanlar haremde mekân-ı mahsuslarında ihtifa edip fazla cevârî Yeni Saray'dan Eski Saray'a nakil olunup mensûbâttan icap edenler de çırağ edilmek idi. Şimdi Eski Saray yoksa da Padişah-ı merhum Beşiktaş'ta şehzadeliklerindeki daireye müteallikâtıyla nakil olunup emniyet olunmayan cevârî de badehu ıtk olunmak üzere **(147b)** Yeni Saray'a gönderilmek ile iş biter iken hemen hal' günü Efendimizi evlâd ü iyalleriyle Beşiktaş Sarayından çıkarıp yâr u ağyar nazarında teşhir ve tahkir ve sonra güya ikram tarzında Feriye Dairesine nakille müsaade olunup da me'luf oldukları kurenâyı ve abd-i âcizi yanlarına koymamak ve daire önünde askerlere türlü edepsizlikler ettirmek manen hıyanet ve gadir değil midir?

Sultan Ahmed'in hal'inden sonra cülus etmiş olan Sultan Mahmud Han-ı Evvel akil ve kâmil Padişah olduğundan "şimdi Sultan Ahmed gayet vahşette ve belki hayatından ümitsiz bir hâl-i telaştadır" deyu sık sık mekân-ı mahsuslarına bizzat giderek ve gidemedikleri vakit adam irsaliyle izale-i vahşetlerine ve tatyîblerine itina ederler imiş, Cenab-ı Hakk cümlesine rahmet eylesin.

Efendimizin naaş-ı rahmet-nakışları Yeni Saray'da Hırka-i Şerif dairesine nakl ve orada gasil ve tekfin olunarak keyfiyet-i mükeddereyi sabahleyin haber aldığımda abd-i âciz kurenâdan Halid Bey'i alıp Serkurenâ Mehmed Bey ve kurenâdan Tahir ve İbrahim Beyler dahi başkaca Saray-ı Cedîd'e gittik. Orta kapıdan girip tevakkuf esnasında akağalar kapısından Efendimizin tabutları dahi zuhur ederek serviler arasında kürsi-i mahsusa vaz ile

459 "İntiharı sahih ise (!) bir fesat zuhuriyle kan dökülmeden kendi hayâtını fida ederek böyle vakitde dahi millete merhametini göstermiş demek olacak. Çünkü hal'i esnada Sultân Selim vak'asına telmih ile "Eğerçi beni sevmeyenler var ise elbet sevenler de vardır. Zira on altı sene Pâdişâhlık ettim, şayet bir fesat hissederseniz bana semm veriniz" buyurdukları bazı kurenâdan menkuldür. Ayrıca burada isimini vermediği bir şehzadenin de önce Abdülazizin şehadetinden bahsederken konu hakkında İbnülemin'le konuştukdan sonra intiharına kani olarak bu görüşü savunan açıklamalarda bulunmuştur. *Son Sadrıazamlar*, II, 536.

salât-ı cenaze eda ve tazimat-ı lâzıme ile **(148a)** cenaze el üzerinde önde müezzinân-ı hassa muhrik sedalarıyla Salavat-ı Şerife getirerek pederleri Sultan Mahmud Türbesine götürülüp defnedilmiştir. Altı gün evvel her bir iradesi nafiz olan Padişah-ı enamın şu müddette duçar oldukları hâl-i felaket-iştimâl erbâb-ı dikkate ibret-i müessiredir. Cenab-ı Mevla-yı Müteal merhum ve mebrûrun hainler yüzünden çektiği mihen ve meşakkati bais-i afv u gufran edip sebep olanların an-karîb karîn-i zeval ve ukubet olduklarını bu abd-i âcize göstermek mukadder eylesin, âmin sümme âmin bi-hürmeti seyyidi'l-mürselin.

Efendimizin irtihallerinden sonra Valide Sultan hazretleriyle radâan Valideleri olan ve pederlerinin seriyyelerinden bulunan Tiryal Hanım'ı askeri nakliye çatanalarına koyarak bahren Yeni Saray'a naklettiler ve yanlarına ikişer cariye bırakarak içeriden bile kimse ile ihtilat olunamayacak bir hâle getirdiler hatta gece yakacak mum verilmeyip yanlarında nakit ve namaz vakitlerini bilecek bir saat mefkûd imiş, Valide Sultan hizmetinde bulunan bir Harem Ağasına yalvarıp saatini istemiş ise de Ağa yanında olan saatin takdime şayan olmadığından tereddüt ve hicap edip sonra Validenin ibramına mebni vermiş olduğu sonraları müşarünileyhâdan edilen eza vü cefa beşeriyet-i haseneden maada olmasıyla menkuldür. Neûzü billahi mine'l-havri bade'l-kevri.[460]

Bundan sonra merhuma müteallik kâffe-i cevârî azat olup bazıları şehirde bildikleri mahallere gönderilmiş ise de ekserinin yeri ve yurdu olmadığından yatakları hamallar sırtında ve kendileri yer bilmez bir takım biçare ve aceze şurada **(148b)** burada kapıları çalıp kabullerin istirham ettikleri vakidir.[461] Bunların sarayda kalan bazı mücevherat ve zî-kıymet

460 "İyi durumumun değişerek kötüye dönmesinden Allah'a sığınırım." (Hazırlayanın Notu)

461 Hakanı merkuma müteallik kâffei cevari azad olunub bazıları şehirde bildikleri mahallere gönderilmiş ise de ekserinin yeri ve yurdu olmadığından yatakları hamallar sırtında ve kenduleri yer bilmez bir takım biçare ve aceze şurada burada kapuları çalıp kabullerin istirham etdikleri

eşyası Nuri Paşa gibi hazele yedinde kalıp sonra ele geçemeyip kalan cüz'i şeyleri Damat Mahmud Paşa ve sair munsıf kimseler vesâtat ve şefaatleriyle sahiplerine serpiştirilmiştir.

Müşarünileyhâ Tiryal Hanım daima sarayda olmayıp sair eski Kadın Efendiler gibi bunun da konak ve yalısı olup onlara hiç taarruz icap etmez iken adem-i emniyete mebni ba'd-ezin kendisinin mahbusiyette bekası tasmim edildiğinden cevârîsi cümleten azat olunarak eşyası dahi talan edilmiş ise de yine müşarünileyh Mahmud Paşa bazı eşyasını bir mahalde hıfz ettirmiştir.

Merhum Efendimizin şehzadeleriyle haremleri Feriye'de kalıp oraya memur zabitan-ı askeriye tarafından mal taharrisinden geri durulmadığı gibi Şehzade Şevket Efendi'nin humma-yı muhrikadan hâl-i ihtizarda bulunan Validesinin yatağını ve yastığını bir şey var mı deyu araştırdıkları rivayet-i sahîhadandır. Hatta Yeni Saray'dan işbu Feriye Dairesi'ne Efendimizin nakil olunduğu gün harem-i Hümâyûn dahi müteakiben oraya getirildiği zaman müşarunileyhâyı kayığa yatırıp üzerlerinde şal puşîde olduğu halde iskeleye yanaştırdıklarında yine eşyaya baktıkları misilli hastayı çıkarır iken üzerini başını yokladıkları ve bu cihetle şalın açıldığını Sultan Abdülhamid ehl-i beytleri biraderleri Reşad Efendi hazretleriyle beraber Beşiktaş'taki dairelerinden dürbün ile görüp ırz u namus-ı saltanatın bu derecelerde pâ-yı mal olduğuna ziyade teessüf **(149a)** eylediklerini sonra nakletmişlerdir.[462] Zikrolunan hasta arası çok geçmeyerek vefat etmiştir.

Bundan sonra Valide ile Tiryal Hanım Yeni Saray'dan yine Feriye'ye nakil olunup daireyi mahsûsada ikame ettirilmiş ise de merhum Efendimizin evlâd ve haremleriyle ihtilattan men olunmuş ve muhafazalarına tayin olunan Harem Ağalarından bir laine dahi Nuri ve Valide-i cedide canibinden

vakidir. *Son Sadrıazamlar*, II, 585.

462 *Son Sadrıazamlar*, II, 586'da konu bir muhtıra üzerinden tekrar edilmektedir.

her türlü muamele-i tahkiriye ve dürüştâne eylemesi için talimat-ı mahsusa verilmiş olduğundan habis gecelik entari ve elinde çubuk ile ara sıra içeriye girip Nezaret eder ve efendiler hazeratını gördükçe tağyir-i vaz etmeyerek cümlesini dilhûn eylermiş. Validenin beytutet eylediği odanın bir yan penceresi Yusuf İzzettin Efendi hazretlerinin oldukları mahalli gördüğünden bazen oradan Valide hazretleri hafid ve hafîdelerini uzaktan görüp eğlenir iken lain zenci bunu duyunca tiz tahta ve dülger getirip orayı sedde kalkışmış, biçare Valide ağlayarak eylediği ricası taştan katı olan habisin yüreğine tesir etmeyip sonra bazı cevârî yardımıyla kapanan mahallin birazı açtırılmış idüğü ve daha yürekler dayanmayacak nice ef'âl-i reddiye vukua getirildiği Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin cülus-ı hümâyûnlarından sonra görüşülmeye izin sudûruna binaen Valideyi gönderdiğimde Veliyyü'n-niam hazretleri hikâye buyurmuşlardır. Lakin bu taaddiyat asıl zorbabaşı Avni'ye yaramayıp bilahare Sultan Murad'a dahi bais-i nekbet olmuş ve kalanların da an-karîb belalarını bulmuş, adâlet-i İlahiyyeden muntazır bulunmuştur.

(149b) Bu aralık Sadrazam Rüştü ve Midhat ve Avni Paşalar saray-ı hümâyûnda kalıp Müftü dahi gider gelir imiş. Efendimizin irtihallerinden sonra artık bunlara emniyet gelmiş ve hatta iltifat olmak üzere Sultan Murad paşalara burada kaldıkça "rahatsız mı oluyorlar" gibi bi'l-vâsıta hatırlarını sual eyledikte Sadrazam "on altı senedir evimde rahat uyuduğum yoktur. Şimdi saye-i şahanelerinde rahat yüzü görüyorum" deyu izhar-ı küfran eylemiş ve diğerleri de makam-ı teşekkürde birtakım küfriyyat söylemiş oldukları yanlarında bulunanlardan menkuldür.

Avni Paşa gürültü çıkarmaksızın hal'i icra eylediğinden sonra bıyığını balta kesmez olup asker ve kuvvet elinde her bir makâsıdını istihsal yedinde idüğünü görünce mukteza-yı denaeti olan kibr ü gururu bir kat daha tezayüt edip meclislerde müzakere olunur iken artık söz söylemeğe bile tenezzül etmeyip başını ve kaş ve gözünü tahrik ve işaret ile muameleye

başlamış olduğunu muammerin-i vüzeradan mecâlise memur Nâmık Paşa bize hikâye eyledi.[463] Bu Avni'nin cümleden ziyade merhumun iyiliğini görmüş iken ana karşı hıyanette en ziyade şiddet eylemesi ve bir de müftünün hal' günü Bâb-ı Seraskerî'de Şerif Abdülmuttalip Efendi hazretlerine söylediği sözü pek ziyade abd-i âcize tesir etmiştir.

Şöyle ki Avni Salı gecesi yalısına topladığı zabitan-ı askeriye ile tertibini yapıp "mutlak sabahleyin hal' olunsun" deyu gece Sadrazam'a ve Müftü ve Mithat'a haber uçurduktan sonra Paşa Limanı'ndaki yalısından **(150a)** fecir vaktinden evvel karşıya Sultan Murad'ı almak üzere geçerek sabah namazı kapıların açılmasına muntazır olduğu gibi Sadrazam ve Müftü dahi Bâb-ı Seraskerî'ye azimet edip Midhat İstanbul'da konağında olduğundan sonra Bosna'ya Vali ettirmiş idüğü Nazif Paşa'yı celp ile Şerif Abdülmuttalib'i konağından alıp Bâb-ı Seraskerî'ye getirmesini tenbîh ile kendisi Bâb-ı Seraskerî'ye gelmiş ve Nazif de Şerif'i uykudan kaldırıp Bâb-ı mezkûra getirmiş ve bir adam da Yenikapı Mevlevi şeyhi Osman Efendi'ye gidip getirmiş, orada Şerif hazretleri Müftüye "Halife mecnun veyahut küfre müteallik bir şey olmadıkça nasıl hal' edilir" demiş ve bazı muaraza eder gibi olmuş, buna cevap olarak Müftü: "İhtilâl-i akıl şöyle dursun ben iki defa Sultan Abdülaziz'in lisanından küfre müteallik söz işittim" deyu ifade eylemiş. Bu söz üzerine Şerif hazretleri "şer-i şerife münkâdız siz iftâ edince biz ne deriz" deyu hatm-i kelam etmiş olduğunu Valide kethüdası vüzeradan Hâlet Paşa'ya hikâye edip paşa da bunu bize nakil eyledi. Hâlbuki Efendimizin üç sene Başkitabet hizmetlerinde ve daim yanlarında bulundum, ehl-i sünnet itikadına mugayir kendilerinden -Huda alîm- bir söz mesmu-ı fakir

463 Avnî Paşa gürültü çıkarmaksızın hal'i icra eylediğinden sonra bıyığını balta kesmez olup asker ve kuvvet elinde olduğunu görünce muktezayı denaati olan kibrü gururu bir kat daha tezayüd edip meclislerde müzakere olunur iken artık söz söylemeğe bile tenezzül etmeyüb (!) başını tahrik ve işaret (!) ile muameleye başlamış olduğunu Nâmık Paşa bize hikâye eyledi. *Son Sadrıazamlar*, II, 561.

olmadı. Yemek ve içmek ve ahval-i beşeriyelerinde âdât-ı ehl-i İslâm üzere harekete pek ziyade itinaları ve frengâne libas giyenlere ve kefere mukallitlerine kerratla itirazları meşhut olmuştur.[464]

Himmetleri pek âli olup devletlerinin daima tezayüt-i şan ve azametini mûcib olacak esbabı taharriden hâli olmazlar idi. Mısır'a ve sonra Avrupa'ya seyahatleri vuku bulmuştur, şehrin kaide-i medeniyete muvafık nezafet ve tanzimatına **(150b)** ve ebniyenin intizamına hevesleri olup fakat bunlar medeniyetin teferruatından ve evvelemirde ahalinin ticaretle istihsal-i servetlerine mütevakkıf mevaddan idüğünden defaten sanayice Frenklere rekabet olunamaz ise de ziraatın teksiri ve imkân dairesinde melbusat ve sairece havâyicin dâhil-i memalikte tedariki kaziyesine pek çok itina buyururlar idi. Sonra bu emele mebni kendileri hırka ve mintan ve saray-ı hümâyûnlarının tefrişini yerli kumaşlarına hasr eyledikleri gibi Feshane mamulatının dahi tezyit ve hiç olmaz ise asâkir-i şahanelerinin esvaplarına kâfi olacak mertebeye terakkisi arzu-kerdeleri idi.

Fakat Feshane'nin hâl-i hazırı ol surete vefa etmediğinden yanında bulunan Atiye Sultan Sarayını kerimeleri hanım Sultanlardan on bin altına iştira ve ceyb-i hümâyûnlarından meblağ-ı mezburu ifa edip müceddeden bir çuka fabrikası inşasını kullarına emir buyurmuşlar idi.

Feshane ve Makri[465] karyesindeki bez fabrikası ve Hereke'de kâin kumaş fabrikası ve sair çiftlikât ve emlâk-ı hümâyûnun idaresi Nezaretinde

464 Esbak Mekkei mükerreme emîri Şerîf Abdülmuttalib Efendi merhum hal' günü Babı Ser Askeride "Halife mecnun, yahud küfre müteallik bir şey olmadıkça nasıl hal' olunu" diyerek muaraza eder gibi olduğundan nankör Şeyhül islâm Hayrulllah Efendi'nin "ihtilâli akıl şöyle dursun ben iki def'a Sultan Abdülâziz'in lisânından küfre müteallık söz işittim" dediğini nakl etdiği sırada:
"Halbuki efendimiz'in üç sene baş kitabet hizmetinde ve daim yanlarında bulundum. Ehli sünnet itikadına mugayir kendilerinden -Hüda alim- bir söz mesmuı fakir olmadı. Yemek ve içmek ve ehvali sairede âdatı ehli islâm üzere harekete pek ziyâde itinaları ve firengâne libas giyenlere (1) kefere mukallidlerine itirazları kerratla meşhud olmuştur. (1): İbnüemin dipnotta "müddeti ömründe kolalı gömlek giymemiştir." Diyerek not düşer. *Son Sadrıazamlar*, II, 599.

465 Bakırköy.

bulunduğumuz Hazine-i Hassa'ya merbut olduğundan mezkûr çuka fabrikasının matlup veçhile inşası hususu Hazine-i Hassa Meclis-i İdaresi marifetiyle kararlaştırılarak başlatılmış ve duvarları haylice yükseltilmiş ve Bursa'da kâin bir müddetten beri icara verilen İpek fabrikası da memur edilen Hazine-i Hassa Miralayı Mehmed Bey marifetiyle tamir edilip mir-i mumaileyhin ipek hususuna vukuf ve malumatı olduğundan ve mukaddem bir fabrika idare ederek senevi iki yüz elli bin kuruş raddesinde temettü bıraktığı hazinenin defatir-i **(151a)** atîkası meallerinden müsteban olup ondan sonra mürtekip memurlar yedine tevdi-i idare edilmekle zararına dayanılamayarak senevi otuz bin kuruşa icara verilmiş idüğü anlaşıldığından binaenaleyh vaktiyle ipek mubayaası için Bursa vilayetinden havale-i meblağ kılınıp fabrikanın idaresi de mir-i mumaileyhe havale kılınmış ve Hereke kumaş fabrikası için ipek gâli fiyatla mubayaa olunduğundan çıkan kumaşın da fiyatı ziyadece olmak ve bu yüzden az temettü olunmak tabii olmakla bade-ezin vaktiyle ve ehven fiyatla Bursa'da koza alınıp ipek fabrikasında keşide ettirilecek ipeklerin Hereke fabrikasına itasıyla kumaş nesc ve imaline teşebbüs edilmiş ve mukaddemleri nice mebâliğ sarfıyla Boğaziçi'nde İncirköy civarında inşa olunan ispermeçet fabrikası nasılsa fena memurlar seyyiatına feda edilip muattal hâline girmiş ve içinde bulunan âlât ve edevatı mahvolma mertebesine gelmiş iken orası da erbabı bulunarak imar ve mum imaline de mübaderet kılınmış ve gerçi bu kadarca teşebbüsat ile memalik-i mahrusenin kâffe-i havâyici istîfâ mümkün olmayıp binaenaleyh bu icraatın dahi kâl ve kaleme alınacak raddede ehemmiyeti olamayacağı der-hatır olunur ise de bunlar halkça heves edilerek ileride şirketler teşkiliyle ilerletilmek için numune olmak ve bir de saray-ı hümâyûnda sarf ile fazlası da vatan mahsulü olarak ehvence ahaliye satılmak mültezem-i âli idi.

Bizim Hazine-i Hassa'ya memuriyetimiz Ferîd Paşa'nın hastalığında olup bir seneden ziyadece müddette bu mertebe sarf-ı mesai olunabildi.

Hal'in vukuuyla ikmal-i ümniyeye muvaffak olunamadı. El-mukadder lâ yugayyer.[466]

İşte Müftü-yı bed-sîret on altı sene mukaddem makam-ı hilâfet-i kübrada bulunan **(151b)** velinimetine bu iftiraya cüret edişi ne büyük melanet idüğü tariften müstağnidir. Kendisiyle Mâbeyn hizmetinde iken pek çok ülfet ve musâhabet olunur idi, münafıkane ef'âli kerratla tecribet-kerde-i fakir olmuştur.

Ez-ân-cümle leyâli-i mübarekede beyne'l-ışâeyn tarik-i meşâyihinden biri huzur-ı hümâyûnda vaaz edip sonra hatm-i şerif kıraati ve büyük imâmlar tarafından dua edilmesi âdet-i seniyyeden olduğundan bir akşam işbu meclis-i şerifinin 'ikâdı için yukarıya çıkar iken nerdüban başında merhum Darüsseade Ağası Talha Ağa'nın bi't-tesadüf Hayrullah Efendi elini öptü. Fakat arkadan bizim geldiğimizi görmemiş idi, bir de dönüp orada bulunduğumu imam görünce bana doğru hafiyyen teresin eli ekşi ekşi taaffün ediyor diyerek izhar-ı nifak eyledi. Hâlbuki Ağa-yı müşarünileyh müsinn ve diyanetkâr ve hakikaten eli öpülüp duası alınacak bir zât-ı huceste-âsâr idi.

Hayrullah'tan sonra Başimam olan Fındık Rıza ibn-i vakt ve tuhaf bir zât idi. İkinci imam iken Başimam Hayrullah'ın bir akşam yalısına misafirliğe gitmiş ve daha başka misafirler de var imiş. Yatsı namazı için kamet olunur iken Hayrullah'ın kayınpederi Arpacılar sofusu "Ben oğlum Hayrullah'tan başkasının arkasında namaz kılmam, zira Hayrullah'ın Rıza ile ahval-i meşrûası müsavi bile olsa benim kızım güzel olduğundan Hayrullah'ın imamete takdimi lâzım gelir" deyu söylendiğini Rıza işitmiş imiş. Hâlbuki sofunun güzel dediği kızı sehpa şeklinde dört köşe ve boysuz eskal bir şey idiyse de neylesin!

466 Takdir olunan şey değişmez. (Hazırlayanın Notu)

(154a)[467] Hayrullah sofunun şerrinden ses çıkarmayıp bazı ahibbâsına yanıp yakıldığını ve bazı Mâbeyn-i Hümâyûnda mahbupça hademe vesaireyi gördükçe bayıldığını Fındık Rıza bize ifade eder idi.

Hatta bade'l-hal' meşihatta Rıza, Hayrullah'ın ziyaretine varmış, kurenâdan muhrec İbrahim Bey orada imiş. Mir-i merkum genç ve güzel bir çocuk olduğundan Rıza geldikten sonra ol avdet etmek üzere kalkınca Müftü dahi "bir kâğıt vereceğim" deyu yeni koltuk odaya götürüp sonra mir-i merkum kızarmış[468] bozarmış odadan çıkıp gitmiş[469] olduğunu Rıza nakil eyledi. Ruh-ı gülgûnlerini istişmam ve belki bir buse takdimiyle de tevkir ve ihtiram etmiş ola.[470] Müftünün İbrahim'i kalkıp bi'l-iltizam odaya götürmesi âdeta hıffet[471] ve mahall-i töhmettir. Lakin Müftü neylesin ömr-i iptidaları birtakım edânî ve esâfil ile geçip öyle nazik-mizaç mahbubu şimdilerde ele geçirebilmek meziyetini haiz olabildiği için makamının hükmünü feramuş etmiştir.[472]

467 Yazma nüshada sehven 154a olarak işaret edilmişse de siyak ve sibak icabı buraya alınmıştır. (Hazırlayanın Notu)

468 ve sararmış kelimesinin üstü çizilmiştir.

469 besbelli müfti dayanamayarak şeftalisini almış olmalıdır deyü cümlesinin üstü çizilmiştir.

470 hakikatte bir işi bile olsa ifadesinin üstü çizilmiştir.

471 Belki kelimesinin üstü çizilmiştir.

472 Buradan itibaren sayfalarda bir karışıklık veya ciltleme esnasında birbirinden ayrı yazılı sayfalar farklı yerlere konulmuştur. Önce 153b diye isimlendirebileceğimiz sayfa daha sonra ciltlemeye göre 152a ile devam etmektedir. (153b/3) Vaktiyle Çivizade namında sudûr-i ilmiyeden bir zat varmış, gayet cahil imiş. Bir gün livata ile bir çocuğun maba'dını derîde (yırtılmış) kılıp çocuğun validesi bazı alâim irâesiyle Müftü, Yahya Efendi'ye tazallüm-i hâl eyledikte Müftü gözlerini açıp ve ellerini başına beraber kaldırıp müteaccibâne bu zat bu ilimde dahi bî-behre imiş dediği meşhur ve bazı tevarihde mezkûrdur. Mukayese ve muhakemeye girişildiği surette Çivizade oğlanı her nasılsa hafiyyen aşırmış ama mukteza-yı cehl üzere işin alt tarafını idare edemeyip şikayete sebep vermiş, Müftü Şerrullah ise bunun gibi sızıltı çıkarmamak ise de mir-i mumaileyh bir yevm-i meşhudda ve huzur-ı mele'de ar ve namusu bertaraf ederek koltuk odaya götürmüş binaenaleyh müfti-i devranın hayasız ve imansızlığını müeyyid olan bu hal Çivizade'den eşna' görülmüştür, haya imandandır, haya olmayınca iman da yok demek değil midir. Sual: İsmail Şirvani Türbesi makalesinde bilmünasebe mezkûr olan Erzincanî İzzet Paşa dahi hamamlardan sâde-rûlar aldığı hikâye olunduğu hâlde ana vilayet payesi verilip de Müftü Efendi Hazretleri niçin bu derecede tadlîl ve tefsîk ediliyor? Cevap: Eğerçi vüzerâ-yı ızâmın dahi ahvali memduh olmak muktezi ise de onların kavl ü fi'li avam-ı nâsa hüccet olamaz, zira onlarda ilim bile olsa yine avamdan addolunur. Bununla beraber İzzet Paşa vazifesince (152a/4) memduhiyetle müştehirdir. Ahval-i şahsiyyesine gelince Hoca Nasreddin [*silik*] ve suret-i haberiyede (ve meczup olmasına ibaresinin üstü çizilmiş) bir sahib-i hal olmasına nazaran cemaat-i Melamiye'ye ilhak olunmağa şayan görüldü. Sual: Bu gibi şeylerin zikri müstehcen ve gıybet haram değil mi? Cevap: İlan-ı fısk edenlerin mezemmeti "üzkürû'l-fâcira bimâ fîh" (Günahkarların işledikleri şeyi söyleyiniz/anınız.) meâl-i âlîsince hikmet ve menfaatten hâlî değildir. Bu makam ehl-i ilim ve takva makamıdır. Bu mertebede Ârif Hikmet Bey ve Ârif Efendi merhumlar misillü Şeyhülislamlar görüldü. Müfti mürâî bile olsa yine halka nâfidir. Zâhir ve bâtını mamur olursa enfa' olur. Böyle fıskı zâhir ve denâet ve cehaleti bedîhî ve bâhir olanların ise mazarratı nefsinden başka umuma sirayet eder ve şeytan gibi hem dâll ve hem mudill olur. Allahümme innî eûzübike min şerri nefsî ve min şerri külli dâbbetin ente âhizün bi-nâsıyetihâ inne rabbî alâ sırâtın müstakim. (İlâhî, ben nefsimin şerrinden, her şirretin ve her hayvanın şerrinden sana sığınırım. Hepsinin nasiyesinden tutacak sensin. Muhakkak Rabbim doğru yolun sahibidir.) Benim yetiştiğim Hikmet Bey merhumdan şu anlara gelince şeyhülislamların küllîsi (fazıl kelimesinin üstü çizilmiştir) efâzıldan ve mer'î ve erbâb-ı haysiyetten zatlar idi. Gerçi Ârif Efendi'nin vefatında yerine gelen Sadeddin Efendi'yi (efendi hakkında ifadesinin üstü çizilmiştir) fuzâla-yı vüzerâdan Sami Paşa, Sadeddin Ağa deyu yâd ederek cehline telmîh eylese de o dahi pek çok me'mûriyetlerde istihdam olunmak ve zatında fatîn ve dirayetkâr olmak (bulunmak kelimesinin üstü çizilmiştir.) sebebiyle muamelat-ı nâsa dair mesâil-i şer'iyyeye vukuf-ı tâm tahsil etmiş ve umur-ı hâriciyesi dahi bulunmuş olmakla hall ü akde (152b,153a/5) kâdir ve isabet-i rey ve tedbir ile beyne'l-emsâl nadir bulunanlardan idi. Vükelaca buraları malum ve musaddak ve mücerreb olduğu cihetle Ârif Efendi gibi bir fâzıl-ı yegânenin yerine intihab ve tayin buyrulmuş idi. Silsile-i nesebi (meşhur kelimesinin üstü çizilmiştir.) âl-i Hasan Can'dan müfti-yi meşhur Hoca Sadeddin'e müntehî olur. Hoca Sadeddin'in kabri; kasaba Ebu Eyyüb'de Yahya-zade Hasib Efendi dergâhındadır. (çünkü bu dergâh burası kelimelerinin üstü çizilmiştir.) Hoca-i merhum bu mekânı Darulhadis olmak üzere bina etmişler. (sonraları kelimesinin üstü çizilmiştir) Mürûr-i eyyam ile (şimdi kelimesinin üstü çizilmiştir.) Rifaî Tekyesi olmuştur. Abdülaziz Han Efendimizin cülus-i hümâyûnlarında (burada kelimesinin üstü çizilmiştir) Sadeddin Efendi (bu zat kelimesinin üstü çizilmiştir). Müfti bulunup Efendimiz onunla zikri mesbûk kâime lağvı ve Sadrazam nasbı meselesinde istişare buyurmuşlar orada Safveti Paşa'yı diyanetkâr ve işgüzar diyerek sevkeder ve kâime hususunda diğer re'ye zâhib olursa da sair mukarrebînin sevkiyle Fuad Paşa sadrazam nasb olunup, kâime dahi zikri mesbuk veçhile kaldırılmıştır. Bu sebeblerden dolayı Sadeddin Efendi'yi sadrazam (müşarunileyh yanında müsakkıl ifadesinin üstü çizilmiştir.) istiskal etmekle Hüsam Efendi Şeyhülislam nasb olunur. (o dahi kelimelerin üstü çizilmiştir) O da âlim ve edîb ve kâmil (bir zat ibaresinin üstü çizilmiştir) ve fakat sükûtî bir zat idi. Müşarun ileyh Safvetî Paşa evâil-i Abdülmecid Hânî'de teşehhür (eden zevattandır filhakika salah ile cümlesinin üstü çizilmiştir) edip meşhur Serasker Rıza Paşa (devri kelimesinin üstü çizilmiştir) tarafdârânından (olmak üzere ifadesinin üstü çizilmiştir.) ve o zaman (müteneffizan makbul ola ifadesinin üstü çizilmiştir) teneffüd eden zevatdır. Mustafa Râşid Bey? tarihinden müsteban olunduğuna göre safvet-i kalb ile makam-ı rızâda bulunanlar (bulunarak bazı terakki ve feyz ifadesinin üstü çizilmiştir) terakki ve tefeyyüz ederler imiş. Kendisi devletçe mutemed ve emin ve fetk ü retk (erbabı kelimesinin üstü çizilmiştir) sahibi bir vezir-i zişan idi. İktidar ve liyakati Âlî Paşa ve Yusuf Kâmil Paşa taraflarından (tasdik ve teslim olunur ifadesinin üstü çizilmiştir).müsellem ve musaddakdir. (idiğini istima ettim iki sene kadar Meclis-i Vâlâ Riyase-

Serasker Avni tahrib-i esas-ı devlet eyleyen melâ'înin biri olduğu hâlde li-garezin ıslah-ı ahval-i millet dâ'iyesiyle hal'-i Abdülaziz Han'a ön ayak olduğu yukarıdan beri bast u beyan edilen ahvalden taayyün eyleyeceği gibi nefsince dahi gayet edepsiz ve ırz düşmanı bir şahıs olup el-ân kahpeler celbiyle geceleri işret ve zevk ile imrâr-ı evkât ve haber aldığı hüsünlü askerî zabitanı haremlerinin kocalarını **(154b)** taşra gönderip ırzlarına tasallutla irtikâp-ı seyyiat eylediği karîn-i vüsûk ve itimattır.[473] İşte bu hain beka-yı mansıbına ve istediği gibi icra-yı mel'anete mani add eylediği velinimetini ortadan kaldırdıktan sonra azamet ve ceberutu artırmış idi.[474] Hal'in on sekizinci akşamüzeri Perşembe günü Şura-yı Devlet Reisi Midhat Paşa'nın konağında meclis-i meşveret akdi tasmim olunup vükela içtima etmiş ve taam u şarâbdan sonra herkes yerli yerine oturduğu sırada Avni dahi mutadı üzere kol atarak sandalyesine oturmuş imiş, bir de kapıdan Kolağası Çerkez Hasan Efendi[475] duhul ile doğru Avni'nin önünde durup "Bre Serasker davranma" diyerek göğsüne bir tabanca sıkıp Avni can havliyle dışarıya çıkmada olsun, Bahriye Nâzırı Kayserili arkadan Hasan'ın ellerini tutmuş ise de bir elindeki kama ile biçare Kayserilinin dahi suratına çarparak paralamış ve ber-takrip kurtulup Hasan sofaya çıkmış ve Avni'nin tekrar ardından yetişerek kama ile boğazını ve her tarafını pare pare edip işi bitirmiştir.

ti'nde bulunduğundan ifadesinin üstü çizilmiştir.) Cülûs-i Abdülaziz Hânî'de Meclis-i Vâlâ riyasetinde bulunuyordu. Maiyyetlerinde (bulunduğumdan kelimesinin üstü çizilmiştir) istihdam olunduğumdan bilirim, maliye nezaretini ve her bulunduğu memuriyetleri hakkıyla idare eder takımındandır. Subhi Paşa'nın lâyiha-i matbuasında dahi namı mezkûrdur.

473 Irz düşmeni bir şahıs olup kahbeler celbiyle geceleri işret ve zevk ile imrarı evkat ve haber aldığı hüsünlü askeri zabitan haremlerinin kocalarını taşra gönderüb ırzlarına tesallutla irtikâbı seyyiât eylediği karini vüsuk ve itimaddır. "*Son Sadrıazamlar*, II, 590.

474 Ser asker Avni tahribi esasi devlet eyleyen melâinin biri olduğu halde ligarezin ıslahı millet daiyesiyle hal'a ön ayak olduğu yukarıdan beri bast edilen ahvalden taayyün eyler. İşte bu hain bekayı mansıbına ve istediği gibi icra-yı mel'anete mâni addettiği veliyi nimetini ortadan kaldırdıkdan sonra azamet ü ceberutu artırmış idi. *Son Sadrıazamlar*, II, 561 ve 590.

475 Derkenar: "Validecik, Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin ikinci kadınının süt biraderidir."

Odada Avni'yi vurduğu zamanda yanında bulunan Hariciye Nâzırı Raşit Paşa'nın dahi kurşun ile kârını tamam etmiş imiş. Raşit Paşa'nın bir zevcesi hasta olduğundan tebdil-i hava için adaya gönderip kendi de Cuma geceleri oraya devam eyler imiş. Binaenaleyh Midhat onu bu meclise çağırtmamış ise de Raşit Paşa bunu istima ile "ne demek olsun ben vükeladan olayım da meclise davet olunma[ya]yım" **(155a)** diyerek telaş edip adaya gitmekten sarf-ı nazarla biçare buraya gelerek kazaya uğramış, Sadrazam Rüştü ve Kayserili Ahmed ve Hâlet Paşalar diğer bir odaya karar ile kapanmışlar, Hasan kapıya yüklenip Koca Rüştü'ye hitaben "Sana zararım dokunmaz, sen millet babasısın" deyu söyledikçe Rüştü "Oğlum inanamıyorum, kapıyı açamam" demekte iken Midhat'ın bir oğlanı tekrar Hasan'ın omuzlarından kucaklamış ise de bu gazi gayet silah kullanmakta yekta bir yiğit olduğundan hemen elinde bulunan tabancanın ağzını omuzu başından oğlanın kafasına doğru çevirip sıkınca derdmend uşak bî-can yere düşmüş ve Midhat hareme kaçıp Rıza Paşa da arkasından kapağı içeriye atarak Midhat harem penceresinden sokağa "aman Serasker kapısına haber veriniz, asker gelsin" deyu feryat ve figan üzerine hele neferât yetişip Gazi Hasan'ı ahz ve girift esnasında sadaret yaverlerinden birini ve yine bir neferi vurup telef etmiş ve kendisini dahi nihâyet tutup Bâb-ı Seraskerî'ye götürmüşlerdir.

Gazinin maksadı Avni ve Midhat ve Kayserili ve Redif Paşalar imiş, lakin Cenab-ı Müntekım-i Kahhar hazretlerinin irade-i ezeliyesi asıl maddetü'l-fesâd olan Avni'nin acilen mazhar-ı nekâl olmasına taalluk edip diğerlerinin dahi inşaallahü Teâlâ vaktinde cezalarını verse gerektir. Fe-kutı'a dâbiru'l-kavmi'llezîne zalemû, ve'l-hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn.[476] Fakat bu yolda bazı günahsız olanlar da telef olup gitmişlerdir. Redif Paşa zaten gece orada yok imiş. Kayserili biraz vakit havfından ve yarasından **(155b)** taşra

476 Böylece zulmeden kavmin kökü kesildi. Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun. Enam suresi 45.

çıkamayıp evine kapanmıştır. Sair meclis erbabı şuraya buraya savuşup biçare Evkaf Nâzırı Kemâl Paşa bir pir-i mütelâşî olduğundan kundurasız sokağa savuşup Cevdet Paşa dahi "aman ben hal' maddesine karışmadım" deyu hılf-i billah ederek feryat eyler imiş. Hasan'ın vukuatı orada bulunan Hâlet Paşa'dan menkuldür.

Bu Hasan bir aralık Yusuf İzzettin Efendi hazretlerine yaverlik edip zaten pek şeci ve silahşor bir merd-i dilîr imiş, mukaddem bunu Avni Paşa taşraya yollamak istemiş ise de mumaileyh yolunu bulup gitmemiş. Bade'l-hal' Bağdat'a gönderilmek murat edildikte dahi serkeşlik etmekle habis olunmuş imiş. Galiba bu işi de zihninde kurmuş olmalı ki hapisten "giderim, beni salıversinler" deyu rica eylediğinden sebil-i tahliye edilip hemen ertesi günü bu fiile cüret eylemiştir. Lakin mumaileyhin bu işten sonra tutuldukta etrafında bulunanlara ve hîn-i istintakında irat eylediği sözlere nazaran adaveti taşraya gönderileceğinden dolayı olmayıp hal' maddesinden naşi Avni ve Midhat ve Kayserili ve Redif Paşaların haklarından gelmek olduğu ve ara yerde bilâ-mûcib maktul olanlar için istiğfar eylediği anlaşılmıştır.

Merhum ve mağfur Efendimizin nice ihsân-dîde kulları var iken aykırıdan böyle bir zât izhar-ı gayret ve ipka-yı nîk-nâm eylemiştir. **(162a)** Nihâyet mumaileyh Sultan Bayezid meydanında olan ağaca salb ile üç gün teşhir edilmiştir. Rabbim Sultan Aziz merhumu ve mumaileyh Gazi Hasan'ı garîk-i bahr-i rahmet buyursun.

Bu vukuat üzerine bazı Çerkez asker zabitan ile merhum Efendimize mensup olan yaverler taşralara tayin buyrulmuştur.

(159a) Sultan Murad-ı Hâmis hazretlerinin Bâb-ı Seraskerî'de vükelanın biatlarından sonra Beşiktaş sarayına avdet-i hümâyûnları zikri geçmişti. Kendileri hırs ve arzu-yı saltanat sebebiyle ammi-yi ekremlerine hâsıl ettikleri adavet-i kalbiye akıbet ve encam mütalaasına vakit bırakmayıp "amucamın hayatında cülus etsem de bir hafta padişahlığa razıyım" deyu söylediği

mütevâtirdir. Niyeti hayır olanın akıbeti hayır olur. Bilâ-mıntıka müvekkildir.[477] Binâberin padişah-ı nev-câhın hîn-i cüluslarında ahval ü hareketlerinde acele ve hıffet müşahede olunmuşsa da sevinçten olmalı denilerek başka mana hatıra gelmemiş idi. Ta ki yevm-i vakanın altıncı Pazar günü Efendimizin vuku-i şehadetleri sabah taamında iken Sultan-ı müşarünileyhe tebşir gûne tebliğ olundukta defaten kendilerine bir fenalık gelerek sofradan kalkıp gaşeyana başlamış ve akl ü şuuru münselib olmuş ve her ne kadar tedavisine ihtimam olunduysa[478] da günbegün tezayüt-i cünunundan başka bir fâide görülememiş olmakla cüluslarının üç mah mürurunda münhali' olmuşlardır. Kâffe-i rüşt ü aklı yerinde olarak müddet-i saltanatları Efendimizin ferağlarından vefatlarına kadar bir haftadan nakıstır. Kusur-ı zamanları hâl-i bî-şuûrîde mürur etmiştir. Müftü'nün fetvasında merhuma azv olunan muhtellü'ş-şuur olmak kazıyyesi haleflerinde zuhur eylediği misilli anı müteakip mâddetü'l-fesâd olan Avni'nin dahi helaki ..... (159a'ya ek sayfa) Ve şer'e getirilen hâdisenin ceza-yı seza-yı acili olduğunda iştibâh edilmiş sair havene ile az ve çok işte methali olanlar da ileride mazhar-ı ceza-yı mâ-yelîk olmuşlardır. Ehl-i zulüm ve fesadın akıbeti böyle olur. Fe-seya'lemü'llezîne zalemû ey münkalibün yenkalibûn.[479]

Cülûs-i Abdülhamid Hân-ı Sânî

Sultan Murad-ı Hâmis hazretlerinin duçar oldukları illet-i malûmeden dolayı saltanatta bekaları caiz olamayacağından yevm-i cüluslarının üç mah üç gün mürurunda yani iki yüz doksan üç senesi Şaban-ı şerifinin on birinci Perşembe günü Valide ve sair müteallikâtıyla beraber bulundukları

477 Sultan Murad'ın durumu; yerinde olmayan bir vekaletlendirilmedir anlamında kullanılmıştır. (Hazırlayanın Notu)

478 Kat'an faide görülemeyip günbegün cünun ifadesinin üstü çizilmiştir.

479 Zulmetmekte olanlar, nasıl bir inkılaba uğrayıp devrileceklerini pek yakında bileceklerdir. Şuara suresi 227.

Beşiktaş saray-ı hümâyûnundan Çırağan sarayına nakl ettirilip[480] ve kaide-i kadime-i Devlet-i âliyye üzere saray-ı cedítte Bâbüssaâde pişgâhına taht-ı hümâyûn çıkarılıp veliaht-ı saltanat Abdülhamid Han-ı Sânî Efendimizin bi'l-irs ve'l-istihkak cülus-i hümâyûnları vuku bulmuş ve Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ve Müftü Hayrullah Efendi ve sair vükela ve ricâl ve ulema ve memurin taraflarından resm-i bey'at ifa kılınmıştır. Badehu Abdülhamid Han hazretleri Beşiktaş sarayına avdet ve bir gün sonra sair bazı bendegânın dahi Beşiktaş saray-ı hümâyûnuna gelip şeref-müsûle nâ'iliyetlerine müsaade-i seniyye şayan buyrulduğu sırada abd-i âciz dahi hissemend-i inayet ve asîtane-i hümâyûn merhum Fahri Paşa-zade Damat Mahmud Paşa yedinde olduğundan paşa-yı müşarünileyhin tarifleriyle nîm-nigâh iltifat-ı seniyeye mazhariyet ile (159b/8) haiz-i[481] mefharet oldum. Cenab-ı Hakk atvel-i ömr ve afiyet ve mezid-i iclâl ve muvaffakiyet ile serir-i saltanatlarında kâmbîn ve kâmrân ve seyf-i ahzü'l-hayf-ı sahibkırânîlerin asayiş-bahş kılıp ehl-i iman ve tefrika-saz-ı ashab-ı küfr ü tuğyan eylesin âmin.

Düşmen-et râ hemçu mîh-i hayme mî-hâhem müdâm
Ten be-hâk u ser be-seng u rîsmân ber-gerdeneş[482]
Nedîm Mahmud Paşa ve bazı ahvali… İla ahir.

(161b/12) Nedim Mahmud Paşa'nın bazı ahvalini ve Midhat ve Avni Paşalar ile beynlerindeki muâdâtın esbabını mübeyyindir.

480 Olunup kelimesinin üstü çizilmiştir.

481 fahr ve mübâhât kelimelerinin üstü çizilmiştir.

482 Düşmanının gövdesi çadır kazığı/mıhı gibi toprakta çakılmış, (sanki) baş tarafı da taşa gömülü ve çadırı tutan ipi boynunda takılı olması isteğimdir. Çeviri Dr. İsa Akpınar'ın himmetiyle yapılabilmiştir.
Farsça aslında ikinci beyitte küçük bir farklılık vardır.
Ser be-seng u ten be-hâk u rîsmân ber gerdeneş

Mahmud Paşa Sultan Mahmud-ı Sânî ricalinden olup sonraları Bağdat Valisi olan vüzeradan Necip Paşa'nın mahdumudur. Babıali'de Mektûbî-i Sadaret Kalem'ine devam ve tahsil-i niknâm ederek biraz dirayet ve biraz da pederinin inzimam-ı muaveneti ile Âmedî Odası'na memur ve sonraları Amedci, Beylikçi ve sair menâsıbı devir ile nihayet vezaretle Trablusgarp'a vali oldu. Ve Sadrazam Âli Paşa'nın evahir-i eyyamında Bahriye Nezareti'nde bulunmakta idi. Kendisi meşhur sadrazam Reşid Paşa maiyetinde dahi bulunup ve Babıali'nin her umuruna kesb-i vukuf edip memduh olan zevattandır. Âli Paşa'nın hastalığında kendisinden sonra sadarete bunu vasiyet etmiş veyahut Bahriye Nezareti'nde iken padişahın bahriyece terakkıyata pek merakı olmak ve müşarünileyhin o sularda dolaşıp liman-ı emana dâhil olacak esbap ve vesaili istikmal nümayişlerinde bulunmak suretiyle teveccühat-ı şahaneyi kazanmış ola. Her ne ise Âli Paşa'nın vefatı günü Mahmud Paşa Başkâtip Emin Bey delaletiyle celp ve sadrazam nasb buyrularak mir-i müşarünileyhe tevdîan ısdâr ve irsal buyrulan hatt-ı hümâyûn Babıali'de kıraat ve ilan ve işâat olunmuştur. Sadrazam olan zevata Babıali zabitan ve hulefasının dahi tebriki mutat olup suret-i icrası dahi her kaleme zabiti hulefanın pişdarı olarak arz odasına gelip sadrazam kıyam ve herkes mertebesince telsîm-i dâmene teşebbüs ve ihtimam ile avdetten ibaret ise de bu tekellüf-i bî-manadan sarfınazar (160a) olunmakla beraber her kalem efendileri zabitiyle beraber arz odasına gelerek sadrazam huzurunda bulundurup bazı mertebe-i kelimât-ı seniyeye mazhariyetleri daha müstahsen olacağını bi'l-mütalaa öylece yapıp bundan Babıali efendileri pek memnun olmuş idi. İşte Mahmud Paşa her şeyde memduhiyet kazanacak ahvale mübaşeretle her işe ehlini tayin etmek ve ziyade masrafı tenkis, memurları ihraç velhasıl devleti tashih ve ıslah eylemek yolunu iltizamından dolayı herkes müteşekkir olmuş idi. Ancak böyle umurda teenni ve tetkik şart olup acele yapılan şeylerde ekser gadir ve haksızlık veya hata edegeldiği cihetle bu sırada dahi bazı mağdur

ve mutazarrır olanlar da vardır. Evâil-i sadaretinde Yemen vilayetine memur olan Esad Paşa Yemen'e gitmek üzere vapura râkib olduğu gün hemen mabeyinden yaver-i mahsus vasıtasıyla celp ve seraskerliğe tayin buyrulmuş idi.[483] Mukaddema seraskerlikle beraber sadrazam olan Fuad Paşa, Avni'yi serasker kaymakamı nasb ettirmiş ve sonra Âli Paşa sadarette iken Girit hadisesinde oraya memur olup ıslahat-ı malume itmamında onu Girit'e bırakmış ve badehu Seraskerliğe getirmiş idi. Yani Âli ve Fuad Paşaların manzuru olup onların tevcihiyle nezd-i şahanede dahi mer'i idi. Şimdi Avni elbette Mahmud Paşa'ya dirayet ve kifayette mukaddem ve hususiyle Avrupa'ca dahi nüfuz ve haysiyetleri malum ve müsellem olan Âli ve Fuad Paşaların yerine gelen Mahmud Paşa'yı evvelkiler raddesinde saymayacağı ve Mahmud Paşa da buraları bilip onu müsterkıb bulunacağı mütalaasına göre onu Seraskerlik 'den yolunu bulup azl ettirmiş[484] ve badehu burada kalması merakına elvermeyip Isparta'ya nefiy ile semerini güneşe dayamış idüğü anlaşılıyor.

(160b-161a) O aralık Avni hastalık göstermiş ise de mabeyinden tabip irsal olunarak temaruz eylediği[485] tebeyyün etmekle bi'l-ısdar ikametgâhına izam olunmuş idi. Tabib-i mezkûr sonraları Ferik olan Macar Ömer Paşa'dır ki Efendimizin yevm-i şehadetinde gayz-ı kadimine mebni Avni onun rütbesini ref ettirmiş idi. İşte Avni seraskerlikten infisâl ve memleketi olan Isparta'ya intikalini Mahmud Paşa'dan bilmek tabii idi. Midhat Paşa bahsine gelince müşarünileyh Bağdat valiliğinden bi'l-istifa geldikde sadr-ı vaktin arzı üzerine Edirne vilayetine tayin olunup teşekkür ve hem de veda için mabeyne gelip huzur-ı şahaneye çıktıkta Mahmud Paşa'nın muamelat-ı keyfiye ve reddiyesini bazı delâ'iliyle tafsil ve irat

483 Çünkü kelimesinin üstü çizilmiştir.

484 olduğu anlaşılıyor ifadesinin üstü çizilmiştir.

485 Anlaşılmakla kelimesinin üştü çizilmiştir.

ederek avdetinde Serkurenâ Hurşit Bey dahi onu teyit eder ifâdâtla padişahı istirdad-ı mühre sevk etmekle[486] o gece Mahmud Paşa'dan mühr-i hümâyûn istirdad ve ertesi Midhat Paşa sadarete nasb ve ber-mutat ilan-ı keyfiyet olunmuş idi.[487]

Midhat Paşa sadarete gelince Mahmud Paşa'nın yaptığı işleri gerek hayır gerek şer bozmağa başlayıp o sırada Isparta'dan Avni ve Amasya'dan Şirvani ıtlak olunmuşlar idi. Hatta Midhat gazetelere hamişen Mahmud Paşa'yı tezyif yolunda şeyler yazdırmayı âdet edinmiş idi. "Ey Nedim ey bülbül-i şeyda niçin hamuşsun/ sende evvel çok nevâlar güftügûlar var idi" gibi beyitler ve bir kere de kızıl er ve ak yazılı sultan diyerek uzunca bir muhavere tutturup Kızıl erden Mahmud, ak yazılıdan anın müftülüğe getirdiği Molla Bey murat olunmuş idi. Hamra kızıl er ve rakıya ak yazılı tabiri ıstılâhât-ı Bektaşiye'den ve Sadrazam Mahmud Paşa ile Müftü Molla Bey'in tarikat-i Bektaşiye erlerinden oldukları meşhurdur. Az vakitte Midhat sadaretten infisâl edip Beylerbeyi'nde müste'ciren ikamet eylediği sahilhaneye gece mehtaba çıkar şeklinde Mahmud Paşa tarafdârânı sandallara binerek gelip

486 mir-i müşarunileyh marifetiyle ifadesinin üstü çizilmiştir.

487 Midhat Paşa Bağdad valiliğinden bilistifa geldikte sadr-ı vaktin arzı üzerine Edirne vilayetine tayin olunup teşekkür ve hem de veda için mabeyne gelip huzuri şahaneye çıktıkta Mahmud Paşanın muamelatı keyfiyye ve rediesini bazı delailiyle tafsil ve irad ederek avdetinde Serkurena Hurşid Bey dahi onu teyid eder ifadatla pâdişahı istirdad-ı mühre sevk etmekle anın marifetiyle o gece Mahmud Paşadan möhri hümâyûn istirdad ve ertesi Midhat Paşa sadarete nasbolundu. *Son Sadrıazamlar*, I, 277.
onu müteakip Hurşit Paşa/Bey dahi infisal eyledi. Mahmud Paşa Sadaret'e nasbından sonra Başkâtip Emin Bey'le Ali Paşa adamıdır diyerek uyuşamayıp onu azlettirdiği gibi Başmabeynci Ziver Bey'den dahi genç olup muhafaza-i esrarı dahi muhabere-i şifahiyeye adem-i kifayesinden ve liyakatsizliğinden dolayı emin olamayarak bir mutemet ve yaşlı başlı bir bendeleri olsa gibi vuku bulan ifadatından maksadı Hurşit Kapıcılar Kethüdası ve Kuşçubaşı(?) Hurşit Bey olduğu anlaşılmasıyla Serkurenalığa Hurşit ve Ziver'in azliyle mir hurşit götürülmüştü. Bu sebeple Mahmut Paşa ile beynleri pek iyi (…) ve Sadrazamın akd-i istikrazdan ve zıman-ı sairesinden dolayı yüz bin lira atiyyeyi Hurşit Bey isal edip ber-mutad ona mukabil sadrazamın bu iltifatına mukabil sadrazamın beş bin lira muamelat-ı maliyenin tesviye ve zımam-ı saire ve mesalih-i sairece vuku bulan ikdam ve gayretini takdiren ihsan buyurulan yüz bin lira atiyye-i seniyyeyi mir-i mumaileyh isal edip mukabilinde beş bin lira istifade ifade eden cümlelerin üstü silinmiştir.

“Aman aman Bağdatlı/ cilvesi gayetden tatlı” türküsünü çağırdıkları vaki ve sahihtir. Ol zamanlar başkitabette değildim. Bir gün rüfeka efendilerle birlikte iken oda kapısından İmam Hayrullah “Aman aman Bağdatlı” diyerek âdeta makam ve fakat yavaşça seda ile mezkûr türküyü söyleyerek dâhil oldu ve kaziyeyi hikâye eyledi.[488]

(157b) Midhat Paşa sadaretinde Mahmud Paşa’yı Kastamonu vilayetine tayin ve izam ettirip badehu hazine-i maliyece ilişiği var denilerek li-ecli’l-muhakeme azliyle Dersaadet’e celbine teşebbüs etmiş ve Mahmud Paşa da gelmiş olmakla meydana bir hesab-ı sahih ve mûcib-i mesuliyet bir şey çıkmamış ise de Trabzon’da ikamete memur edilmiş idi. Az vakitte Midhat devri geçip bir aralık Mütercim Rüştü Paşa sadarete gelip o da az müddette gidip Esad Paşa birinci sadareti savıp Şirvani sadarete, Avni seraskerliğe gelip onlar da Mahmud Paşa’nın Trabzon’da şöylece ikameti bir şey demek olmayacağından güya mansıp ile taltif suretinde Adana vilayetine tayin ettirmişler idi. Fakat Dersaadet’e Trabzon’dan[489] berren azimetine kıyam etmişlerse de taraf-ı şahaneden işin o derecesine müsaade buyrulmadığından Dersaadet’e gelip badehu Adana’ya [gitmiş] ve birkaç sene orada ifa-yı vazife etmiştir.[490]

488 Âtıf Bey “Hatıra’da <Midhat Paşa>, gazetelere zımnen Mahmud Paşa’yı tezyîf yolunda yazılar yazdırdığından bahsederken diyor ki: …Bir kere de kızıl ve ak yazılı sultan diyerek uzunca bir muhavere tutdurup kızıl erden Mahmud Paşa, ak yazılıdan anın müftülüğe getirdiği Molla Bey mürad olunmuş idi. Şaraba kızıl er ve rakıya ak yazılı tabiri ıstılahat-ı Bektaşiyye’den ve Sadrazam ile Müftinin tarik-i Bektaşi erlerinden olduğu meşhurdur. Az vakitde Midhat sadâretden infisâl edip Beylerbeyinde müsteciren ikamet eylediği sahilhaneye gece mehtaba çıkar şeklinde Mahmud Paşa tarafdaranı sandallara binerek gelip
“Aman aman Bağdatlı cilvesi gayetten tatlı”
türküsünü çağırdıkları vâki ve sahîhdir. Ol zamanlar başkitabette değildim. Bir gün rüfeka efendilerle birlikte iken oda kapısından İmam Hayrullah Efendi (Şeyhülislâm) “Aman aman Bağdatlı” diyerek âdeta makam ve fakat yavaşça sada ile mezkûr türküyi söyliyerek dâhil oldu ve vak’ayı hikâye eyledi. *Son Sadrıazamlar*, I, 279.

489 Bahren kelimesinin üstü çizilmiştir.

490 Midhat Paşa sadaretinde Mahmud Paşa’yı Kastamonu vilayetine tayin ve izam etdirüb badehu hazinei maliyece ilişiği var denilerek lieclilmuhakeme azlile Dersiadet’e celbine teşebbüs olunmuş ve Mahmud Paşa da gelmekle meydane bir hisabı sahih ve mucibi mes’uliyet bir şey çıkmamış ise de Trabzon’da ikamete memur edilmişdi. Şirvanizade sadarete, Avni Paşa seraskerliğe geldikde Mahmud Paşanın Trabzon’da şöylece ikameti bir şey demek olmayacağından gûya mansıb ile taltif suretinde Adana vilayetine tayin etdirmişler idi. Fakat Dersiadete gelmeyüb Trabzon’dan berren azimetine kıyam etmişlerse de taraf-ı şahaneden işin o derecesine müsaade buyrulmadığından Dersiadete gelip badehu Adana’ya gitmiş ve birkaç sene orada ifayı vazife etmiştir. *Son Sadrıazamlar*, I, 281.

Sonra Şirvanlı da [silik] kalkıp Avni devri gelmiş[491] ve badehu Esad[492] Paşa devirlerinin avdeti ve Midhat’la Avni’nin[493] ittihadı ve [silik] mahallerinde beyan kılınmıştır. En sonra Avni ile Midhat ve sair havene-i malumenin ittihadıyla vukua getirdikleri cinayetten sonra Mahmud Paşa’yı Avni sefer-i ahirete revan ettirmek istemiş ise de ileride icabına bakılmak üzere **(156a)** şimdilik Rodos’ta ikamete memur ettirmişler idi. Lakin Mahmud Paşa’nın mukteza-yı beşeriyet olarak kusur ve hatası farz ve takdir olunsa bile lanet-i nebeviyeye mazhar olan ehl-i fitneden olmayıp küfran-ı nimette dahi bulunmaması sebebi ve ihlası berekâtıyla husamâsından kiminin makhûr ve kiminin muazzep ve menfur oldukları müşahede ile cülus-i Abdülhamid Han Gazi’den sonra Dâhiliye Nezareti’ne avdet ederek muhteremen vefat eyledi. İrtihalinden sonra ailesi ve müteallikât ve mensûbâtı dahi mazhar-ı ikram olup damadı ve onun üç damadı vesaire mer’i-i vaziyet oldukları misilli emektar ağaları dahi mukarrebîn cemiyet-i nâciyesine ilhak buyrulup hatta içlerinden Lütfi Ağa Beyefendi hazretleri bir bende-i asdak zuhur eylediğinden padişahın eazz ve ahsâ bendegânı mertebesine irtikâ eylediği hâlde vefatı vukua gelerek kabr-i münevverleri üzerine türbe-i azîme inşa ettirilmiş olmakla el-an ziyaretgâh-ı enamdır. Makamlarında[494] mahdum-ı mükerremleri vardır ki dergâh-ı feyz-penâh-ı âlileri erbâb-ı hâcâta küşade olup iltica edenler mahrum kalmaz. Mahdum-ı muhteremin şehrî dairesi

491 ve Mithat da Van’dan kelimelerinin üstü çizilmiştir.

492 Avni kelimesinin üstü çizilmiştir.

493 İttihazı kelimesinin üstü çizilmiştir.

494 mahdumları kurena-yı Şehriyarî’den Faik Beyefendi Hazretleridir ki ifadesinin üstü çizilmiştir.

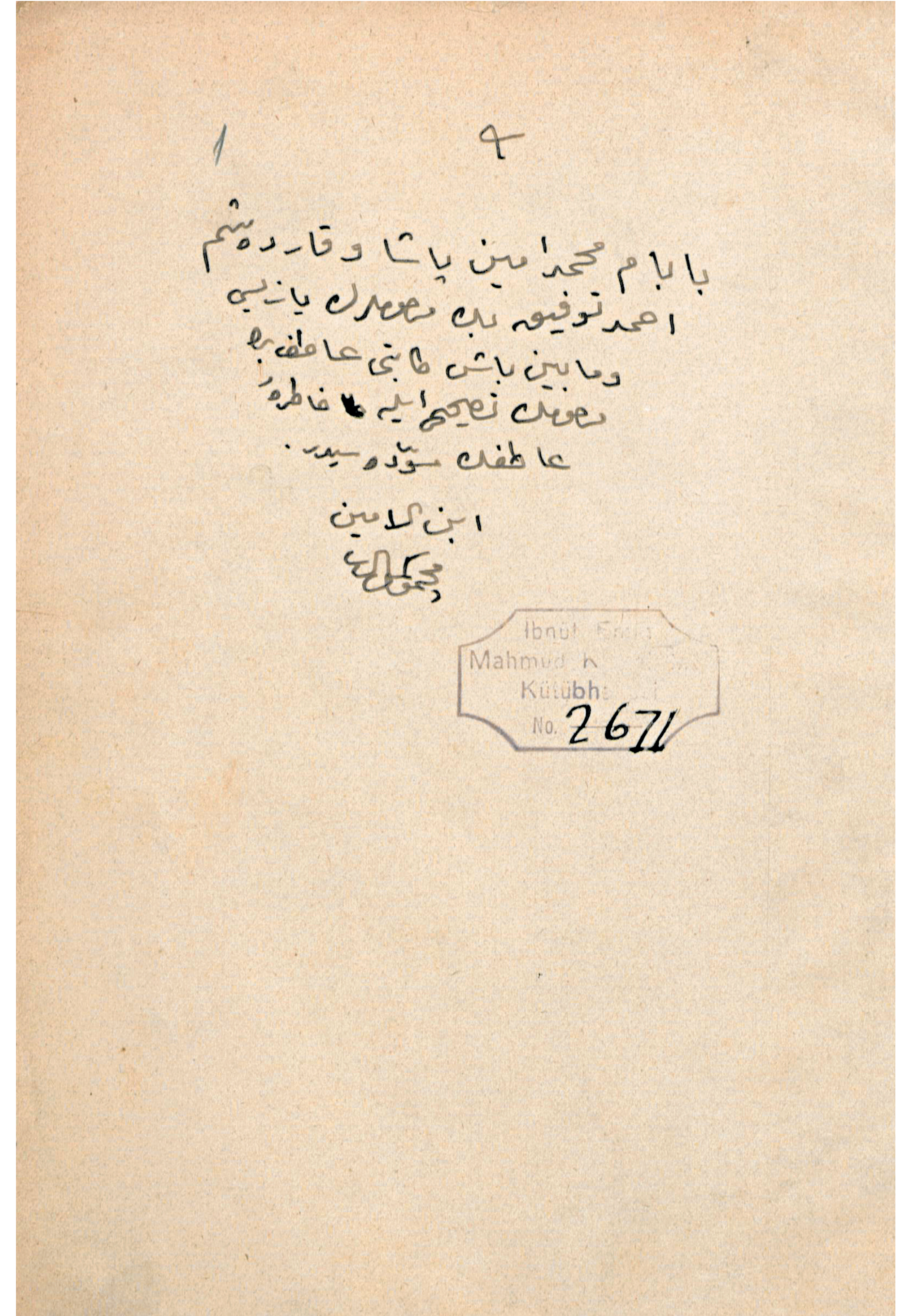
masrafına beş altı yüzlere ancak kifayet edermiş kurenâlık maaşı ise[495] **(156b)** az bir şey olduğu hâlde bu miktar masrafın nasıl olup da kapatılabildiği acîb görülürse de taaccüp etmemeli, zira[496] arif-i billah olmalı derler ki ekser asfiya-yı ümmetten olanların kesesine[497] Cenab-ı Hakk berekât-ı Halil ihsan eylediğinden nereden geldiği bilinmeyerek böyle masarif-i kesire idare oluna geldiği varmış. Cenab-ı Hakk'ın lütuf ve inayeti paşa-yı merhumun kerameti ve Lütfi Bey'in hulusu demekten başka hatıra bir şey gelmez. Bazı zahir-bîn olanlar ise[498] nakl ederler ki cânib-i Zıllullahi'den bir gün Lütfi Beyefendi kullarına[499] "dile benden ne dilersen" diye hitab-ı izzet buyrulmuş, Lütfi-i sadakat-pîrâ dahi beytülmale ve hazine-i celileye bâr olmamak[500] ve nağmehâ tenna tenna tennâ azenter[501] kabilinden bulunmamak mülahazasıyla ağnam celeblerinin kethüdası olmadığından öyle kethüdâlık ihdas ve ber-vech-i çıraklık uhdesine ihsan-ı bi-kıyas dilemiş[502] ve nail de olmuş, şimdi Dersaadet'e ne kadar ağnam gelirse beher re'sinden elli altmış para alındığı cihetle bundan hasılat-ı seneviyesi ve bir de vüzera ve rical ve memurin-i saireden bu dergâh-ı feyz-penâha müntesip olanların takdimatı bir yere geldiği hâlde pek çoğa baliğ olarak bu masraf şöyle dursun bunun misilli daha nice masraflara kifayet eyler imiş, lakin asıl[503] sahihi arif-i billah olanlardan menkul kelamdır. Şurası dahi malum olsun ki bu gibi menafi ve kesret-i mal ve künûz yalnız[504] mah-

495 az bir şeydir ibaresinin üstü çizilmiştir.
496 Bazı urefa kelimelerinin üstü çizilmiştir.
497 Allahümme yessir lena, artık cümlesinin üstü çizilmiştir.
498 olanlardan menkuldür ki zıllullahi fi'l-âlem efendimiz ifadesinin üstü çizilmiştir.
499 hitab-ı izzet buyurup "dile benden ne dilersen" buyurmuşlar cümlesinin üstü çizilmiştir.
500 ve hazine muhassesatı ise ifadesinin üstü çizilmiştir.
501 Onun sesi tenne tenne tennâ, olmak kelimesinin üstü çizilmiştir.
502 ve halifetullah efendimiz de tevcih buyurmuşlar.
503 Kelam kelimesinin üstü çizilmiştir.
504 Kalfa kelimesinin üstü çizilmiştir.

dum-ı mükerreme münhasır değil daha kurenâdan ve asdıkâdan bunun gibi nice devletliler (157a) var. Bizim maksadımız onların [silik] akıbeti dünyada hayır ve selamet olduğu misilli hasenatı müteallikâtına bile sirayetle cümlesinin dâhil-i dârüsselam oldukları hikâyettir ki mütalaa edenlere bais-i itibar ve intibah ve herkesi[505] tarik-i sıdk u sedâda sâik ola.[506] Ve minallâhi't-tevfîk ve ni'me'r-refîk.[507]

505 rah-ı sadakate sevke sebep olan ifadesinin üstü çizilmiştir.
506 sevk ile ifadesinin üstü çizilmiştir.
507 Başarı Allah'ın katındandır ve ne mutlu ana yoldaş olanlara!

Ekler

1 ٢

بابام محمد امین پاشا و قارداشم
احمد توفیق بك مرحوملرك یازیسی
و مابین باش کاتبی عاطف بك
مرحومك تصحیحی ایله خاطره
عاطفك مسوده سیدر.

ابن الامین
محمود کمال

٩

بعد البسملة والحمدلة والتصلية بو وجهله عرض مرام اولنور که :

١٢٩٤ سنهٔ هجریه سنده ظهور ایدن حادثهٔ غریبه ومتأسفه برادر مقدسی وعلم الهیده
سابق اولان هر شیئك آنی وقتی کلدکده وقوع وبروزی مقرر اولدیغنده اشتباه یوقدر
لکن جناب حق وقوعاتی بعید وقریب بر طاقم وسائط واسبابه ربط بیوردیغی اشیاء
نتیجهٔ بحسب الوسائط استعداد حصولی سببیه ده وجوده کلیر .
وعلم ومعلومه تابع وافعال عبادك منجهة الکسب نیك وبدی ومسئولیتی فاعله عائد
وراجع اولمغله جبر مرفوع ومجازات ومکافات افعال اختیاریهٔ بشریه یه معلق ومربوطدر .
بنا بر این ارباب عقولك حوادث عالمه بصر بصیرتله باقوب عبرت آلمه وکندولرینه آکاه
کوزیله قوللانوب طریق سداد وسعادته یوللانمق عموم وخصوص سوابق ولواحق
کائنات اطلاع ایله حاصل اولور .
بو وجهله بوندن بر کاچ سنهٔ مرقومه ذکر مدرك اولدیغمز سنیه سائر وقوعاتنه دائر معلومات
ومشهوداتمی نقل وحکایه ایتمز اعزا اولادلرم مرتبه سنده اولان برچوق کمسه آرزو
ایدوب بو عبد کم بضاعه دخی قلم پریشان رقمه تحفظ ایده بیلدیکم وقوعاتی تحریر
واملا و (خاطرهٔ عاطف) نامیله «ایلدم تقدیمه بی غرض اجرا» .

٦ محرم ١٣٢٢ محمد عاطف

3

معاودت بیوره بیلمسی اولدقلری جده نك معلومی وآلای سیرینه
کلمدیکی مشهوری اولمسی و بعضاً کیدیکی وقتده بوننده اولنان ...
پادشاهك بو حال ملالك اشتغاله : واه افندم ... اولدی
دها سه جوانك نظره کی کلدك دیه رك نالان ذکر بیله
اولمشلر ایدی . معایده اثناسنده رخصی بر بیه کوره قبلم قعود
عادت ایدی ضعفی حرکته مانع اولدیغندن باکمال ضعف
دیباجی تختهٔ همایون پیشکاهنده قبله وجهله ... حوضه
معایده من در وارلق و ماعدا تشکلی اظهار بیورمشدر
صدر اعظمك اشارتیله معایدهٔ عجله ختام بولوب بعده
تشکلات عور تذره باسالم و ما سبیله موسیقی فصله کلانه
خوانندکانه دوکندم ایندم کندم بولدم دکنه بر ... ایله »
ترکیبی چالوب چاغرمق امر بیورلدی وهم کندولری اغلایوب

Kaynakça

Akün, Ömer Faruk, "İbnülemin Mahmud Kemal", *DİA*, C. XXI, Ankara 2000, s. 249-262.

Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. I- IV, İstanbul 1972.

Gövsa, İbrahim Alâeddin, *Meşhur Adamlar*, İstanbul 1934.

____________________, *Türk Meşhurları*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1946.

Gümüş, Musa, "1848 Mülteciler Meselesi Örneğinde 19. yüzyıl Türk Diplomasisi", *History Studies*, 2/2, 2010, s. 256-280.

Hatıra-i Âtıf, Yazma nüsha, Nadir Eserler Kütüphanesi, İstanbul.

Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, I-II, Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul 1305.

Hüseyin Vassâf, *Kemâlü'l-Kemâl*, İbnülemin Kitapları, nr. 3314.

--------------------, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr*, I-V, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, I, 214-220.

İnal , İbnülemin Mahmud Kemal, "Hatıra-i Âtıf", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, (1341/1925),

__________________________, *Hoş Sadâ*, İstanbul 1958.

__________________________ İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1988.

__________________________ İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, İstanbul 1982.

İz, Fahir, "İnal, İbn al-Amin Mahmud Kemâl", EI2(İng.], , Leiden 1971, s. 1199-1200,

_______ *Yılların İzi*, İstanbul 1990.

Mardin, Yusuf, *Kocataş Yalısı Anılarım*, İstanbul 1988.

Ortaç, Yusuf Ziya, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Portreler*, İstanbul 1963.

Şeker M. Fatih, Kara İsmail, *Bir Eski Zaman Efendisi* İbnülemin *Mahmud Kema*l, İstanbul 2009.

Şeker, Şemsettin, İbnülemin *Mahmud Kemal* İnal'in *Tarihî Romanı*: *Sabih*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, "İbnül Emin Mahmut Kemal'e Dair", Hoş Sadâ, C. XLV1-LV, İstanbul 1958.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Maruf Simalar*, (Haz. S. Akşin Somel- Mehmet Kalpaklı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, (Haz. Abdülmecid Mutaf), Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Balıkesir 2000.

Dizin

A

B

C

D

E

F

G

H

I

K

L

M

N

O

P

R

S

T

U

V

Y

Z